

Acta Iadertina

Članci objavljeni u ovom časopisu referiraju se i registriraju u:
The articles appearing in this Journal are abstracted and indexed in:

CAMBRIDGE SCIENTIFIC ABSTRACTS, San Diego, USA

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za filozofiju, odjel za pedagogiju i odjel za sociologiju

Acta Iadertina

$\frac{4}{2007}$

SVEUČILIŠTE U ZADRU
ZADAR 2008.

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića bb, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Srećko Jelušić (predsjednik), Robert Bacalja, Nedjeljka Balić-Nižić,
Valerija Barada, Stipe Belak, Vera Čubela Andorić, Stjepan Jagić, Petra Kelemen,
Mira Klarin, Anamarija Kurilić, Miljenko Lončar, Goran Lovrić, Brunislav Marjanović,
Zdenka Matek Šmit, Jozo Rogošić, Vladimir Skračić (potpredsjednik), Maša Surić, Danica Škara,
Antun Travirka, Nikica Uglešić, Marko Vučetić, Nada Zgrabljic Rotar

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Zlatko Miliša

TAJNIK / *Secretary*
Željko Oštarić

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Zlatko Miliša, Inga Tomić-Koludrović, Josip Ćirić,
Jasna M. Meyer (SAD), Andreja Hočevar (Slovenija)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address*
Acta Iadertina časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju, Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-544
E-mail: zostaric@unizd.hr
Homepage: www.unizd.hr/Acta

NAKLADA / *Edition*
500 primjeraka / 500 copies

TISAK / *Printed by*
Zrinski d. d. Čakovec

LEKTOR ZA HRVATSKI JEZIK / *Croatian Language Editor*
Kažimir Šćiran

UDK / *UDC*
Renata Oštarić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Ljubica Marčetić Marinović

RAČUNALNA OBRADA I PRIJELOM / *Layout*
Denis Gospić

ČASOPIS IZLAZI JEDNOM GODIŠNJE / *Published annually*

ISSN 1845-3392

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti,
obrazovanja i športa Republike Hrvatske

KAZALO / CONTENTS

Uredničko slovo <i>Editor's Letter</i>	I
IRIS TIĆAČ, ANA GUŠIĆ Uloga savjesti u etičkom prosuđivanju i djelovanju <i>The Role of Conscience in Ethical Judgment and Actions</i>	3-11
ZORA ZUCKERMAN ITKOVIĆ, DUŠKA PETRANOVIĆ, MIA TROHA Mjerenje učinkovitosti pedagoških strategija u okviru odgoja i obrazovanja za okoliš i održivi razvoj <i>Measuring Efficiency of Pedagogical Strategies in Frames of Environmental Education and Substantive Development</i>	13-21
JASMINA VRKIĆ DIMIĆ Socijalni oblik nastavnog rada - rad u skupinama <i>A Social Form of Classwork – Group Work</i>	23-34
ŽELJKA ZDRAVKOVIĆ Transnacionalno vlasništvo i lokalna kultura: analiza sadržaja dvaju hrvatskih dnevnih listova <i>Transnational Ownership and Local Culture: Content Analysis of Two Croatian Daily Newspapers</i>	35-49
INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ Društveni angažman hrvatskih građana i građanki kao indikator društvenog kapitala <i>The Social Participation of Croatian Citizens as an Indicator of Social Capital</i>	51-78
VANJSKI SURADNICI	
MLADEN MAVAR PTSP i način suočavanja sa stresom u ratu traumatizirane djece <i>PTSD and Ways of Confronting Stress in War-Traumatized Children</i>	81-91
MARIJAN NINČEVIĆ Značenje prijateljstva u procesu sazrijevanja - kršćanski pogled <i>The Significance of Friendship in the Process of Maturing: a Christian View</i>	93-113
RECENZIJE I PRIKAZI / REVIEWS AND SURVEYS	
KAI-UWE HUGGER Migration und Medien: Einblicke in Theorie, Forschung und Praxis Migracije i mediji: uvid u teoriju, istraživanje i praksu (<i>Mladen Mavar</i>)	117-120
HELGA THEUNERT Gewalt in den Medien - Gewalt in der Realität Nasilje u medijama - nasilje u realnosti (<i>Mirela Tolić</i>)	121-126

ŽELJKO OŠTARIĆ
Aktualizacija Durkheimove sociologijske teorije religije:
novo čitanje Durkheimove teorije totemizma
(*Esad Ćimić*) 127-130

Zavičajna baština: HNOS i kurikulum, priređeno od Anđelke Mrkonjić
(*Marija Buterin*) 131-134

SKUPOVI, PREDAVANJA, TRIBINE / CONFERENCES, LECTURES, DEBATES

VALERIJA BARADA
Sociological Surveys of Public Opinion in Southeast Europe: Cross-National
Comparative Studies (Cluj, Romania, August 31 - September 2, 2007.) 137-141
Sociološka istraživanja javnog mnijenja u jugoistočnoj Europi: krosnacionalne
komparativne studije (Cluj, Rumunjska, 31. kolovoza - 2. rujna 2007.)

MARIJAN NINČEVIĆ
Osvrt na Prvi kongres pedagoga hrvatske (Zagreb, 19. - 21. rujna 2007.) 143-146

Upute suradnicima
Instructions to Contributors 147-149

UREDNIČKO SLOVO / EDITOR'S LETTER

Poštovani/e čitatelji/ce

Obavještavamo Vas da je od ovoga broja *Acta Iadertina* otvorena svim znanstvenicima iz društvenih i humanističkih znanosti, a ne samo zaposlenicima triju odjela Sveučilišta u Zadru (filozofije, pedagogije i sociologije). Isto tako, od ovog broja uvodimo rubriku RECENZIJE I PRIKAZI. Prijašnja rubrika OSVRTI preimenovana je u SKUPOVI, PREDAVANJA, TRIBINE.

Iskreno se nadamo da će ove izmjene utjecati na porast kvalitete Vašeg i našeg časopisa.

I na kraju, iz Sveučilišne knjižnice potvrdili su nam da se *Acta Iadertina* selektivno referira u CSA - Linguistics and Language Behavior Abstracts.

U ime Uredništva srdačno Vas pozdravljam

Glavni i odgovorni urednik

Zlatko Miliša

ULOGA SAVJESTI U ETIČKOM PROSUĐIVANJU I DJELOVANJU*

IRIS TIĆAC

ANA GUŠIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
University of Zadar, Department of philosophy

UDK: 17.024.1

Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 14. XI.2007.

Nakana je ovog rada pružiti doprinos boljem razumijevanju savjesti i njene uloge u etičkom prosuđivanju i djelovanju. Savjest je posljednja instanca u prosuđivanju ljudskog djelovanja. Opće je poznato i prihvaćeno da čovjeka obvezuje samo njegova savjest. No, upravo stoga valja promisliti što se uistinu može smatrati sudom savjesti. To je posebice aktualno danas kada se nerijetko previđa da je savjest subjektivna norma, te da i sama treba biti normirana. Budući da savjest nije uvijek ispravna, posebna se pozornost posvećuje i odgoju savjesti. Rad se pritom oslanja poglavito na djela Tome Akvinskog, Immanuela Kanta i zastupnika etike situacije.

KLJUČNE RIJEČI: *čudoredne kreposti, istina, odgoj savjesti, pogrešna savjest, savjest.*

UVOD

Čovjek u životu mora donositi brojne odluke, a pritom se u odlučivanju poziva na svoju savjest, što do izražaja dolazi u izjavama kao što su: "to mi moja savjest ne dopušta", "postupio sam u skladu sa svojom savješću". No, treba se zapitati koliko smo uopće svjesni stvarne uloge savjesti u moralnom odlučivanju i djelovanju. Savjest je, svakako, glas koji treba slušati, no, je li ona dostatna norma moralnosti? Već iskustvena činjenica koja do izražaja dolazi u izjavi "savjest me progona što sam tako postupio", ukazuje na to da savjest može biti pogrešna. Iako nedvojbeno čovjek ne može donositi odluke drukčije doli u suglasju sa svojom savješću, potrebno je voditi računa o tome da je tu riječ o subjektivnoj normi moralnosti. Savjest ne može biti zadnja i jedina norma čudorednosti jer je za ispravnu savjest nužno da se oslanja na objektivne i univerzalne norme čudoređa. "Kada bi savjest bila ujedno norma moralnosti, ne bismo imali mogućnost osporavati ispravnost nečijeg moralnog djelovanja. Svako bi pozivanje na vlastitu savjest kao normu moralnosti tada isključivalo mogućnost kritike". Osim toga, sve je više slučajeva zanemarivanja ili

* Rad je koautorski, nastao iz diplomskog rada "Uloga savjesti u etičkom prosuđivanju i djelovanju" studentice Ane Gušić i mentorice doc.

dr.sc. Iris Tićac, obranjenog 4. listopada 2007. godine na Odjelu za filozofiju Sveučilišta u Zadru.

"otupljivanja" savjesti. U utrci za materijalnom dobiti mnogi se drže makijavelističke formule prema kojoj cilj opravdava sredstva, a osjetljivost za glas savjest često se tumači kao slabost i put u neuspjeh. Zato je nužno uvijek iznova postavljati pitanja o ulozi savjesti u etičkom prosuđivanju i djelovanju, što je i cilj ovog rada.

Rad se u nastojanju da iznese temeljna pitanja o savjesti oslanja na neke od filozofskih klasika koji su posvetili pozornost ovom fenomenu.

I. POVIJESNO-POJMOVNO ODREĐENJE SAVJESTI

Što je konkretno fenomen savjesti, to je svakom čovjeku neposredno poznato iz vlastitog nutarnjeg iskustva. "U dubini savjesti čovjek otkriva zakon koji on sam sebi ne daje ali kojemu se mora pokoravati. Taj glas, što ga uvijek poziva da ljubi i čini dobro, a izbjegava zlo, kad zatreba, jasno odzvanja u intimnosti našega srca: čini ovo, a izbjegavaj ono" (Ivan Pavao II., 1998:82).

I.1. ODREĐENJE POJMA SAVJESTI

Ponajprije, savjest nam se očituje kao "neko nutarnje svjetlo, koje u određenim prilikama iskrnske u našoj svijesti. U tom svjetlu mi s većom ili manjom jasnoćom, ne zaključivanjem, nego nekom neposrednošću i intuitivnošću, razabiremo čudorednu kvalitetu određenog čina, tj. dođe nam do svijesti da je djelo koje upravo treba da izvedemo dobro ili zlo" (Ivan Pavao II., 1998:82). Ovdje je riječ o najdubljoj razini savjesti za koju tradicija rabi izraz *synteresis*, a koji potječe od grčke riječi *syntereo*, što znači čuvam i *syneidesis* (od *sineid* što znači suznati, biti svjestan, svijest i savjest). U tako shvaćenoj savjesti pohranjena su prva moralna načela, od kojih je temeljni princip "Dobro treba činiti, a zlo izbjegavati". Ona se još naziva prasavjest, iskra i svjetlo savjesti.

U romanskom jeziku naziv savjest potječe od latinskog izraza *conscientia* koji znači su-znanje. Savjest se razumijevala u dvostrukom smislu: kao svijest i kao savjest. Pojam *conscientia* koristio je Seneka, dok Ciceron govori i o grižnji savjesti (*morderi conscientia*).

I.2. RAZLIČITA TUMAČENJA SAVJESTI

Iako približno značenje onoga što danas nazivamo savješću nalazimo i u Aristotelovu pojmu *phronesis*, čin savjesti se razlikuje od čina razboritosti. Razboritost je habitus, a savjest nije ni sposobnost ni habitus, nego označuje čin koji se sastoji u primjeni habitusa ili znanja na konkretno djelovanje. Zbog toga se savjest označuje i terminom *conscientia*. U Aristotela nećemo naći eksplicitnu analizu suda savjesti. Ipak, moguće je reći da je on uočio fenomen savjesti u svojoj analizi neumjerenog čovjeka "akrates". Za Stagiranina neumjeren je onaj koji, doduše, posjeduje čudoredno znanje i time zna kako bi trebao djelovati, odnosno da čini loše, ali to znanje ne primjenjuje na izbor i djelovanje, te griješi pod utjecajem strasti.

Rasprava o savjesti bila je najzastupljenija kod skolastičkih filozofa. Kada se govori o savjesti, ponajprije valja razlikovati dva značenja uporabe termina "savjest". O savjesti se

može govoriti kao o urođenoj sposobnosti razlikovanja dobra i zla i kao primjeni znanja na konkretno djelovanje. Ovo opće znanje o moralnim vrijednostima srednjovjekovni su mislioci razlikovali od same savjesti (*conscientia*). Kod Locka i Durkheima savjest se shvaća kao proizvod odgoja i društva. M. Heidegger savjest vidi kao svjestan odnos prema vlastitoj egzistenciji pomoću kojega se odmičemo od neautentičnog, neosobnog načina egzistiranja. Za J.J. Rousseaua čini savjesti nisu sudovi nego čuvstva, dok je sama savjest božanski instinkt. Suprotno tome I. Kant isključuje iz savjesti svaki čuvstveni element. Za Kanta je savjest funkcija autonomnog uma.

2. RAZLIČITA SHVAĆANJA SAVJESTI U FILOZOFIJI

Okvir rada ne dopušta nam izložiti sva tumačenja savjesti u povijesti filozofije, te se stoga usredotočujemo na tri različita, ali paradigmatična shvaćanja, a to su učenje Tome Akvinskog, I. Kanta i zastupnika etike situacije.

2.1. SHVAĆANJE SAVJESTI U TOMI AKVINSKOG

Prvi put o savjesti Toma Akvinski govori u djelu *De Veritate*: "Naime, kao što u ljudskoj duši postoji izvjesna naravna sposobnost kojom čovjek spoznaje načela teorijskih znanosti, a to zovemo umnost načela, tako je u ljudskoj duši izvjesna naravna sposobnost prvih činidbenih načela, a to su naravna načela naravnog zakona. Ta sposobnost pripada pravasjesti" (Akvinski, *De Ver.* q.16 a.1.). Pravasjest je, dakle, urođena sposobnost ljudskog uma kojom on spoznaje temeljna moralna načela. Moralni sud pravasjesti se nikad izravno ne odnosi na neko konkretno djelovanje, on je općenit i pomisliv samo u obliku načela.

Pojam *conscientia* Toma tumači kao savjest u užem smislu. Polazeći od etimologije riječi *conscientia* (sa-vijest, su-znanje), Toma njome označuje znanje ili spoznaju u nekakvu odnosu prema drugom (*cum alio scientia*), znanje u vezi s nekim ili nečim na koga ili na što treba to znanje primijeniti. Već i etimologijsko značenje riječi "savjest" govori da je ona čin razuma, čin razumnog bića koji svoje znanje primjenjuje na osobe, stvari, čine i sebe samog. Toma se pita treba li u savjesti vidjeti sposobnost duše (*potentia*), *habitus* ili djelatnost (*actus*) i odlučuje se za savjest kao *actus*.

Conscientia primjenjuje opća načela na pojedinačno djelovanje, odnosno situaciju. "Savjest nije ništa drugo nego primjena znanja na neki posebni čin ... Savješću se primjenjuje spoznaja pravasjesti, te isto tako spoznaja više i niže umnosti, na neki pojedinačni čin koji treba prosuditi. No, budući da je čin pojedinačan, a pravasjest postoji kao opći sud, ne može se primijeniti sud pravasjesti na čin ako se ne pretpostavi nešto pojedinačno..." (Akvinski, *De Ver.* q.17 a.2.). *Conscientia* je, dakle, uvijek primjena nekog znanja na pojedinu situaciju. Ta se primjena znanja prema Tomi događa na tri načina: "Prvo, priznanjem da smo učinili ili da nismo učinili neko djelo ... u tom slučaju kažemo da savjest 'svjedoči'. Drugo, donošenjem suda posredstvom savjesti da smijemo ili da ne smijemo učiniti neku stvar; u tom slučaju kažemo da savjest 'potiče' ili 'veže'. Treće, donošenjem suda posredstvom savjesti da je neko djelo učinjeno dobro ili loše; u tom slučaju kažemo da ona 'opravdava' ili 'optužuje' ili 'grize'" (Akvinski, *Sth* q.79 a.13). Savjest označuje čin razuma, ali ona nije neka posebna moć (kao što su razum i volja), niti *habitus* i trajno znanje što ga je čovjek već stekao i koje trajno posjeduje. Savjest je uvijek primjena nekog znanja i to znanje u

savjesti uključuje tri razine: *synderesis*, *sapientia* i *scientia*. Conscientia, dakle, primjenjuje apriorno ćudoredno znanje (*synderesis*) na konkretno djelovanje u danoj situaciji tako što ga diferencira na temelju osobnih svjetonazornih uvjerenja (*sapientia*) i konkretizira na temelju poznavanja situacije (*scientia*).

Ako su analize pokazale da je savjest shvaćanje ćudorednog dobra, tj. općih principa i prosudba djelovanja u pojedinačnom, to ne znači da je riječ o dvije savjesti, nego o dvije forme ili dva stupnja iste savjesti. Istovremeno valja naglasiti da su obje forme ipak različite, tako da su u tradiciji s pravom zadobile različite nazive: jedno je "synderesis", a drugo "conscientia", tj. savjest u užem smislu.

Prema učenju Tome Akvinskog sindereza je kao spoznaja najopćenitijih moralnih načela nepogrešiva, u suprotnom moralnost gubi svako utemeljenje. Savjest ne prosuđuje što je (za) činiti u smislu operativne konkretizacije intendiranih ciljeva. To je stvar razboritosti. No, zbog utjecaja određenog svjetonazora (*sapientia*) i empirijskog znaja (*scientia*) otvara se mogućnost pogreške. Do pogreške može doći i kod pogrešne primjene nekog načela. Savjest može biti pogrešna zbog dvaju razloga: ili naše znanje nije ispravno ili smo u prosuđivanju onoga što treba učiniti bili nedostatno pažljivi, prebrzi, bez ozbiljna promatranja. Kada Toma Akvinski kaže da uzrok pogrešnoj savjesti često može biti neznanje, pritom ukazuje na razliku između savladivog i nesavladivog neznanja. Savladivo neznanje odnosi se na nešto što je unutar granica naših mogućnosti, te smo dužni takvo neznanje ispraviti. Pojedince koji je pogrešno postupio zbog savladivog neznanja, moramo držati odgovornim. Suprotno tome, nesavladivo neznanje uzrokovano je čimbenicima koji su izvan naših moći. Da li nas takva pogrešna savjest obvezuje? Tomin je odgovor pozitivan iz sljedećeg razloga: savjest može pogriješiti iz nesavladivog neznanja. Tu je "i najjača volja nemoćna". Ustrajna će volja moći pokrenuti razum da ponovo i dalje istražuje. Ali i poslije toga daljnijega i opetovanog razumskog istraživanja razum će se uvijek, konačno, naći u istoj situaciji: ili će morati ili neće moći shvatiti, bez obzira na to što volja hoće ili neće. Dobro ili zlo nalazi se izvorno isključivo u volji. Naša je volja vođena sudom razuma i ono što je odlučujuće nije samo razlikovanje nečega što je po sebi dobro od onog što je po sebi loše, već i način na koji to razum shvaća. Moguće je da razum iz neznanja prihvati kao dobro nešto što je po sebi loše. U tom slučaju radi se o pogrešnoj savjesti koja također obvezuje, ali ne po sebi već akcidentalno. Tako Toma dolazi do zaključka da "ispravna savjest obvezuje po sebi, a pogrešna samo akcidentalno" (Akvinski, De Ver. q.17 a.4.). Savjest koja je u zabludi uslijed nesavladiva neznanja ne gubi od svog dostojanstva. No, s tim u svezi, Toma upozorava da se "to ne može reći kad se ćovjek malo brine da traži istinu i dobro i kad savjest zbog grešne navike pomalo postaje gotovo slijepa". U tom slučaju pojedinac je propustio učiniti sve što je u njegovoj moći kako bi pribavio istinito znanje svojoj savjesti, te ga stoga treba držati odgovornim jer je slijedio pogrešnu savjest. Naime, taj je pojedinac svojevoljno u neznanju o nečemu što ga vlastita savjest obvezuje znati. Kada je riječ o nesavladivu neznanju, A. Šuštar ističe kako se "tamo gdje je ćovjek stvarno premalo informiran ili gdje mu se svjesno ili u zloj namjeri onemogućuje ili uskraćuje poznavanje stvarnosti, griješi protiv slobode njegove savjesti".

Ipak, svaki je ćovjek odgovoran za svoje znanje i za njegovanje vlastite savjesti. Ako je neznanje rezultat vlastitog nemara, pogrešna nas savjest ne opravdava. Štoviše, "zabluda može i povećati krivnju, posebice kada ćovjek ne želi znati je li neki ćin dopušten ili nije, jer kad bi to doznao, morao bi odustati od svoje namjere".

2.2. SHVAĆANJE SAVJESTI U IMMANUELA KANTA

Kant o savjesti raspravlja u okviru svog uvoda u kreposni nauk. Ona spada, pored moralnog osjećaja, ljubavi prema bližnjemu i samopoštovanja, u takva moralna svojstva koja nisu obvezatna te "netko kome nedostaju ne može ni biti dužan da ih ima" (Kant, 1999: 185). Razlog leži u tome što se "moralnost na njima temelji kao na *subjektivnim*, a ne objektivnim uvjetima osjetljivosti za pojam dužnosti" (Kant, 1999: 185). Drugim riječima, savjest je za Kanta prirodna duševna sklonost koja ljude čini osjetljivim za djelovanje pojmova dužnosti. Svaki čovjek kao čudoredno biće iskonski nosi savjest u sebi, te ne postoji dužnost da se ona pribavi: "Obveza da se ima savjest značila bi koliko i dužnost da se priznaju dužnosti. Jer savjest je praktički um koji čovjeka u svakom slučaju nekog zakona upozorava na njegovu dužnost da se oslobodi optužbe ili da se osudi. Ona se, dakle, ne odnosi na neki objekt nego samo na subjekt (tako što svojim činom potiče moralni osjećaj); prema tome ona je neizbježna činjenica, a ne obveza i dužnost" (Kant, 1999: 186).

Kant savjest određuje kao nutarnje sudište. Savjest je sudnica u kojoj je razum zakonodavac, moć suđenja tužitelj, a um sudac: "Svaki pojam dužnosti sadrži objektivno primoravanje pomoću zakona (kao moralnog imperativa koji ograničuje našu slobodu) i pripada praktičkom razumu koji daje pravilo; ali unutarne računavanje nekog čina kao slučaja podvrgnutog zakonu pripada rasudnoj snazi koja kao subjektivni princip računavanja djelovanja pravomoćno sudi o tome da li se ono zbililo kao čin (kao djelovanje podvrgnuto zakonu ili nije; potom slijedi zaključak uma ili presuda, tj. povezivanje pravnog učinka s djelovanjem (osuda ili oslobođenje), a sve se to odvija u sudskom postupku, pred moralnom osobom koja zakonu pribavlja učinak, zvanom sud (forum). Svijest o unutarnjem sudu u čovjeku ('pred kojim se njegove misli međusobno optužuju ili opravdavaju') jest savjest" (Kant, 1999: 222).

O savjesti Kant raspravlja također kada govori o čovjekovoj dužnosti prema samome sebi. Kant razlikuje unutar klase dužnosti prema sebi, moralne dužnosti i nesavršene dužnosti prema sebi u pragmatičkom pogledu. Ali postoji jedna dužnost prema sebi koja je za Kanta temeljna, a to je dužnost koju čovjek ima prema sebi kao prirodni sudac nad samim sobom. Ta je dužnost usko povezana sa savješću. Naša je dužnost sva svoja djelovanja postavljati pred nutarnjeg suca u nama, te slušati presudu savjesti koja nas oslobađa ili osuđuje.

Kant uviđa da se pojam dužnosti prema samome sebi može pogrešno protumačiti podrazumijevajući da čovjek može samog sebe odriješiti takve dužnosti kad mu se prohtije. Zato ističe da moralni zakonodavac u nama na neki način nije ista osoba kao i subjekt kojega taj zakon obvezuje. Savjest je za Kanta intelektualna osobina koja je također moralna zato što je predodžba o dužnosti. Posebna je po tome "što čovjeka njegov um primorava da njezin posao izvrši *kao po nalogu neke druge osobe*, iako se radi o nečemu što on obavlja sam sa sobom" (Kant, 1999: 222).

Kao i kod Tome i kod Kanta nailazimo na pitanje može li savjest biti pogrešna. Kant je uvjerenja da je pogrešna savjest nemoguća. Budući da je za Kanta savjest odvojena od moralnog suda, on tvrdi da ta prosudba može biti pogrešna a da savjest nije pogrešna. Za Kanta je, naime, savjest više proces moralne refleksije koja se koristi moralnim sudom u donošenju presude o nekom djelovanju. Za njega je pogrešna savjest apsurd,

tj. "...besmislica. Jer u objektivnom sudu o tome je li nešto dužnost ili nije, čovjek se zacijelo katkada može varati; ali ne mogu se varati u subjektivnom sudu o tome jesam li to usporedio sa svojim praktičnim (ovdje prosudbenim) umom kako bih donio taj sud, jer tada praktično ne bih ni sudio; a u tom slučaju ne bi bilo ni zablude ni istine" (Kant, 1990: 186-187).

2.3. SHVAĆANJE SAVJESTI U ETICI SITUACIJE

Etika situacije ne predstavlja tek jednu filozofsku teoriju, nego prije rašireni življeni stav prema ćudorednim problemima. Radi se o shvaćanju koje se najprije razvijalo u književnosti, a zastupali su ga književnici poput F. Mauriaca, Grahama Greena i dr. Danas je etika situacije prerasla u življeni stav, ušla u mentalitet. Njemački etičar Dietrich von Hildebrand ne osporavajući neke pozitivne elemente etike situacije kao što je protivljenje svođenju moralnosti na legalnost, ipak smatra da se u nekih predstavnika etike situacije to protivljenje zaoštrilo do neprihvatljivih krajnosti. Etici situacije Hildebrand na prvom mjestu zamjera isključivanje svih zapovijedi i obveze, te općih principa iz ćudoređa: "Koliko je opravdano protivljenje 'legalizmu', težnji da se ćudoredno promatra u čisto juridičkom svjetlu, toliko je kobno nastojanje da se moment 'trebanja', obveze isključi iz ćudoredne sfere" (Hildebrand, 1973: 127). Zastupnici etike situacije to opravdavaju pozivajući se na činjenicu da čovjek djeluje u neponovljivim, jedinstvenim situacijama koje od njega traže jedinstveni odgovor. Iako je, nedvojbeno, istina da čovjek djeluje u jedinstvenoj situaciji, to ne znači da i u takvoj situaciji ne treba svoju odluku donositi u svjetlu općih ćudorednih principa. "Da bih npr. znao u kom slučaju moram svoj život riskirati a u kojem mi nije dopušteno tako činiti, moram najprije uopće znati da nemam slobodu samovoljno raspolagati svojim životom. Drugo, moram znati koja dobra opravdavaju ulog mog života, npr. spašavanje života drugoga ..." (Hildebrand, 1973: 133).

Predstavnici etike situacije smatraju da je u odlučivanju važna samo intencija i iskreni odgovor. Pritom se intencija shvaća u smislu poslušnosti savjesti koja se više ne ravna ni po kakvim općim principima. Savjest je u situacijskoj etici shvaćena kao posljednja instanca i posljednji kriterij moralnog djelovanja. Suprotno njihovu pogrešnom poimanju savjesti Hildebrand ističe da nije savjest ta koja spoznaje vrijednosti nego ih pretpostavlja. Treba imati na umu da je savjest subjektivna norma koja se u svojim prosudbama mora osloniti na općevažeće vrijednosti i norme, jer ona nije "organ spoznaje vrijednosti". Ona je subjektivna norma, te i sama treba biti normirana. Da savjest nije "organ opažanja ćudorednih vrijednosti, proizlazi i iz toga što se glas savjesti isključivo odnosi na naš vlastiti čin, a ne na čin drugoga". Pored toga "savjest koja se ne bi hranila moralnim zapovijedima, i shvaćanjem ćudoredno relevantnih vrijednosti bila bi slijepa. A onaj tko je slijep za vrijednost čini loše bez savjesti. Dokle god se radi o ćudorednoj nevrijednosti za koju je netko slijep, on neće primiti upozorenje savjesti" (Tićac, 2001: 214).

Jedna od temeljnih funkcija savjesti sastoji se u tome da "nas ona u zadanoj situaciji upozorava na ćudoredno zle čine i da nas potiče na ostvarenje dobra". Ali ona "treba biti vođena umnim uvidom. Samo tako bit će vođena prema dobru 'po sebi', tj. neće ostati vođena situacijskim interesom i time vječno zarobljena u situacije, u svrhovitosti i u svijet imanencije" (Oslić, 2002: 275).

Budući da je subjekt svjestan moralnog zakona u savjesti, subjekt priznaje moralni zakon kao vlastiti. Ali time ćudoredni zakon ne postaje nečim puko "subjektivnim". On

je, suprotno tome, objektivna norma koja se temelji u samoj ljudskoj naravi. Time se pokazuje da su današnja shvaćanja koja suprotstavljaju savjest i moralni zakon neodrživa. Naravni je zakon zapovijed i propis pravilnog uma ukoliko izriče naravnu sklonost racionalne naravi prema dužnom činu i cilju. Toma ga opisuje kao "naravno svjetlo uma u kojem razlikujemo ono što je dobro od onoga što je zlo". Čovjekova istinska moralna autonomija ne znači odbacivanje, već prihvaćanje moralnog zakona. Savjest ne dokida našu slobodu dok je veže i obvezuje, već je zapravo utvrđuje. Razlog tomu leži u činjenici da je snaga njezine obveze zapravo snaga istine. U enciklici *Sjaj istine* papa Ivan Pavao II. razmatra, za ispravno poimanje uloge savjesti, važno pitanje odnosa slobode i istine. Upozoravajući na radikalnu subjektivizaciju pojma moralne prosudbe, on kaže: "Tvrđnji o dužnosti da se slijedi vlastita savjest nezasluženo se pridodaje tvrdnja kako je moralna prosudba istinita zbog same činjenice da proizlazi iz savjesti" (Ivan Pavao II, 1998: 51). No, savjest nije uvijek ispravna i stoga se ona nužno mora oslanjati na objektivnu istinu.

3. VRSTE SAVJESTI

Savjest je fenomen *sui generis*. Kao što smo već istaknuli, ona se pojavljuje u dva oblika. Prva je forma savjest kao "synderesis". Radi se o shvaćanju općih praktičkih principa primjereno umu. U svojoj prvotnoj formi ona je praktička svijest o čudorednom dobru. Savjest u drugoj formi je primjena znanja o općim čudorednim principima na konkretno djelovanje. Čudoredni principi i čudoredne dužnosti ne spoznaju se putem savjesti u užem smislu riječi. Iako je savjest čin suda, ona nije spoznajni organ. Čin savjesti je čin poslušnosti prema istini i istovremeno najviši čin odgovornosti, vladanja i raspolaganja sobom.

S obzirom na čine na koje su odnosi sud savjesti razlikuje se savjest koja prethodi činu (*conscientia antecedens*) i savjest poslije čina (*conscientia consequens*).

S obzirom na sklad suda savjesti s objektivnom moralnošću razlikuje se ispravna i pogrešna savjest. Ispravna savjest je ona koja ispravno primjenjuje kriterije i norme po kojima treba djelovati, tj. ona koja je u suglasju s objektivnom istinom. Drugim riječima, ispravna savjest je ona kod koje se sud slaže s objektivnom moralnošću. Kada postoji nesuglasnost između savjesti i objektivne istine, govorimo o neispravnoj ili pogrešnoj savjesti. Pogrešna savjest je stanje u kojem pojedinac vjeruje da je neko djelovanje moralno ispravno kada to zapravo nije. Ipak, treba imati na umu da nikada nije prihvatljivo miješati 'subjektivnu' pogrešku o moralnom dobru s objektivnom istinom koja se pred čovjeka racionalno postavlja na temelju njegove svrhe, niti izjednačavti moralnu vrijednost čina izvršenog s istinitom i ispravnom savješću, s onim činom kojega je čovjek izvršio slijedeći sud pogrešne savjesti.

Za osobu koja pretjeruje u svijesti o vrednovanju vlastitog moralnog djelovanja kažemo da ima skrupuloznu savjest. Uzrok ovakvoj savjesti, koja osobu može učiniti nesposobnom da djeluje bez stalne zabrinutosti kako čini nešto loše, te stalnog preispitivanja moralnosti trivijalnih postupaka, može biti izražena nesigurnost ili strah od autoriteta.

Ovoj savjesti suprotna je savjest prepuštene, površne ili nemarne osobe. Tu se radi o neosjetljivosti za određene moralne norme ili vrijednosti. Do neosjetljivosti često dolazi zbog dugotrajnog djelovanja protiv moralnih normi. Takvu savjest nazivamo površnom ili popustljivom.

Prema odlučnosti kojom savjest sudi razlikuje se sigurna i nesigurna savjest.

Ako netko dvoji oko ispravnosti prosudbe vlastite savjesti, njegova je moralna dužnost ukloniti tu dvojbu prije djelovanja. Budući da svaki čovjek stoji pred izazovom kako postići i sačuvati ispravnu savjest, važan je odgoj savjesti.

4. ODGOJ SAVJESTI

Činjenica je da ne možemo tvrditi da je savjest kod svih ljudi jednako osjetljiva. Pod savješću razumijemo prirodenu dispoziciju (*synderesis*). Kao i svaku sposobnost, tako i savjest valja odgajati.

4.1. VAŽNOST ODGOJA SAVJESTI

Kako će se savjest kao dispozicija razvijati, ovisi i o okolnostima. Savjest je izložena raznim utjecajima, počevši od društva, običaja, javnog mnijenja, lošeg odgoja, navika i strasti. Savjest je također ugrožena čovjekovom biološkom i psihološkom prirodom. Pritom se misli na strasti, osjetne težnje i zle navike, pod čijim utjecajem volja ne sluša glas savjest. Kako bi nadvladao sve ono što njegovu savjest ugrožava, svaki je čovjek pozvan i sam ustrajati u nastojanju da oblikuje ispravnu savjest.

Što sve uključuje odgoj savjesti? A. Šuštar razlikuje šest razvojnih slojeva odgoja savjesti. To su: razvitak osobne klice savjesti, priopćavanje moralnog znanja, motiviranje, uvježbavanje prosuđivanja i učvršćivanje odluke savjesti. Razvitak osobne klice savjesti sastoji se u učvršćivanju čovjekove ljubavi prema dobru te u poticanju da traži i želi dobro. Ljestvica vrijednosti koja je mjerilo moralne odluke nije subjektivna, već je određena u objektivnom redu vrijednosti i kao takva upisana u ljudsku narav. Zato se odgoj savjesti sastoji i u upoznavanju pojedinca s općevažećim poretkom vrijednosti, tj. s objektivnom normom. No, pored etičkog znanja, potrebno je pokrenuti i nutarnju motivaciju da se dobro čini, ne zato što je zapovjedbano, već zato što je u sebi dobro. Stoga valja odgajati dobru volju. Nadalje, potrebno je da se pojedinac uvježba u prosuđivanju, tj. da postane sposoban ispravno prosuditi pojedinu situaciju u svjetlu etičkih normi. Stoga je potrebno da se razum obogaćuje uvijek novim spoznajama. Danas su ljudi često nesigurni u odlukama savjesti. Za čvrstoću odluke savjesti potrebno je uvjerenje da postoji objektivni moralni red. Potrebno je, također, jačati povjerenje u vlastite sposobnosti. Čovjeka "treba neprestano upozoravati na dužnost da odgaja svoju savjest istančavajući je, brinući se za to da uvijek bude iskrena, istinita i budna" (Šuštar, 1983: 23). Iz rečenog jasno slijedi da u odgoju savjesti važnu ulogu imaju znanje i kreposti.

U oblikovanju ispravne savjesti značajna je uloga kreposti. Kao stalne stečene sklonosti da činimo dobro, kreposti nas drže otvorenim za moralne vrijednosti. To savjesti omogućuje da ispravno sudi o moralnim vrijednostima, a volji da slijedi taj sud. Ljubav prema dobru omogućuje da ga savjest u konkretnoj situaciji ispravno spozna, a volja prihvati. U tome se sastoji povezanost ispravne savjesti s krepošću ljubavi. Za formiranje ispravne savjesti značajna je i krepost pravednosti. Budući da često nismo sigurni u ishod svog djelovanja, u donošenju odluka često je potrebna hrabrost, odvažnost. Za oblikovanje i očuvanje ispravne savjesti važna je krepost razboritosti. Ona utvrđuje na koji se način

i kojim sredstvima treba postići ono što nalaže savjest. "Istinska i prava odluka savjesti mora biti razborita, uzimajući primjereno u obzir sve okolnosti i elemente, promatrajući ih u njihovoj složenosti i ne previđajući potrebne razmjere. Budući da je razboritost jedna od stožernih kreposti ona je temelj svakog ljudskog djelovanja" (Šuštar, 1983: 21).

LITERATURA

Aristotel (1982) *Nikomahova etika*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.

Akvinski, T. (1932) *Summa theologica*, Taurini, Marietti.

Akvinski, T. (1964) *Quaestiones Disputatae De Veritate*. Taurini-Romae, Marietti.

Hildebrand, D. von (1971) *Situationsethik und kleinere Schriften*, Stuttgart, W. Kohlhammer.

Ivan Pavao II (1998) *Veritatis splendor*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Kant, I. (1999) *Metafizika čudoređa*, Zagreb, Matica hrvatska.

Kozelj, I. (1998) *Savjest. Put prema Bogu*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.

Macan, I. (1996) *Savjest – norma moralnog djelovanja*. u: Steiner, M. (ur.), *Ljepota istine*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.

Oslić, J. (2002) *Izvor budućnosti*, Zagreb, Demetra.

Talanga, J. (1999) *Uvod u etiku*, Zagreb, Biblioteka Filozofija.

Tićac, I. (2001) *Uvod u etičku misao Dietricha von Hildebranda*, Rijeka, Radovi Teologije u Rijeci.

THE ROLE OF CONSCIENCE IN ETHICAL JUDGMENT AND ACTIONS

SUMMARY

The purpose of this paper is to contribute to the better understanding of conscience and its role in ethical judgment and actions. Conscience is the last resort in the judgment of human actions. It is generally known and accepted that a person is only restrained by his conscience. Precisely for that reason it is necessary to consider what can actually be considered the judgment of conscience. That is especially important nowadays when people frequently forget that conscience is a subjective norm and thus needs to be normalized itself. Since conscience isn't always right, special attention is paid to the forming of conscience by upbringing. The paper is based mainly on the works of Thomas Aquinas, I. Kant and the proponents of situation ethics.

KEY WORDS: *conscience, forming conscience by upbringing, moral virtue, truth, wrong conscience.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

MJERENJE UČINKOVITOSTI PEDAGOŠKIH STRATEGIJA U OKVIRU ODGOJA I OBRAZOVANJA ZA OKOLIŠ I ODRŽIVI RAZVOJ

ZORA ZUCKERMAN ITKOVIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy

DUŠKA PETRANOVIĆ
Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet
University of Rijeka, School of Medicine

MIA TROHA
Dječji vrtići, Zagreb
Kindergartens, Zagreb

UDK: 37:504
Izvorni znanstveni članak / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 22. X. 2007.

Ljudi se prema planetu Zemlji ponašaju kao prema ogromnoj kanti za smeće, upozorio je poznati znanstvenik i ekolog Gilbert (1990). Doista, zemlja, zrak i voda do te su mjere zagađeni da je opstanak ljudi na nekim dijelovima našeg planeta već danas upitan. U usporedbi s ovim ekološkim problemima recikliranje i odlaganje papira može se činiti kao mnogo manje ozbiljna stvar, naglašava Deneshevary sa suradnicima (1998). Jasno je da će mrlja nafte ili otrovni otpad u potoku prouzročiti mnogo više štete nego papirnate vrećice za hranu nemarno bačene u vodu. U ovom radu pokušavamo sagledati problem s drugog kuta, uvjereni da upravo to nemarno bacanje papira i otpadaka može u budućnosti biti uzrok mnogo ozbiljnijim oblicima neprilagođenog ekološkog ponašanja ljudi. Sa stajališta odgoja i obrazovanja za okoliš i održivi razvoj držimo najznačajnijim razviti stavove kod učenika, odnosno općenito i dugoročno promišljanje o ekologiji. To je i osnovni cilj ovoga rada: utvrditi učinkovitost pedagoških strategija koje daju produžene odgojne efekte, odnosno polučuju trajno ekološko ponašanje učenika. U svrhu realizacije postavljenog cilja usporedili smo učinke nagrade kao konsekvantne strategije ponašanja učenika s učinkom sukcesivno primijenjenih odgojno-obrazovnih postupaka: informacije (edukacije), povratne informacije i kreativnih radionica. Rezultati su pokazali da nagrada ima najznačajniju ulogu u promjeni ponašanja učenika, ali samo za vrijeme nagrađivanja. Trajnost ponašanja, odnosno produženi efekt željenog ponašanja pokazao se znatno izraženiji u primjeni postupaka pružanja informacija, povratnih informacija i samostalnog rada učenika u kreativnim radionicama. Dobiveni nalazi potvrđuju našu pretpostavku da se samo sustavnom izgradnjom ekološke svijesti i stavova učenika može očekivati njihovo produženo željeno ekološko ponašanje, što je veoma značajno za buduću i održivi razvoj naše zajednice, s obzirom na to da se svakodnevno sve više suočavamo s mnogo ozbiljnijim ekološkim problemima.

KLJUČNE RIJEČI: *ekologija, ekološko ponašanje, metode odgojnog rada, stavovi, škola, učenici.*

UVOD

Odgoy i obrazovanje za ekološko ponašanje sve se više ističe kao faktor koji dovodi do dubokih promjena u svijesti učenika, kako glede ponašanja spram prirode i okoliša, tako i spram odnosa prema sebi i drugim ljudima. Terminološki gledano, široki pojam ekološke svijesti nastoji razložiti Cifrić (1993) ističući da je ekološka svijest imanentna društvenoj svijesti – ona, naime, sadrži socijalnu bit i pretpostavlja spoznaju o stanju društva i prirode te o uzrocima tog stanja. Drugim riječima, ljudi nisu neutralni promatrači svijeta, nego aktivni promatrači onoga što vide, oni promatranjem stječu spoznaju, a svojim odnosom zasnivaju stav. Da su spoznaja i stavovi krucijalni problemi u odgoju za okoliš i održivi razvoj, ukazuju istraživanja brojnih autora (Fazio, R. H., 2000; De Houwer, Hermans and Eelen, 1996; De Houwer, Baeyens and Eelen, 1994; Barg, Chaiken, Raymond and Hymes, 1996; De Leon and Fuqua, 1995; De Young, 1993).

Ovim istraživanjem željeli smo dobiti odgovore na više međusobno povezanih pitanja: Kako potaknuti učenike da okoliš doživljavaju kao nešto zaista njihovo što trebaju trajno čuvati, uređivati i unapređivati? Kako razviti njihovo produženo željeno ekološko ponašanje? Kako održati trajnost takva ponašanja, imajući na umu činjenicu da evaluacijska vrijednost opada ukoliko se ne ostvare pretpostavke za permanentnu učinkovitost? (Prema: Uzelac, 1996, 1998, 2003). Moguće odgovore potražili smo mjereći promjene ekološkog ponašanja učenika sukcesivno primjenjujući različite pedagoške strategije odgojnog rada

METODA

Cilj istraživanja bio je utvrditi vrijednosti i razlike između pojedinih situacijskih varijabli kao različitih motivacijskih strategija na ponašanje učenika vezano za recikliranje i odlaganje papira. Postavljeni cilj istražili smo provedbom eksperimenta s paralelnim skupinama, i to: korištenjem nagrade kao konsekventne strategije (skupina A), i korištenjem informacije, povratne informacije i kreativnih radionica (skupina B) kao kombinacije antecedentne i konsekventne odgojne strategije potencijalno pojačane kreativnim radionicama izrade recikliranog papira.

Ispitivanje se provelo u dvije osnovne škole, a ukupno je sudjelovalo 336 učenika raspoređenih u 7 razreda u svakoj školi (po 3 treća i 4 četvrta razreda) i 14 učitelja (jedan voditelj svakog razreda).

Opredijelili smo se za istraživačko područje primijenjene bihevioralne analize koja omogućava egzaktno proučavanje utjecaja situacijskih faktora na zadani problem. (Prema: Thorgensen, 1996; Cheung i sur., 1999; Porter i sur., 1995; Geller i sur. 1982). Naš odgojno-obrazovni rad pojačan kreativnim radionicama temeljen je na izgrađivanju ekološke osjetljivosti učenika prema odlaganju otpada, odnosno prema ekologiji općenito. Primjenom različitih odgojnih strategija nastojali smo razviti sposobnost eko-komunikacije učenika spram općenitih problema onečišćavanja okoliša. Pri tome je bilo neobično važno ukazati na međusobnu povezanost ekoloških problema u čitavoj društvenoj zajednici i izgraditi osjetljivost, odnosno pozitivan emocionalan stav učenika o korisnosti i potrebi određenog ponašanja (Prema: Gamba, Oskamp, 1994). S ovom se vrstom osjetljivosti ljudi ne rađaju i zato je veoma značajno od najranije dobi djeteta uspostaviti interakciju između općeg procesa njegova razvoja, vanjskih poticaja i sustava odgojno-obrazovnog

rada u najširem smislu, naglašava Howenstin (1993). Također, nerealno je očekivati da razvijanjem ekološke osjetljivosti možemo spriječiti ekološke katastrofe, ali, ako ništa drugo, možemo u budućnosti značajno smanjiti ekološki nemar danas zabrinjavajuće učestao u svijetu odraslih, ističe Berger i ukazuje da se osjetljivost djece glede ekologije u svojoj biti ne razlikuje od ekološke osjetljivosti odraslih (Berger, 1997). Da recikliranje i odlaganje papirnog otpada u ranoj dobi može pozitivno utjecati na ekološko ponašanje odraslih, nedvojbeno ukazuju istraživanja Bratta (1999).

Istraživanje smo provodili u više faza. U prvoj fazi provodilo se prikupljanje papira bez motivacijskih faktora, kao preliminarno istraživanje, koje je trebalo pokazati konstantni faktor - koliko se učenici angažiraju u prikupljanju papira bez primjene ikakvih odgojnih strategija. To je bio temelj za utvrđivanje statistički značajnih razlika u odnosu na sljedeće istraživačke faze. U obje škole stavljen je obavijest u formi plakata: da počinje prikupljanje starog papira, s uputama na koji će se način papir prikupljati i informacija o trajanju akcije. Plakati su postavljeni i u svim razredima koji sudjeluju u istraživanju. Pored plakata, svi su učenici dobili i pismene obavijesti, a učiteljice su ih uputile da ih dadu roditeljima. U obje su škole određene prostorije u koje su stavljene plave vreće s oznakama razreda, u koje su učenici odlagali doneseni papir. U dvorišta obiju škola postavljeni su kontejneri za papir. Papir je vagan svaki dan za svaki razred da bi se dobila odgovarajuća diferencija.

U drugoj fazi istraživanja provodilo se prikupljanje papira uz strategije za modifikaciju ponašanja, i to u školi A - strategija nagrađivanja (majice s eko-slikama i porukama), a u školi B - strategije pružanja informacija, povratnih informacija i organiziranja kreativnih radionica: na nacrtanom velikom termometru svaki se dan označavala ukupna težina prikupljenog papira, znakom drveta označavao se broj spašenih stabala kad bi težina papira dosegla određenu razinu, simbolima je označena količina uštedene vode u litrama i ekvivalent te količine izražen kao broj tuširanja, broj uštedjenih kWh električne energije (munja) za svakih 20 kWh po jedan, smanjenje količine prašine u kilogramima i slično. Povratna informacija nije bila namijenjena poticanju kompeticije, već kooperaciji među razredima, a količina prikupljena papira, iz istih razloga, predstavljena je u ekvivalentima, označavajući ukupnu količinu sakupljenog papira svih razreda zajedno. Ova strategija za modifikaciju ponašanja bila je potkrijepljena i informacijom za svakog učenika, u obliku letka (format A 4) tiskanog na recikliranu papiru. Učenici su svaki dan dobivali po jedan takav informacijski letak. Informacije i ilustracije predstavljane su sustavno, od jednostavnijih ekoloških pojmova do složenijih informacija o količini uštede prirodnih resursa. Informativni letak učiteljice bi podijelile na početku sata, kratko ga prokomentirale s učenicima, i to svaki dan u tijeku cijele druge faze istraživanja. U ovoj fazi istraživanja po razredima su se održavale kreativne radionice u kojima su učenici na temelju vlastita iskustva učili o potrebi recikliranja, načinu i primjeni reciklaže i koristi za čovjekov odnos prema prirodi i sl. Na kraju druge faze istraživanja u predvorju obiju škola postavljen je plakat na kojem je prikazano koliko je akcija trajala, ukupna količina prikupljenog papira, količina uštedene vode i energije, broj stabala spašenih od sječe kao posljedica recikliranja prikupljenog papira i mnogi drugi podaci.

Treća faza istraživanja provedena je bez upotrebe strategija za modifikaciju ponašanja. U obje škole je stavljen samo obavijest da prikupljanje starog papira još uvijek traje, a cilj je bio utvrditi produženi utjecaj primijenjenih strategija.

REZULTATI I RASPRAVA

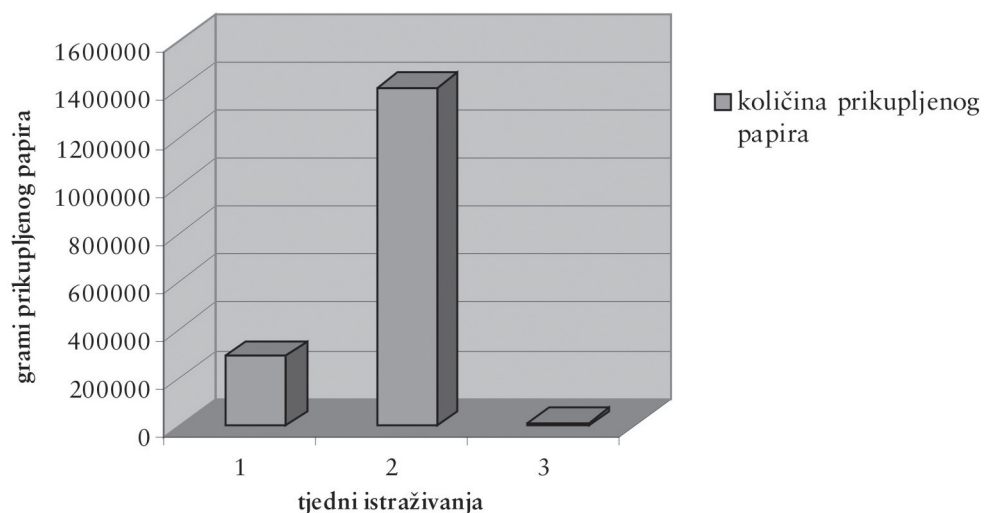
U tri tjedna, koliko je trajalo istraživanje, prikupljeno je ukupno 2.401.650 grama papira. Budući da se škola A i škola B razlikuju u broju učenika po razredu, radi lakše usporedbe, rezultate o količini prikupljenog papira konvertirali smo u grame prikupljenog papira po učeniku za svaki razred. Tako iskazani podaci o količini prikupljenog papira prikazani su u sljedećoj tablici.

Tablica 1. Količina prikupljenog papira u gramima po učeniku za obje škole po tjednima istraživanja

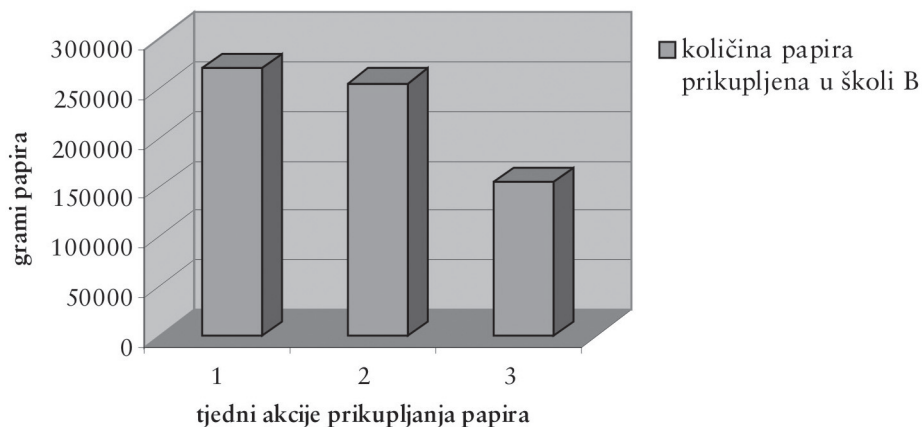
	1. tjedan	2. tjedan	3. tjedan
Škola A	309,22	1509,08	7,05
Škola B	395,38	370,59	220,03

Analiza podataka o prikupljenoj količini papira u školi A pokazuje statistički značajnu razliku između 1. i 2. tjedna akcije ($t = 3,93$, $df = 6$, $p < 0.01$). Strategija nagrađivanja pokazala se vrlo djelotvornom u poticanju učenika i rezultirala povećanjem količine prikupljenog papira za 409 % u odnosu na prvi tjedan. Nakon povlačenja strategije nagrađivanja rezultati naglo padaju u pravcu smanjene aktivnosti učenika ($t = 2,46$, $df = 6$, $p < 0.01$). Razlika u količini prikupljenog papira 1. i 3. tjedna nije statistički značajna ($t = 2,45$, $df = 6$, $p = 0,05$). Dakle, nakon povlačenja nagrade motivacija učenika za ekološko ponašanje vraća na početni nivo, odnosno interes učenika za akciju značajno je smanjen.

U školi B došlo je do potpuno drugačijih rezultata: nismo ustanovili statistički značajnu razliku u količini prikupljenog papira između 1. i 2. tjedna ($t = 0,298$, $df = 6$, $p > 0.05$). Dakle, kombinacija strategija davanja informacija i povratne informacije nije se pokazala značajnim motivirajućim faktorom u promjeni ponašanja učenika. Ni razlika između 2. i 3. tjedna istraživanja ne pokazuje statističku značajnost ($t = 2,30$, $df = 6$,

Slika 1. Utjecaj nagrade na količinu prikupljenog papira (skupina A)

Slika 2. Utjecaj kombinacije informacija, kreativnih radionica i povratne informacije na količinu prikupljenog papira (skupina B)

$p > 0.05$), odnosno rezultati ostaju konstantni. Ali, testiranje značajnosti razlike u količini prikupljenog papira između 1. i 3. tjedna ($t = 2,03$, $df = 6$, $p > 0,05$), pokazuje *produženi interes* učenika za prikupljanje i recikliranje papira, što upućuje na zaključak da je kod učenika stvorena stanovita navika željenog ekološkog ponašanja.

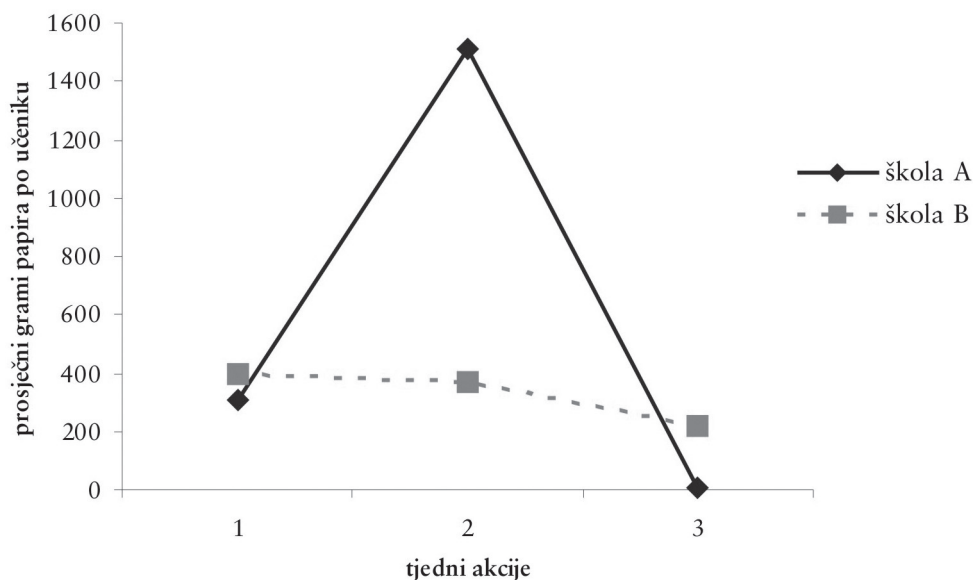
ZAKLJUČAK

Istraživanjem smo utvrdili različit utjecaj primijenjenih strategija za modifikaciju ekološkog ponašanja učenika. Najučinkovitija je bila nagrada, ali samo za vrijeme njezina trajanja. Prestankom nagrade prestaje i željeno ponašanje. Informacije, povratne informacije i kreativne radionice nisu polučile spektakularne rezultate, ali su potaknule učenike na trajno ekološko ponašanje.

Produženi (dugoročni) utjecaj primijenjenih strategija usporednim mjerenjem rezultata u sve tri faze istraživanja prikazujemo na slici 3.

Kao što se vidi iz slike 3, što je pokazala i statistička analiza podataka o prosječnoj količini papira po učeniku u 2. tjednu istraživanja u obje škole, strategija nagrađivanja pokazala se kao učinkovitija u poticanju recikliranja od kombinacije strategija informacija i povratnih informacija ($t = 3,75$, $df = 6$, $p = 0.01$).

Međutim, analiza podataka iz 3. tjedna, kada su isključeni neposredni poticaji učenicima, pokazuje da se škole značajno razlikuju u količini prikupljenog papira ($t = 3,14$, $df = 6$, $p < 0.05$). Naime, informacije, povratne informacije i samostalni rad učenika u kreativnim radionicama rezultirali su odgođenim ili produženim utjecajem na ponašanje učenika, potičući prikupljanje papira i recikliranje kao izraz slobodne volje učenika. Na to ukazuje tijek prosječne količine prikupljenog papira po učeniku u obje škole za vrijeme svih triju faza istraživanja, prikazan na slici 4.

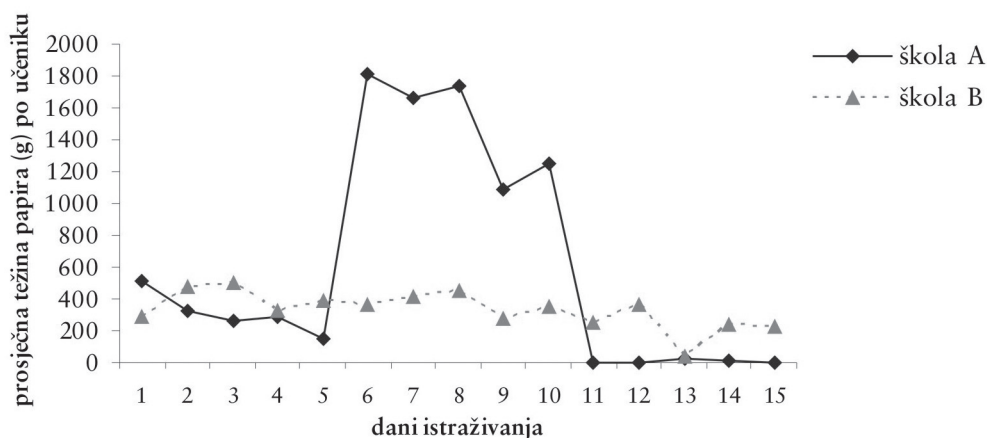
Slika 3. Prikaz utjecaja nagrade (škola A) te informacija i povratnih informacija (škola B)

ZAVRŠNA RASPRAVA

Prikazano istraživanje pruža stanovite odgovore na pitanje o utjecaju različitih strategija odgojnog i obrazovnog nastavnog rada na kratkoročno i dugoročno ponašanje učenika. Nagrada, kao konsekvantna strategija za promjenu ponašanja učenika, daje izrazito pozitivne učinke samo za vrijeme dok nagrađivanje traje. Prema tome, sustav nagrađivanja učenika, sam za sebe, ne razvija svijest o korisnosti određenog ponašanja, niti stav o vlastitom ponašanju glede određenog problema. Slijedom dobivenih nalaza može se zaključiti da strategiju nagrađivanja učenika treba provoditi isključivo u kombinaciji s drugim odgojnim strategijama. (Analogno ovome, i strategija kažnjavanja učenika morala bi imati jasno uporište u provedbi drugih strategija odgojnog rada.)

Odgojno-obrazovni rad praćen informacijama, povratnim informacijama i samostalnim radom učenika ne dovodi do značajnijih promjena trenutnog ponašanja učenika u kontroliranim uvjetima, ali potkrepljuje željeno ponašanje nakon kontroliranih uvjeta. Ovo je veoma značajan rezultata našeg istraživanja jer ukazuje da bi uz pomoć spomenutih strategija u skupini B, kroz dulji vremenski period, modificirano ponašanje učenika moglo prerasti u naviku ponašanja, odnosno postati sastavnim dijelom "ličnosti učenika". Nadalje, produženi utjecaj ovih strategija može se pripisati sustavnom izgrađivanju veće osjetljivosti učenika za probleme koji se izučavaju.

Značenje dobivenih rezultata ogleda se i u činjenici da ih možemo promatrati u mnogo širem kontekstu. Umjesto o "neprihvatljivom ponašanju učenika" izgleda opravdanijim raspravljati o "neučinkovitosti odgojnog rada u školi". I obratno, u školama koje sustavno i učinkovito odgojno djeluju na učenike, možemo očekivati prihvatljivo i željeno ponašanje učenika i izvan školske sredine, dakle, u slobodnom vremenu mladih.

Slika 4. Prosječna količina papira po učniku za sve dane istraživanja u obje škole

LITERATURA

Barg, J. A., Chaiken, S., Raymond, P., Hymes, C. (1996) The automatic evaluation effect: Unconditional automatic attitude activation with a pronunciation task, *Journal of Experimental Social Psychology*, 32, str. 104 – 128.

Berger, I. E. (1997) The demographics of recycling and the structure of environmental behavior, *Environment and Behavior*, 29 (4), str. 515-531.

Bratt, C. (1999) The impact of norms and assumed consequences on recycling behavior, *Environment and Behavior*, 31 (5), str. 630-653.

Cifrić, I. (1993) Ekološka edukacija i moderno društvo, *Socijalna ekologija*, (2), str. 235-247.

Cheung, S. F., Chan, D. K. S., Wong, Z. S. Y. (1999) Reexamining the theory of planned behavior in understanding wastepaper recycling, *Environment and Behavior*, 31(5), str. 587-612.

Daneshevary, N., Daneshevary, R., Schawer, R.K. (1998) Solid-waste recycling behavior and support for curbside textile recycling, *Environment and Behavior*, 30 (2), str. 144-161.

De Houwer, J., Hermans, D., Eelen, P. (1996) Affective and identity priming with episodically associated stimuli, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, str. 2221-2239.

De Houwer, J., Baeyens, F., Eelen, P. (1994) Verbal evaluative conditioning with undetected U.S. presentations, *Behavioral Research and Therapy*, 32, str. 629 –633.

De Leon, I.G., fuqua, R.W. (1995) The effects of public commitment and group feedback on curbside recycling, *Environment and behavior*, Vol. 27 (2), str. 233-250.

De Young, R. (1993) Changing Behavior and Making It Stick, *Environment and Behavior*, 25 (4), str. 485-505.

- Fazio, R. H. (2000) Accessible attitudes as tools for object appraisal: Their costs and benefits, u: Maio, G. i Olson, J. (ur.) *Why we evaluate: Functions od attitudes* (str. 1-36), Mahwah, Nj: Erlbaum.
- Gamba, R. J. i Oskamp, S. (1994) Factors Influencing Community Residentes' participation in commingled curbside recycling programs, *Environment and Behavior*, 26 (5), str. 587-612.
- Geller, E. S., Winett, R. A., Everett, P. B. (1982) *Preserving the Environment: New Strategies for Behavior Change*, New York: Pergamon Press.
- Gilbert, B. (1990) *Thinking lightly about others: Automatic components of the social inference process*, u: Uleman, J. i Berger, J. A. (ur.) New York: Gilford Press, str. 189-211.
- Howenstine, E. (1993) Market segmentation for recycling, *Environment and Behavior*, 25 (1), str. 86-102.
- Porter, B. E., Leeming, F. C., Dwyer, W. O. (1995) Solid Waste Recovery: A Rewiew of Behavioral Programs to Increase Recycling, *Journal Environment and Behavior*, 27(2), str. 122-152.
- Thorgesen, J. (1996) Recycling and morality. A critical review of the literature, *Environment and Behavior*, 28 (4), str. 536-562.
- Uzelac, V. (1996) Programi (sadržaji) izobrazbe nastavnika za okoliš, *Socijalna ekologija*, 6 (1997), str. 23-26.
- Uzelac, V. (1998) Interesi učenika osnovne škole za ekološke aktivnosti, *Školski vjesnik*, 1, str. 3-13.
- Uzelac, V. (2003) Ekologija – korak bliže djetetu, u: Peko, A. (ur.) *Dijete i djetinjstvo: teorija i praksa predškolskog odgoja*, Osijek: Visoka učiteljska škola, str. 409.

MEASURING EFFICIENCY OF PEDAGOGICAL STRATEGIES IN FRAMES OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND SUBSTANIVE DEVELOPMENT

SUMMARY

A famous scientist and ecologist Gilbert warned (1990.) that people are treating planet Earth as a huge garbage bin. Indeed, soil, air and water are polluted in such degree that life in some parts of our planet is questionable. In comparison to these ecological problems Deneshevary with associates (1998) accentuates that the recycling and paper disposal can seem as much less serious problem. It is clear that an oil stain or toxic waste in the stream can cause much more damage than paper bag carelessly thrown in the water.

In this work we are trying to view the problem from another point of view. We are convinced that careless throwing of paper and other garbage can cause more serious forms of unadequate ecological behaviour in the future. From educational and environmental point we think it is the most important to develop student's attitude, i.e. general and longterm thinking about ecology. Our basic goal in this article is: to establish the efficiency of pedagogical strategies that give longterm educational effects, and give permanent ecological behaviour of students. In the purpose of realisation of this goal, we compared the effect of reward as consequent strategy of students'

behaviour and applied effect of successive educational procedures: information (of education), returned information and creative work-shops.

The results have shown that the reward has very important role in behaviour change of the students, but only during the reward period. The duration of behaviour, that is, the longterm effect of desired behaviour had shown to be much more accentuated with the process of giving information, returned information and individual students' work in creative work-shops. Given results confirm our assumption that only through systematic development of ecological conscience and students' attitude we can expect in longterm students' desired ecological behaviour, which is very important considering that substantial development of our community faces many serious ecological problems every day.

KEY WORDS: *attitude, ecological behaviour, ecology, educational methods, school, students.*

SOCIJALNI OBLIK NASTAVNOG RADA – RAD U SKUPINAMA

JASMINA VRKIĆ DIMIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy

UDK: 371.311.4
Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 18. XI. 2007.

Članak afirmira nastavu u malim skupinama učenika kao organizacijski oblik ostvarivanja načela aktivnog učenja i konstrukcije znanja kroz suradnju učenika tijekom zajedničkog rada na zadatku. Skupnim radom postiže se individualizacija nastave kroz samoaktivnost učenika i njihov aktivni angažman na organizaciji rada, određivanju tijeka aktivnosti i načina rada. Tako se učenicima pruža mogućnost upravljanja vlastitim učenjem. Ovakvom nastavom postiže se i socijalizacija učenika koji kroz suradnju, komunikaciju, međusobnu interakciju jačaju osjećaj zajedništva. Učenici se senzibiliziraju za drugačije načine razmišljanja i djelovanja, sagledavaju problem iz više različitih perspektiva. Kroz nastavni rad u skupinama uče kako pravilno rješavati nesuglasice te se pripremaju na zajedničko donošenje odluka.

Radom u skupinama ostvaruju se načela aktivnog učenja. Problemskim pristupom nastavnim sadržajima jača se kritičko i divergentno mišljenje, postiže se viša kvaliteta usvojenosti sadržaja i trajnije zadržavanje stečenih znanja. Učenici su pritom motivirani za rad i aktivnost u učenju. Aktivnost i suradnja doprinose združenoj konstrukciji znanja i procesu otkrivanja, što dovodi do organiziranja i usklađivanja znanja i u konačnici do širenja znanja.

Zbog svih navedenih pozitivnih efekata ovakva bi vrsta organizacije nastavne prakse trebala biti češće zastupljena u obrazovanju. Kroz članak se naglašava zahtjev proširivanja tradicionalnih nastavničkih kompetencija novima. Nastavnik treba stvoriti jasnu predodžbu alternativnih obrazaca ponašanja i treba vjerovati da ih može efikasno implementirati u svojoj nastavnoj praksi, kako bi se postigli višestruki pozitivni učinci nastave organizirane kroz rad u skupinama učenika.

KLJUČNE RIJEČI: *aktivno učenje, kompetencije nastavnika, rad u skupinama, samostalni rad učenika, socijalno konstruktivističko učenje, zajedničke produktivne aktivnosti.*

UVOD

Rad u skupini prirodan je način ponašanja, pa i potreba socijaliziranih ljudi. Iz tog razloga opravdano je iskoristiti tu prirodnu potrebu i u procesu učenja i poučavanja. Dobro učenje je, kao i dobar rad, socijalno i suradničko, a ne izolirano i kompetitivno. Suradnja između članova radne skupine često će pomoći mnogim učenicima da se izvuku iz osame, na sebe počnu gledati kao na jednako vrijedne ostalim članovima skupine te shvate kako je za uspjeh u poslu, pa tako i učenju, vrlo važna međusobna pomoć i suradnja. Uspješna suradnja stvara osjećaj ugode, zadovoljstva i sigurnosti. Učenici su motivirani za rad i

učenje u skupini, često i iz razloga što se pritom trude da ne zaostaju za drugima te da u rješavanju problema budu što bolji i kreativniji. Rad u skupini povećava uključenost u učenje. Dijeljenje vlastitih ideja s drugima, kao i reagiranje na tuđe, izoštrava mišljenje i produbljuje razumijevanje učenika.

Nastavni rad u skupinama karakterizira specifična organizacija učenika i nastavnika tijekom suradnje na određenom problemu, fleksibilno raspoređivanje nastavnih sadržaja i vremena, te adekvatna uporaba različitih nastavnih sredstava, pomagala i raznovrsnih izvora informacija. Njegov uspjeh u velikoj mjeri ovisi o specifičnosti konkretnog zadatka, uspostavljenoj slobodnoj komunikaciji između članova skupine i nastavnika te njihovoj uspješnoj suradnji. Iako je podjela rada unutar skupine jasno određena i nužna, u slučaju kada je prilagođena individualnim osobinama svakog člana skupine i vođena od strane samih učenika, umnogome pridonosi uspješnom rješavanju problema, tj. postizanju zadatka kroz sagledavanje mogućeg rješenja problema iz više različitih perspektiva, što pridonosi razvoju divergentnog mišljenja. Pritom su bitne pretpostavke uspjeha dobra kooperacija između članova tima, višesmjerna komunikacija, jasna i razumljiva argumentacija i uvažavanje mišljenja svih sudionika i suradnika u savladavanju određenog zadatka.

Prema viđenju nastavnika (Klippert, 2001) rad u skupini učenicima je zabavan, zanimljiviji u odnosu na frontalnu nastavu, potiče fleksibilnost, prilagodljivost i kreativnost učenika istovremeno pojačavajući osjećaj odgovornosti. Također zadovoljava učeničku potrebu za komunikacijom, pruža im osjećaj sigurnosti i zaštićenosti unutar socijalnog okruženja i, što je najvažnije, jača samopouzdanje.

S obzirom na usmjerenost suvremenih nastavnih strategija koje redom afirmiraju poziciju učenika kao glavnog subjekta u odgojno-obrazovnom procesu i kojega nastavnik pritom potiče na samoaktivnosti (Mijatović /ur./, 1999), rad u skupini učenicima pruža mogućnost upravljanja vlastitim učenjem. Učenici, nakon što se detaljno upoznaju s ciljevima toga rada, samostalno određuju tijek, pravila i vrijeme rada na zadatku.

Osim navedenog, rad u skupini pomaže objašnjenju i usvajanju sadržaja, dubljem razumijevanju. To se postiže kroz aktivan dijalog tijekom kojeg se spoznaje provjeravaju i duže pamte, a sve u ugodnoj atmosferi koja učenike oslobađa straha i potiče na inicijativu (Klippert, 2001; Terhart, 2001; Saab i sur., 2005).

U nastavku ovog rada bit će riječ o ciljevima i učincima skupne nastave, kao i o odlikama uspješnih skupina i rješavanju nesuglasica unutar njih. Također ćemo se osvrnuti na nastavni rad u skupinama učenika iz perspektive aktivnog učenja, te suvremenih teorija učenja, posebice konstruktivizma i teorije situacijskog učenja, tj. socijalnog konstruktivizma. U posljednjem dijelu iznosimo standarde za efektivnu nastavu koje od 2000. godine promovira i potiče Ministarstvo obrazovanja SAD-a, a među kojima istaknuto prvo mjesto zauzimaju upravo zajedničke produktivne aktivnosti. Kroz sve dijelove rada isticat će se uloga nastavnika u radu u skupinama, ali i potreba za promijenjenim, proširenim kompetencijama nastavnika, koje od njih zahtijeva takav socijalni oblik nastavnog rada.

CILJEVI I UČINCI NASTAVNOG RADA U SKUPINAMA

O nastavnom radu u skupinama govori se kada se razredni odjel privremeno dijeli u obrazovne skupine sačinjene od malog broja učenika. Takve male skupine učenika

samostalno razrađuju rješenja na unaprijed zadane i točno određene zadatke, koja se na koncu unose u ukupni rezultat. Nastavni rad u skupinama pridonosi stjecanju predodžbi i iskustava učenika o organizaciji radnih i životnih procesa te o razvijanju mehanizama kooperativnog djelovanja kroz postupak donošenja odluka.

Terhart (2001) navodi ciljeve nastavnog rada u skupinama:

- postići veći stupanj sudjelovanja učenika u nastavnom procesu kroz preuzimanje upravljanja, koje je inače djelatnost nastavnika,;
- poticati samostalnost mišljenja i rada učenika, uz intenzivnije predmetno učenje, kroz slobodan izbor puta rješavanja zadatka;
- razvijati sposobnosti za socijalnu kooperativnost učenika, kao što su sposobnost komuniciranja, senzibilnost, socijalno učenje i sl., kroz zajednički rad na zadatku;
- svim prethodno navedenim ciljevima doprinositi demokratskim oblicima ponašanja i razvoju osobina zrele ličnosti usmjerene na razvitak vlastite osobnosti (Terhart, 2001).

Iako se navedeni nastavni ciljevi redom odnose na pozitivne efekte rada u skupinama, ipak Topolovec i Rosić (1999) napominju da ciljevi učenja u skupini mogu biti strukturirani tako da potiču suradničke, natjecateljske ili individualističke napore učenika. U situacijama suradničkog učenja javlja se pozitivna međusobna ovisnost učenika na ostvarenju cilja. Učenici pritom shvaćaju da su u mogućnosti postići vlastite ciljeve učenja pod uvjetom da i ostali članovi skupine postignu svoje. Natjecateljska situacija, nasuprot suradničkoj, odlikuje se time što se učenici nadmeću u postizanju cilja, koji doseže samo jedan učenik ili tek nekolicina njih. Pritom dolazi do negativne međusobne ovisnosti učenika, jer svaki pojedini učenik unutar skupine može postići svoje ciljeve učenja ako ostali učenici u skupini svoje ciljeve ne postignu. Treća situacija je individualističko učenje u skupini koje podrazumijeva usredotočenost na vlastite interese i osobni uspjeh, tj. učeničko samoostvarenje ciljeva učenja neovisno o ostvarenju ciljeva učenja ostalih učenika unutar skupine (Topolovec i Rosić, 1999) Od tri navedene situacije učenja u skupini jedino se prva smatra uistinu suradničkom.

Meyer (2002) rad učenika u skupinama ubraja u osnovne oblike nastave, te ga vezuje uz rad na projektu s ciljem kooperativnog učenja. Takav rad usko je povezan uz samoorganizaciju učenja, dopušta uvježbavanje zajedničkog djelovanja, prenosi kompetenciju za djelovanje, jača osjećaj vlastite vrijednosti te učenike priprema za zahtjeve koje postavlja budući profesionalni život. Meyer se posebno osvrće na nastavnika i njegovu ulogu u radu u skupinama. Uloga nastavnika u takvom je načinu rada usmjerena na zajedničku organizaciju rada, tj. na moderiranje. Nastavnik pomaže pri planiranju, uspostavljanju vanjskih kontakata te kontrolira postignuća članova radne skupine. Ponekad nastupa kao stručnjak – ravnopravni član tima (Meyer, 2002).

Ovakav način učenja prikladan je za ostvarivanje složenih ciljeva učenja, jer učenike približava interdisciplinarnom radu i potiče ih na misaono povezivanje. Stoga može na učenike djelovati motivirajuće, ali samo onda kada im se ostavi stvarna sloboda da samoorganiziraju učenje.

Ulogu nastavnika u radu u skupinama učenika također je opisao i Terhart (2001). Iako nastavnik treba ograničiti svoje upravljačke ovlasti kako bi napravio prostora za

samodjelatnost učenika koji samostalno rade organizirani po radnim skupinama, to ne znači da nastavnik treba potpuno odstupiti od svoje tradicionalne uloge. On treba proširiti spektar svojih funkcija, zahtjeva i djelovanja. Kroz skupnu nastavu nastavnik afirmira svoje uloge motivatora, koordinatora, evaluatora i stimulatora. Izvođenje takve nastave je vještina koja se, dakle, uvježbava i uči. Ona od nastavnika zahtijeva kompetenciju od formiranja skupina, njihova razvijanja, do novih sadržajnih zahtjeva (tematska priprema pod-jedinica za rad u skupinama), pitanja vrednovanja (dovođenje u međusobni odnos ili integriranje rezultata rada različitih skupina učenika i vrednovanje zajednički ostvarenih postignuća), sposobnosti zapažanja procesa unutar skupine i sl. Kako institucionalna organizacija škole (školska arhitektura, razredi po godištima, 45-minutni nastavni sat, ocjenjivanje prema mjerilu razrednog prosjeka) ne olakšavaju izvođenje ovakve nastave i postizanje odgojno-obrazovnih ciljeva i kvalitete učenja koji bi se trebali ostvariti kroz nastavu u skupinama, nastavnik mora imati razvijenu sposobnost kreativne improvizacije. Dakle, Terhart (2001) podcrtava činjenicu da nastavnik prilikom izvođenja nastave u skupinama učenika ne gubi svoje tradicionalne kompetencije, već stječe i razvija nove, potrebne za kvalitetno izvođenje takve nastave.

Topolovec i Rosić (1999) navode pet osnovnih elemenata suradnje, tj. učenja u skupini, čije sustavno strukturiranje pomaže u osiguravanju suradnje i postizanju dugoročnog uspjeha učenja kroz suradnju. Nastavnik je pritom osoba koja mora osigurati uvjete za operacionalizaciju tih elemenata. Pet sastavnica suradničkog učenja su:

1. pozitivna međusobna ovisnost
2. poticanje interakcije, poglavito licem u lice
3. pojedinačna i skupna odgovornost
4. učenje učenika vještinama potrebnim za međusobni rad i rad u malim skupinama
5. ocjena napredovanja skupine (Topolovec i Rosić, 1999).

Učinci nastave organizirane kroz rad učenika u skupinama empirijski su provjeravani, te je 1986. godine Meyer sastavio izbor učinaka učenja u skupinama, oslanjajući se pritom na podatke brojnih empirijskih istraživanja. Sljedeći učinci skupne nastave sagledani su u odnosu na tradicionalnu "predavačku" nastavu (prema: Terhart, 2001):

- nastava u skupinama učenika nadmašuje uobičajenu frontalnu nastavu kada je riječ o reprodukciji znanja, ovladavanju tehnikama intelektualnog rada i trajnijem zadržavanju stečenih znanja;
- pozitivno oblikovanje socijalnih obrazaca ponašanja kod učenika: neposredni i postojani kontakti, kooperativnije i kohezivnije ponašanje, bolja discipliniranost učenika unutar skupine;
- pozitivni učinci na oblikovanje osobnosti, i to kako djelotvorne ličnosti (povećana aktivnost, produktivnost, upravljanje ponašanjem), tako i društvene ličnosti (uspješno uspostavljanje društvenih kontakata, povećana socijalna aktivnost);
- promjene u senzibilnosti učenika, povećanje uvida u vlastito ponašanje, smanjenje straha, depresivnosti, nervoze i sl.;
- promjene stavova: porast osjećajne usmjerenosti, pojačano vrednovanje afektivnih odnosa, jačanje inicijative učenika, stvaranje pozitivnih osjećaja i stavova prema vlastitoj osobnosti, veća fleksibilnost u igranju uloga;

- promjene funkcija postignuća: jasnije određivanje ciljeva i dijagnosticiranje problema unutar skupine, razvijanje sposobnosti planiranja i koordinacije rada.

Navedeni učinci afirmiraju nastavni rad u skupinama u odnosu na tradicionalni frontalni način rada. Radi neosporno pozitivnih ciljeva rada u skupinama i višestrukih prednosti ostvarenih učinaka, ovaj bi socijalni organizacijski oblik nastavnog rada trebao biti češće zastupljen u nastavi.

Pritom se nikad ne smije smetnuti s uma da svaka promjena u nastavnoj rutini (a što se odnosi i na ekstenzivnije i intenzivnije reformske zahvate) također zahtijeva i osobnu predanost nastavnika te jasnu predodžbu alternativnih obrazaca ponašanja za koje nastavnici vjeruju da ih mogu efikasno implementirati kroz svoju nastavnu praksu (Roth, 1998).

ODLIKE USPJEŠNIH SKUPINA I RJEŠAVANJE NESUGLASICA

Skupine su uvijek, bez obzira na kriteriji koji se koriste pri njihovu formiranju, sastavljene od učenika koji su različitih i raznovrsnih sposobnosti. Upravo iz te činjenice može proizaći pozitivan efekt na razvoj individualnih sposobnosti svakog člana skupine kroz njihovo suradničko djelovanje. Ali, u navedenoj heterogenosti leži i opasnost od neadekvatnog rješavanja nesuglasica koje se tijekom rada u skupini neminovno pojavljuju.

Karakteristike idealne skupine, tj. tima, mogu se objasniti na sljedeći način:

- izvršavanju zadatka prethodi organizacija rada unutar skupine, tj. raspodjela funkcija i pojedinačnih zadataka;
- u skupini vlada radna atmosfera koja obiluje diskusijom vezanom uz konkretni zadatak, a u njoj sudjeluju svi članovi skupine;
- sudionici skupine tijekom rasprave upućeni su jedni na druge, tj. slušaju jedni druge, prijedlozi se evaluiraju i, s obzirom na kvalitetu, usvajaju;
- suprotstavljena mišljenja se ne potiskuju, već su takva razmimoilaženja otvorena i opravdana temeljem postizanja utvrđenog cilja;
- kritike su otvorene, učestale, te se ne shvaćaju kao osobni napad i javno se iznose (Jovan, 1987).

Skupine koje se mogu opisati navedenim karakteristikama afirmiraju uspostavljanje pozitivnih odnosa između članova tima, uspješno rješavanje problema i donošenje zajedničkih odluka.

Kad učenici rade u skupini na rješavanju problema/zadatka, imaju mogućnost da zadovolje svoju znatiželju te prorade i druge aspekte teme, koji nisu zadani. Mogu i učiti na drugačije načine, kretati se zaobilaznim putovima, koji često nisu mogući u frontalnoj nastavi. S druge strane, nastavnici su u tim situacijama u poziciji da pomnije promatraju učenike i njihov rad, da ih bolje upoznaju, vide u drugačijim okolnostima. "Kratkoročno gledano grupna nastava zahtijeva više vremena od frontalne nastave. Učenicima je potrebno više vremena da prorade neki problem sami. No taj višak vremena, dugoročno gledano, vraća se kroz sposobnosti koje se razvijaju i rastu." (Klippert, 2001: 33).

Međutim, unutar organizirane skupine može doći i do neadekvatnih načina rješavanja nesuglasica koje se tijekom postizanja cilja javljaju između članova skupine. Navedene situacije oslikavaju neadekvatne načine rješavanja nesuglasica u skupini (Jovan, 1987):

- nesuglasice se izbjegavaju, mogući se sukobi potiskuju;
- iz skupine se isključuju oni koji se ne slažu s nečijim mišljenjem;
- "vođe", tj. jake ličnosti unutar skupine potiskuju inicijativu pojedinih članova tako što im nameću osjećaj straha i ovisnosti;
- članove čija se mišljenja i stavovi razlikuju ili su suprotni, nagovara se i uvjerava da se priklone većini i pritom odreknu svojeg mišljenja;
- unutar skupine, prilikom provođenja cilja, stvara se savez, te se na taj način prelazi preko nesuglasica iako pojedinci unutar skupine ne dijele mišljenje ostalih članova, već potiskuju svoju nezavisnost u provođenju zadatka;
- ukoliko članovi između sebe ne mogu postići zajedničko provođenje cilja, pojavljuje se tendencija da postojeće nesuglasice riješi kompetentna osoba, tj. nastavnik;
- radi očuvanja suradnje članovi skupine odriču se svojih stajališta kako bi se postigao kompromis u realizaciji zadatka, unatoč neslaganju pojedinih članova.

Nesuglasice koje se tijekom rješavanja zadataka javljaju unutar skupine, utječu na njenu dinamiku i u slučaju kada se pojavljuju u prihvatljivoj mjeri te rješavaju na primjeren način, mogu biti od velikog značaja za skupinu i služiti jačanju samopouzdanja njenih članova. Bez konstruktivnih nesuglasica unutar skupine nema stabilnih odnosa.

Svi članovi skupine moraju biti odvažni u iznošenju svojih argumentiranih mišljenja, ali i biti otvoreni za ostale predložene mogućnosti dolaženja do rješenja. Takva komunikacija moguća je u slučaju kada se u skupini vodi slobodna i ravnopravna rasprava, koja podrazumijeva nenametanje svojeg mišljenja drugima i pažljivo slušanje argumenata svih sudionika rasprave. Slobodna ravnopravna rasprava rezultira zajedničkim pronalaženjem svima prihvatljiva rješenja.

U pronalaženju zajedničkog rješenja zadanog problema izuzetno je važno i samopouzdanje učenika, njihova vjera u vlastite snage i sposobnosti, tj. u svoju efikasnost kao i efikasnost cijele skupine. To posebno dolazi do izražaja prilikom realizacije kompleksnih zadataka, jer "vjerojatnije je da će pojedinci i skupine provesti aktivnosti za koje vjeruju da raspolažu sposobnostima nužnima da u njima uspiju." (Goddard i Goddard, 2001: 809)

Sposobnosti i vještine suradnje učenici trebaju naučiti. Također trebaju naučiti raditi i učiti u skupinama. Najveća prepreka njihovu aktivnom angažmanu na rješavanju zadatka unutar radne skupine je naučena pasivnost koja se rađa tijekom godina na nastavnika usredotočene nastave (Terhart, 2001). Pasivnost, u određenoj mjeri, pruža čak i "sigurnost" učenicima, kroz nastavnikovo vođenje, rutinski put učenja, dakle kroz izostanak inicijative i samostalnog angažmana učenika. Stoga bi s organizacijom skupne nastave trebalo početi što ranije u okviru osnovne škole, kako bi se preveniralo nastajanje pasivne pozicije učenika u nastavi, a istovremeno afirmirao njihov samostalni, samoinicijativni i kreativni suradnički rad. Do takvih se učinaka nastave u skupinama dolazi korak po korak, te ona svoj pozitivni potencijal može razviti tek onda "... kada i sama navikom, normaliziranjem itd. postane rutinom" (Terhart, 2001: 172).

Ipak, to se ne smije pretvoriti u dominaciju skupne nastave u odnosu na ostale oblike, već se svi oblici nastave moraju uravnotežiti. Kako napominje Meyer (2002), miješanje pojedinih oblika nastave, u skladu s dvjema smjernicama svakog razvitka nastave: slobodom i raznovrsnošću, ključno je iz razloga što pruža raznolikost, ali prije svega zato što upravo ta raznolikost može osloboditi skrivene potencijale učenja.

AKTIVNO UČENJE I SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM

U posljednje vrijeme sve se više ističe značaj Papertova koncepta konstruktivizma (znanje se konstruira), teorija situacijskog/smještenog učenja Lave i Wengera (učenje se događa u socijalnim kontekstima) te Gardnerova teorija multiple inteligencije (ljudska inteligencija predstavlja kompleksan konstrukt, međutim, neujednačeno se razvija, potiče i vrednuje u formalnom obrazovanju, iako bi se njen vrlo kompleksan konstrukt trebao uzeti u obzir prilikom učenja) (Witfelt, 2000; Becker i Riel, 2000; Dryden i Vos, 2001; Saab i sur., 2005). Navedene teorije impliciraju različite aspekte učenja i ljudske spoznaje te nas podsjećaju da se znanje konstruira i da bi društveno okruženje učenja trebalo biti takvo da podržava učenikovo učenje i da motivira različite vrste i kombinacije inteligencija.

Chickering i Gamson (1987), temeljem rezultata brojnih istraživanja, ponudili su sedam načela za dobru praksu poučavanja i učenja. To su: poticanje kontakata između učenika i škole (školskog osoblja), razvijanje uzajamne suradnje između učenika, poticanje aktivnog učenja, brzo pružanje povratnih informacija, određivanje realne količine vremena za postizanje, tj. rješavanje određenog zadatka, komuniciranje s visokim očekivanjima te poštivanje različitih talenata i načina učenja. Navedena načela mogu se vrlo plodonosno implementirati kroz nastavni rad organiziran u malim skupinama učenika. U njima se postiže specifična, prisnija suradnja između učenika, ali i između učenika i nastavnika, potiču se aktivni oblici učenja, međusobno se konstantno izmjenjuju informacije. Do izražaja dolaze različite specifične darovitosti učenika, njeguju se različiti individualni načini učenja te se visoka očekivanja od strane nastavnika ogledaju u intelektualno izazovnim problemima koje učenici zajedničkim naporima nastoje riješiti. Oni navode i šest značajki obrazovanja, koje se mogu efektivno operacionalizirati kroz nastavu u skupinama učenika, a to su: aktivnost, očekivanja, suradnja, interakcija, raznovrsnost i odgovornost. Kada se u poučavanje i učenje unesu sve navedene značajke, pozitivni se efekti nastavne prakse multiplikiraju (Chickering i Gamson, 1987).

Skupni nastavni rad možemo promatrati i u skladu s načelima aktivnog učenja. U tim situacijama naglašava se da je način na koji učenici uče jednako važno pitanje kao i pitanje koliko i što učenici uče. Aktivno učenje često obuhvaća istraživački rad i rad na rješavanju problema, kojima se kroz učeničke aktivnosti u kojima dominira visok stupanj samostalnosti i nadzora učenika prilikom organizacije i tijeka rada, nastava istovremeno individualizira, ali se i potiče suradnja između samih učenika te između učenika i nastavnika.

Kyriacou (2001) navodi brojne pedagoške koristi aktivnog učenja, koje redom pokazuju svoj značaj i smisao i u okviru skupne nastave kao jednom od organizacijskih oblika realizacije aktivnog učenja.

- Aktivno učenje odlikuje se intelektualno poticajnim aktivnostima koje su vrlo djelotvorne u poticanju i održavanju motivacije učenika.

- Aktivnosti u okviru aktivnog učenja pomažu razvoju sposobnosti učenja vezanih uz organizaciju aktivnosti, ali i sposobnosti suradničkih aktivnosti kao što su interakcija i komunikacija.
- Kako su takve aktivnosti u niskom stupnju usmjerene od strane nastavnika, u njima učenici uživaju te kroz njih stvaraju pozitivan odnos prema sebi i prema predmetu.
- Suradničke aktivnosti u kojima učenici koordiniraju i prate svoj rad i rad svojih kolega, u kojima zajednički raspravljaju o postupcima i strategijama rješavanja problema, omogućuju da učenici steknu bolji uvid u tijek aktivnosti učenja (Kyriacou, 2001).

Dakle, u situacijama aktivnog učenja, koje su često organizirane kroz rješavanje problema u manjim skupinama učenika, učenici ne samo da uče o određenom sadržaju, već i uče kako učiti. Oni tijekom procesa rješavanja problema međusobno razgovaraju o problemu, zapisuju ideje i sugestije, povezuju ih s prethodnim iskustvima. Pritom način rješavanja problema, učenje, postaje dio njih samih, ali i obrnuto, njihove osobitosti, specifičnosti u odnosu na ostale učenike, određuju organizaciju, tijek i ishode aktivnosti učenja.

Prema Witfeltu (2000) rješavanje problema, problemska i projektna nastava, direktna su primjena socijalnog konstruktivizma u nastavi. Socijalno orijentirani konstruktivizam polazi od pretpostavke da je konstrukcija znanja osnovni socijalni proces. Mišljenje se pritom smješta unutar sociokulturalnog okruženja. Model poučavanja koji ovakva teorija afirmira je suradničko učenje unutar manjih zajednica učenja u kojima se učenje obogaćuje kroz procese socijalno podržanih interakcija (Topolovec i sur., 2006).

Značajke su nastavnika koji nastavnu praksu temelje na konceptu konstruktivizma, da potiču dječju konstrukciju znanja, osiguravaju okolinu za spontano istraživanje, razumiju socijalnu i suradničku prirodu učenja te iniciraju problemski utemeljen i projektni rad učenika. Witfelt (2000) također ističe potrebu stvaranja niza konkretnih novih nastavničkih kompetencija u učenju orijentiranom na subjekt, tj. na učenika. Te nove kompetencije uključuju kvalifikacije nadzornika koji podržava i prati rad učenika, kvalifikacije savjetnika procesa, eksperta u posebnim pitanjima, motivatora, inspiratora, pregovarača kod skupnih diskusija, ali i kritičkog prijatelja koji provocira učenike na pronalaženje intelektualno izazovnih rješenja te evaluatora koji teži poboljšanju učeničkih kapaciteta učenja. Poticanje, koje se najviše ogleda u sposobnosti nastavnika da učenike učine onakvima kakvi oni uistinu jesu, smješta na centralnu poziciju u okružju socijalno konstruktivističkog učenja (Witfelt, 2000).

Becker i Riel (2000) empirijski su istražili suprotnosti između direktnog, frontalnog poučavanja i pedagogije konstruiranja znanja. Dvije su dimenzije individualne prakse nastavnika izdvojene kao presudne za razlikovanje i prepoznavanje konstruktivističke pedagogije (na razini nastavne prakse). To su: a) naglasak na kognitivno izazovne zadatke kao suprotnost rutini vježbi niske razine i b) naglasak na aktivnom angažmanu u učenju nasuprot ograničenoj i pasivnoj ulozi učenika. Dimenziju konstruktivističke prakse "aktivno učenje" Becker i Riel (2000) nadalje dijele na 3 identificirajuća elementa, a to su:

- uporaba učeničkih projekata
- rad u malim skupinama učenika i
- nefrekventna uporaba aktivnosti direktnog frontalnog poučavanja (Becker i Riel, 2000).

U suradničkom učenju, kao neizostavnom obliku socijalno konstruktivističkog učenja, dvoje ili više učenika pokušavaju podijeliti i konstruirati znanje zajedno radeći i tako idu prema rješenju zadatka ili problema. Suradničko učenje može imati pozitivan utjecaj na učenje općenito. To se posebno reflektira kroz promoviranje elaboracije i tumačenja (Saab i sur., 2005). Kada učenici eksternaliziraju svoje misli, planiranje, donošenje odluka, dakle kada ih verbaliziraju, ponovo ih internaliziraju u elaboraciji postavljajući pitanja i dajući pojašnjenja. To može dovesti do organiziranja i usklađivanja znanja te u konačnici do širenja znanja (Saab i sur., 2005). Aktivnosti suradnje, posebice komunikacijski procesi između članova skupine koji zajedničkim nastojanjima rješavaju problem, doprinose združenoj konstrukciji znanja i procesu otkrivanja.

STANDARDI ZA EFEKTIVNU NASTAVU

U ovom dijelu prikazan je model nastavnog poučavanja koji je utemeljen na teorijski i empirijski verificiranim standardima usmjerenima na unaprjeđenje učenja. Također je sagleđana i uloga nastavnika u operacionalizaciji tih standarda.

Ministarstvo obrazovanja Sjedinjenih Američkih Država kroz projekt "Istraživanje obrazovanja i program razvoja" (Education Research and Development Program) proveden u okviru Centra za istraživanje obrazovanja, raznolikosti i izvrsnosti (CREDE – Center for Research on Education, Diversity and Excellence) podržava i potiče pet standarda za efektivnu nastavu (Doherty i sur., 2002). Riječ je o standardima koje su 2000. godine predložili američki znanstvenici Tharp, Estrada, Dalton i Yamauchi, a koji su ključni za poboljšanje učenja svih učenika.

Pet standarda za efektivnu nastavu su:

1. Zajedničke produktivne aktivnosti;
2. Razvoj jezične kompetencije i pismenosti kroz kurikulum;
3. Stvaranje značenja – povezivanje škole i učeničkih života kroz kontekstualizaciju poučavanja i kurikuluma u iskustva i vještine učeničkih domova i zajednica;
4. Poučavanje kompleksnog mišljenja izazivanjem (intrigiranjem) učenika na rad usmjeren prema kognitivnoj kompleksnosti;
5. Poučavanje kroz konverzaciju – angažiranje učenika kroz dijalog, posebice kroz nastavnu konverzaciju (Doherty i sur., 2002).

Navedeni standardi predstavljaju aktivnosti poučavanja koje promoviraju aktivno učenje učenika i moraju biti prilagođene promjenjivim kontekstima i različitim učeničkim potrebama. Model poučavanja koji koristi pet standarda za efektivnu nastavu, sastoji se od nastavnika i malih skupina učenika koji surađuju na kognitivno izazovnim aktivnostima kontekstualiziranim u učeničkim osobnim, socijalnim i kulturalnim znanjima i iskustvima, vodeći pritom nastavni razgovor. Obavljanje kognitivno izazovnih aktivnosti podrazumijeva učenje više razine, koje se očituje kroz aktivnosti rješavanja problema, donošenja odluka, kritičkog i kreativnog mišljenja. Pritom učenik ne može ostati pasivan, već se aktivno uključuje u učenje, jer da bi naučio kako se rješavaju problemi – on ih treba riješiti, da bi naučio kako kritički razmišljati – učenik treba upravo i promišljati stvari kritički.

Standardi su verificirani brojnim eksperimentalnim modelima, čiji konzistentni pronalasci govore u prilog visoke pozitivne korelacije između korištenja ocrtanog modela (uporabe standarda za efektivnu nastavu) i poboljšanja učeničke izvedbe kroz širok raspon postignuća. Pet standarda se ne odnosi na specifičan kurikulum, već oni uspostavljaju načela za praksu poučavanja.

Za realizaciju svih pet navedenih standarda najadekvatniji način rada upravo je rad učenika unutar manjih radnih skupina. Prvi od navedenih pet standarda – Zajednička produktivna aktivnost (JPA – Joint Productive Activity), odnosi se na postizanje cilja prilikom kojeg učenici unutar radne skupine međusobno surađuju i motivirani su jedan drugom asistirati, ali i surađivati s nastavnikom koji je pritom zadužen za osiguravanje pomoći.

Indikatori zajedničkih produktivnih aktivnosti iz perspektive nastavnika su:

- nastavnik uređuje aktivnosti poučavanja koje zahtijevaju suradnju između učenika, kako bi postigli zajedničko rješenje te usklađuje aktivnosti s vremenom koje je na raspolaganju za njihovo postizanje;
- nastavnik uređuje razredno ozračje kako bi udovoljio učeničkim individualnim i skupnim potrebama da komuniciraju te u kojem zajedno rade na rješavanju problema / postizanju zadatka;
- nastavnik učenike organizira u raznovrsne skupine prema različitim kriterijima (obrazovnim mogućnostima, prijateljstvima, projektima, interesima i sl.) kako bi promovirao interakciju te s učenicima sudjeluje u zajedničkim produktivnim aktivnostima;
- nastavnik osigurava pristup radnim materijalima i tehnologiji kako bi potaknuo zajedničku produktivnu aktivnost;
- nastavnik nadzire i podržava učeničku suradnju na pozitivne načine (Doherty i sur., 2002).

Iz navedenog se vidi kako se radi o nastavi orijentiranoj na učenike, njihova specifična iskustva, a posebice na socijalno okruženje učenja i dinamičnu komunikaciju i suradnju između članova manje učeničke skupine, ali i nastavnika. Takva nastava temelji se na načelima aktivnog učenja, koje se operacionalizira kroz problemski orijentiranu nastavu i nastavne projekte. Nastavnik pritom učenicima osigurava uvjete za aktivan angažman, samoaktivnost, nesmetanu komunikaciju, potiče ih i motivira u kognitivno izazovnim aktivnostima i konstrukciji znanja koja se događa kroz aktivnosti intenzivne socijalne suradnje. I ovdje se naglašavaju kompetencije nastavnika koje idu prema tome da učenicima pomaže u njihovoj suradnji i podržava njihovu samoaktivnost u radu unutar malih skupina učenika.

ZAKLJUČAK

Nastavni rad u malim skupinama učenika nije novost u pedagogiji. Međutim, istina je da se takva organizacija nastave relativno rijetko susreće u praksi odgoja i obrazovanja u kojoj dominira frontalna predavačka nastava orijentirana na nastavnika.

Skupna nastava pogodan je način organiziranja nastavnog procesa na svim stupnjevima i vrstama obrazovanja, od osnovnoškolskog do visokoškolskog stupnja, ali i u obrazovanju odraslih, pa i cjeloživotnom obrazovanju. Posljednjih godina, u okviru reformskih promjena,

evidentna su nastojanja da se nastava u skupinama učenika, kao oblik aktivnog učenja i nastave orijentirane na učenike, afirmira te da zauzme ravnopravnu poziciju između ostalih načina organizacije obrazovanja. Aktivno učenje unutar skupine omogućuje da iskustvo učenja postane socijalno iskustvo. Takvo iskustvo učenja, obogaćeno specifičnim osobinama ličnosti svih sudionika skupnog rada, približava se osebnostima svakog pojedinca koji zajedno čine skupinu, što ga čini istodobno i osobnim i socijalnim iskustvom.

Višestruke su prednosti ovakva načina rada: nastava je zanimljivija, učenici su motiviraniji za rad, pokazuju visok stupanj samoaktivnosti, inicijative, kreativnosti u rješavanju problema. Posebne su prednosti nastave u malim skupinama i suradnja između učenika, pojačana komunikacija, aktivan angažman u učenju i donošenju odluka, osjećaj zaštićenosti unutar socijalnog konteksta, odgovornost u zajedničkom radu, izgrađivanje samopouzdanja. Osim jačanja interakcije između učenika dolazi i do slobodnije komunikacije s nastavnikom, koji se pritom javlja u ulozi moderatora, osiguravatelja pomoći, stimulatora, savjetnika i sl. Rad učenika u skupinama od nastavnika zahtijeva proširivanje tradicionalnih nastavnih kompetencija novima, nužnima za poticanje učeničke konstrukcije znanja kroz suradničku prirodu učenja, tj. rješavanja problema u skupini.

LITERATURA

- Becker, H. J., Riel, M. M. (2000) Teacher Professional Engagement and Constructivist – Compatible Computer Use, *Teaching, Learning and Computing: 1998 National Survey, Report no. 7*. URL: <http://www.crito.uci.edu/tlc/findings.html>
- Chickering, A. W., Gamson, Z. F. (1987) Seven Principles for Good Practice in Undergraduate Education, *American Association for Higher Education Bulletin*, str. 26-30.
- Doherty, R. W., Echevarria, J., Estrada, P., Goldenberg, C., Hilberg, R. S., Saunders, W. M., Tharp, R. G. (2002) *Research Evidence: Five Standards for Effective Pedagogy and Student Outcomes, Tehnical Report No. 1*, University of California, Santa Cruz, CREDE – Center for Research on Education, Diversity and Excellence.
URL: http://www.crede.org/tools/profdev/institute_pix.html
- Dryden, G., Vos, J. (2001) *Revolucija u učenju: kako promijeniti način na koji svijet uči*, Zagreb, Educa.
- Goddard, R. D., Goddard, Y. L. (2001) A multilevel analysis of the relationship between teacher and collective efficacy in urban schools, *Teaching and Teacher Education*, 17, str. 807-818.
- Jovan, H. (1987) *Timska nastava*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka.
- Klippert, H. (2001) *Kako uspješno učiti u timu*, Zagreb, Educa.
- Kyriacou, C. (2001) *Temeljna nastavna umijeća*, Zagreb, Educa.
- Meyer, H. (2002) *Didaktika razredne kvake: Rasprave o didaktici, metodici i razvoju škole*, Zagreb, Educa.
- Mijatović, A. /ur./ (1999) *Osnove suvremene pedagogije*, Zagreb, Hrvatsko pedagoško-književni zbor.

- Roth, W.-M. (1998) Teacher-as-researcher reform: Student achievement and perceptions of learning environment, *Learning Environmenta Research* 1, str. 75-93.
- Saab, N., Van Joolingen, W. R., Van Hout-Wolters, B. (2005) Communication in collaborative discovery learning, *British Journal of Educational Psychology*, 75, str. 603-621.
- Terhart, E. (2001) *Metode poučavanja i učenja: Uvod u probleme metodičke organizacije poučavanja i učenja*, Zagreb, Educa.
- Topolovec, V., Marinović, M., Pavlič, M. (2006) *Informacijske i komunikacijske tehnologije i transformacija procesa učenja i poučavanja za 21. stoljeće*. Rad predstavljen na XIII. međunarodnom znanstvenom skupu Društvo i tehnologija, 28.-30. lipnja 2006.g., Zadar.
- Topolovec, V., Rosić, V. (1999) Kolaborativna pedagogija i informacijska tehnologija, u: Rosić, V. (ur.), *Nastavnik – čimbenik kvalitete u odgoju i obrazovanju*, Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci, str. 780-790.
- Witfelt, C. (2000) Educational Multimedia And Teacher's Needs For New Competencies: A Study Of Compulsory School Teacher's Needs For Competence To Use Educational Multimedia, *EMI – Euro Education*, 37:4, str. 235-241.

A SOCIAL FORM OF CLASSWORK – GROUP WORK

SUMMARY

The article affirms classwork in small groups as an organizational way of achieving the principle of active learning and the construction of knowledge through the cooperation of students while working on an assignment together. Group work achieves the individualization of classwork through the activities of the students and their active participation in organizing the work, deciding the order of activities and the method of work. Thus the students are given the opportunity to manage their own learning. This type of classwork also achieves the socialization of students which through cooperation, communication, and interpersonal interaction increases the sense of community. The students are sensitized to different ways of thinking and acting, and they view problems from multiple perspectives. Through group work they learn how to work out disagreements and are prepared for making decisions together.

By working in groups the principles of active learning are achieved. By using the problem approach to learning, critical and divergent thinking are strengthened, a higher quality of content comprehension is achieved and the knowledge is retained longer. At the same time the students are motivated for work and learning activities. Activities and cooperation contribute to a united construction of knowledge and the discovery process, which leads to organizing and coordination of knowledge and in the end leads to knowledge growth.

Because of all these positive effects this kind of organization of classroom practice should be more present in education. Throughout the article the demand to expand teachers' traditional authority with new ones is accentuated. The teacher needs to create a clear presentation of alternative patterns of behavior and needs to believe that he can implement them efficiently in his teaching, in order to achieve the multiple positive effects of teaching organized through students working in groups.

KEY WORDS: *active learning, common productive activities, group work, independent work of students, social constructivist learning, teachers' authority.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

TRANSNACIONALNO VLASNIŠTVO I LOKALNA KULTURA: ANALIZA SADRŽAJA DVAJU HRVATSKIH DNEVNIH LISTOVA

ŽELJKA ZDRAVKOVIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 316:070
Prethodno priopćenje / *Preliminary report*

Primljeno / *Received*: 10. IX. 2007.

Na temelju analize sadržaja, vrste i profila priloga u kulturnim rubrikama dvaju hrvatskih dnevnih listova, u članku se razmatra utjecaj promjene strukture vlasništva nad medijima na potencijal generiranja kritičke javne sfere i afirmaciju regionalnog karaktera kulture. Ovaj fokus analize odabran je u svjetlu teze da je uspješno uključivanje u globalizacijske procese moguće upravo na temelju postojanja snažnih lokalnih kulturnih identiteta. Analizirana su dva hrvatska regionalna dnevna lista s različitom vlasničkom strukturom, pri čemu je karakter priloga u području kulture poslužio kao indikator promjene uređivačke politike novina koja se događa s privatizacijom medija. Riječ je o prilogima u području kulture objavljivanim u splitskom dnevnom listu *Slobodna Dalmacija* godinu prije njegova prelaska u transnacionalno korporacijsko vlasništvo (2004.) i godinu nakon što se taj prelazak dogodio (2006.). U istim razdobljima analiziran je i riječki *Novi list* kao novina s drukčijom strukturom vlasništva.

U slučaju *Slobodne Dalmacije* rezultati analize ukazuju na promjenu fokusa prezentiranih kulturnih tema s lokalno-regionalnog aspekta na teme nacionalnog i međunarodnog karaktera te smanjenje žanrova priloga s kritičkim potencijalom. U *Novom listu* koji nije promijenio vlasničku strukturu, u istraživanom je razdoblju uočen upravo obrnuti trend; promjena sadržaja s nacionalnim i međunarodnim kulturnim sadržajima na lokalne i regionalne teme, te zadržavanje kritičkog pristupa tim temama. Budući da je *Novi list* jedna od rijetkih dnevnih novina u Hrvatskoj koja nije u transnacionalnom korporacijskom vlasništvu, analizirani podaci upućuju na to da upravo izostanak takva vlasništva omogućava promicanje i razvoj kulturnih vrijednosti specifičnih za regiju te održavanje kritične lokalne javne sfere.

KLJUČNE RIJEČI: *analiza sadržaja, hrvatsko društvo, javna sfera, kultura, mediji, transnacionalno vlasništvo*

I. UVOD

U ovom se članku uspoređuju podaci o izvještavanju o proizvodnji i distribuciji kulturnih proizvoda dobiveni analizom sadržaja dvaju hrvatskih regionalnih dnevnih listova: splitske *Slobodne Dalmacije* i riječkog *Novog lista*¹. Cilj analize bio je da se utvrdi odvijaju li se nakon privatizacije većeg dijela medija u Hrvatskoj procesi limitiranja javne

¹ Porast konglomerata u području komunikacija dodao je novi element staroj raspravi o potencijalu vlasnika da zloupotrebljavaju svoju moć, pri čemu

se u novim okolnostima na udaru komercijalnih strategija posebno našla kultura (Golding i Murdock, 2000: 79).

sфере² koji su zabilježeni ranih osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Velikoj Britaniji i drugim zemljama u kojima se povećavala koncentracija vlasništva medija (Elliott, 1982). Naime, prema teoretičarima koji se bave odnosom medija i javnosti svaka koncentracija privatnog vlasništva nad medijima nužno pridonosi eroziji javne sfere i sustavnoj transformaciji kritičke političke javnosti u potrošačku (Golding i Murdock, 2000). Elliott sugerira da su tim procesom posebno pogođeni intelektualci kojima se "krade taj javni forum u kojem su se kritičkim diskursom mogli angažirati u vlastitoj kulturi" (Elliott, 1982: 243-244). I drugi autori tvrde da se, u pokušaju ograničavanja javne sfere, koncentracijom vlasništva u medijima nastoji prvenstveno ojačati kontrola proizvodnje i distribucije kulture (Golding i Murdock, 2000). U pokušaju utvrđivanja postoje li i u Hrvatskoj nakon privatizacije medija slični procesi, koji rezultiraju smanjenjem opsega i regionalnog karaktera prezentacije kulture, u članku se analiziraju prilozi o kulturi dviju spomenutih regionalnih novina (*Slobodne Dalmacije* i *Novog lista*).³

Riječ je o dnevnim listovima koji su igrali važnu ulogu u izgradnji i održavanju kritičke javnosti tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, odnosno zadnjeg desetljeća socijalističkog razdoblja. Oba su lista tijekom tog razdoblja bila izuzetno medijski profilirana zbog visokog stupnja profesionalizma (Thompson, 1995), kao i zbog velikog broja komentatorskih tekstova zbog čega su se čitali i izvan regionalnih sredina te su pridonosila uspostavljanju kritičke javnosti koja je nadmašivala regionalno područje. Obje su novine, također, u posljednja dva desetljeća prošle kroz značajne transformacije vlasništva nastalih pod utjecajem političkih i ekonomskih promjena u Hrvatskoj.

Promjena vlasništva i regionalni karakter kulture, odnosno pitanje koliko promjena vlasništva utječe na kontroliranje proizvodnje i distribucije kulture kao temelj ograničavanja javne sfere, glavni je segment analize ovog rada. Kultura je uzeta kao indikator promjene uređivačke politike novina koja se događa s privatizacijom medija. S obzirom na prethodno rečeno, može se naime poći od pretpostavke da se analizom odnosa vlasništva nad nekim dnevnim listom i načina prezentacije kulture u njemu može vidjeti važnost koju novine pridaju uspostavljanju kritičke javnosti. Isto tako, može se razabrati način na koji analizirane novine s jedne strane oblikuju, a s druge strane slijede određene kulturne aspekte kao relevantne društvene teme.

² Povijest medija uključuje ne samo povijest njihova uključivanja u kapitalistički ekonomski sustav nego i političku povijest koja se odnosi na ulogu koju su mediji imali u izgradnji kritičke građanske javnosti, odnosno ulogu koju su odigrali stvarajući uvjete koji su omogućili ljudima da postanu potpuni članovi društva na svim razinama i njihova sve snažnija komercijalizacija publike. Omogućavajući ljudima pristup informacijama, interpretacijama i raspravama u područjima koja su uključivala političke odluke, mediji su bili temeljni generator stvaranja "javne sfere" (Habermas, 1989). Taj je prostor za raspravu koju su otvorile posebno novine, bio po Habermasu izuzetno važan za proces industrijalizacije zapadne Europe. Iako je Habermasovo viđenje uloge medija u tom procesu

ponešto idealizirano, na što upozorava Keane (1989), ipak je činjenica da je ideja javne sfere koja treba biti dovoljno otvorena da sve grupe u društvu, unatoč međusobnim razlikama mogu biti predstavljene, postala temelj ideje demokracije. Ideal komunikacijskog sustava kao javnog kulturnog prostora koji je otvoren i dostupan svima, doveden je u pitanje koncentracijom privatnog vlasništva nad medijima kojima nije cilj izgradnja aktivne građanske javnosti, nego one potrošačke (Golding i Murdock, 2000).

³ Za političke zastupnike filozofije slobodnog tržišta, komunikacijske robe ne razlikuju se od drugih roba. Budući da tržište najoptimalnije određuje načine proizvodnje i distribucije roba, ono je ključno i za proizvodnju i distribuciju kulturnih roba.

Analiza medija u kontekstu promjene strukture vlasništva u Hrvatskoj nije, naravno, moguća bez obuhvaćanja šireg konteksta i strukture medijskog sustava. Ovo uključuje i specifične nacionalne i povijesne okolnosti razvitka pojedinih medija, strukturu ekonomskog sustava, društvene vrijednosti i tradiciju (Peruško Čulek, 1999). Valja također naglasiti da je razumijevanje odnosa medija i društvenih promjena osobito kompleksno pri analizi medija u tranzicijskim zemljama.

Hrvatski mediji su krajem osamdesetih i tijekom devedesetih godina prošli kroz proces tranzicije iz društvenog vlasništva⁴ u doba socijalističkog društvenog uređenja, kada su bili pod snažnim utjecajem tadašnje politike, u privatno vlasništvo karakteristično za višestranačke sustave. Promjena hrvatske medijske politike bila je spora i kompleksna i uvelike je ovisila o demokratizaciji društvenih institucija i o snazi javne sfere i civilnog društva. Promjene vlasništva⁵ koje su uslijedile u tom periodu povezivale su se uz brojne skandale nastale zbog netransparentnosti procesa pretvorbe bez jasnih saznanja o novim vlasnicima medija i načinu privatizacije. Privatizacija medija provedena je pod političkim pritiscima⁶ što ukazuje na to da nije bilo jasne podjele između države i tržišta (Zgrabljic, 2003). U tom razdoblju "političkog kapitalizma" (Splichal, 2000), zajedničkom svim zemljama srednje i istočne Europe koje su iz bivših socijalističkih zemalja prešle u kapitalističke, omogućen je ulazak stranog kapitala, a da nisu stvoreni mehanizmi za transparentnost vlasništva niti mehanizmi javnog nadzora za sprječavanje koncentracije i monopolizacije vlasništva.

Promjene vlasničkih struktura nastavile su se nakon prvog vala privatizacije. *Novi list* je kao dioničko društvo 1999. godine nastavio privatizaciju osnivanjem novog poduzeća s Fondom za razvoj medija (MDLF) iz SAD-a koji se složio da neće imati utjecaja na uređivačku politiku novine te da će biti većinski vlasnik dionica do 2010. kada će prema ugovoru dionice ponovno prodati *Novom listu* (Malović, 2004b). *Slobodna Dalmacija* je 2005. godine postala dio transnacionalnog korporacijskog vlasništva nakon što ju je iz državnog vlasništva preuzela kompanija Europapress Holding (EPH)⁷ pod čijim je vlasništvom i danas. EPH je vodeća medijska kuća u Hrvatskoj sa sjedištem u Zagrebu. 50 % udjela u vlasništvu ima Ninoslav Pavić dok je 50% vlasništva u rukama njemačkog medijskog carstva West Allgemeine Zeitungsverlag WAZ (Malović, 2004b). Zbog navedenih problema u proteklih nekoliko godina hrvatska politika masovnih medija i odnos države prema medijskom sustavu bili su predmetom kritike međunarodnih i domaćih institucija i organizacija (Peruško Čulek, 1999).

⁴ Državno vlasništvo je teorijski pripadalo cjelini društva koje ga je povjerilo različitim segmentima zajednice (poduzećima, kulturnim i sportskim organizacijama, profesionalnim ustanovama, bolnicama i školama) na dobrobit cjeline (Thompson, 1995).

⁵ Privatizacija medija je započela početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća kada je tadašnji predsjednik vlade Jugoslavije Ante Marković donio zakon koji je omogućio privatizaciju poduzeća iz društvenog vlasništva u dioničko društvo (Malović, 2004b).

⁶ Pretvorba obaju medija provedena je pod političkim pritiskom vladajuće stranke, što je bio jasan pokazatelj državne kontrole nad medijima.

Novi list je uspio provesti privatizaciju zbog slabijeg utjecaja vladajuće stranke na području Istre, te je 1993. godine postao dioničko društvo dok se za *Slobodnu Dalmaciju* privatizacija nastavila (Malović, 2004b). Političkim malverzacijama postavljen je novi upravni odbor koji je ubrzo ovaj dnevnik doveo do stečaja, kada se *Slobodna Dalmacija* opet našla u državnom portfelju (Malović, 2004b).

⁷ Glavne aktivnosti EPH uključuju objavljivanje i distribuciju tiska te marketing i oglašavanje na području Hrvatske. EPH ima premoć na tržištu magazina te prvu ili drugu poziciju na tržištu dnevnih novina (Peruško, 2003).

U novije vrijeme tržišna je konkurencija u hrvatskom medijskom prostoru rezultirala velikim brojem medija, vlasnika i medijskih proizvoda te je pridonijela smanjenju utjecaja države i politike na sadržaje masovnih medija što je dugo bio fokus analize medijske politike u postkomunističkim zemljama (Peruško, 2003). Medijska se politika danas bavi novim problemima poput ekonomskih trendova u svijetu koji imaju sve važniju ulogu u funkcioniranju medija a očituju se u sve većem udjelu u kontrolnom vlasništvu ekonomskih konglomeracija u različitim medijima i predstavljaju prijetnju pluralizmu i neovisnosti medija (Peruško Čulek, 1999). Najnoviji izvještaji o stranom vlasništvu ukazuju na širenje transnacionalnih medijskih kompanija koje djeluju na području srednje i istočne Europe. Analiza strukture vlasništva medija u Hrvatskoj pokazuje da su sve čitanije tiskovine u stranom vlasništvu⁸.

Promjena fokusa moći u medijima s države na međunarodne ekonomske organizacije dovodi do promjene u segmentu intelektualnog djelovanja građana u kojem se aktivni građani pretvaraju u potrošače u korporacijskom svijetu (Elliott, 1982). Opisane promjene vlasništva u hrvatskim medijima stoga mogu imati posljedice na smanjenje regionalne kulturne raznolikosti i promjenu regionalnog karaktera kulture u cjelini.

S aspekta globalnih kulturnih i medijskih trendova odnos masovnih medija i kulture također je kompleksan i slojevit. Uključuje, naime, promjene nastale unutar ekonomske i političke sfere koje utječu na kulturu zbog procesa ne samo ekonomske i političke nego i kulturne globalizacije. Kritičari političke ekonomije analiziraju pak interakcije simboličke i ekonomske dimenzije javne komunikacije ističući kako različiti načini financiranja i organiziranja medija imaju značajne posljedice na javnu prezentaciju kulture i pristup publike kulturnim proizvodima (Golding i Murdock, 2000).⁹

Medijska produkcija je pod jakim utjecajem interesa i strategija velikih korporacija koje kontroliraju produkciju i distribuciju kulturnih proizvoda u različitim sektorima od novina, televizije do glazbe i sl. One korporacije koje nisu uključene u proizvodnju kulturnih proizvoda smjer razvoja kulture kontroliraju oglašavanjem i sponzorstvima (Golding i Murdock, 2000). Navedeni procesi dovode do kulturne homogenizacije i kulturne delokalizacije, odnosno prisutnosti trendova svjetskog umjetničkog stvaranja i na lokalnim razinama (Primorac, 2004), ugrožavajući pritom proizvodnju lokalnih kulturnih dobara. Trend globalizacije kulture se odražava i u prezentaciji kulturnog sadržaja u elektronskim i tiskanim medijima. Kad je riječ o elektronskim medijima detaljne analize gotovo da i nisu potrebne budući da su globalne produkcije popularne kulture poput filmova, TV serija i glazbe jasno vidljive iz njihovih programskih shema. Ista se pojava reflektira na pisanje tiskanih medija, koji često donose članke s temama povezanim s vrstom programa kakve nalazimo u elektronskim medijima. Rubrika koje

⁸ EPH, čiji je suvlasnik WAZ, smatra se najvećim nakladnikom za kojeg se pretpostavlja da ima godišnju nakladu od 100 milijuna primjeraka, Styria je austrijski nakladnik koji je preuzeo *Večernji list* i dnevnik *24 sata*, MDFL je većinski vlasnik *Novog lista*, *Burda*, njemačka nakladnička kuća je *Nacionalov* suradnik i dr. (Malović, 2004b).

⁹ Teoretičari kritičke političke ekonomije razlikuju se od "mainstream" ekonomista u nekoliko segmenata: njihov pristup problemu je holistički, povijesni, usmjeren na ravnotežu između kapitalističkih korporacija i javne intervencije te se bave moralnim pitanjima pravde, jednakosti i javnog dobra dok ekonomisti vide ekonomiju kao specijaliziranu domenu (Golding i Murdock, 2000).

se bave kulturom shvaćenom u tradicionalnom smislu riječi, sve je manje, a povećava se broj priloga o skandalima, sportu i zabavi.¹⁰

Upravo se koncentracija vlasništva i kvaliteta programa često dovode u negativnu vezu. Rezultati istraživanja kvalitete programa na komercijalnim televizijski mrežama u SAD-u ukazali su na homogenizaciju programa i pad standarda pod utjecajem koncentracije vlasništva (Einstein, 2002., prema Peruško, 2003).

U ovom radu kultura se analizira kao indikator promjene uređivačke politike novina koja nastaje u procesu promjene vlasništva, odnosno privatizacije medija. U svjetlu svega prethodno rečenog, pretpostavlja se da će novine, s obzirom na promjenu vlasničke strukture, promijeniti način izvještavanja o kulturi. Glavni cilj ovog istraživanja je da ispita promjene sadržaja priloga o kulturi u dnevniku *Slobodna Dalmacija* s obzirom na transformaciju medija iz državnog vlasništva u transnacionalno korporacijsko vlasništvo. Također se želi utvrditi postoje li razlike u sadržaju priloga o kulturi u *Novom listu*, regionalnom dnevniku u kojem nije došlo do promjene vlasništva u istraživanom periodu. Važno je pitanje: kako medij koji je dijelom u vlasništvu međunarodne korporacije, izvještava o kulturi, posebice o hrvatskoj kulturnoj produkciji, i još važnije koliko kao regionalni dnevnik, taj medij posvećuje prostora regionalnom kulturnom stvaralaštvu?

Ovdje će se prikazati aspekti priloga o kulturi koji se odnose na broj članaka posvećenih temama od lokalnog, regionalnog, nacionalnog i međunarodnog značaja. Na temelju pregleda broja i vrsta priloga s kulturnim sadržajima utvrdit će se koje su kulturne dimenzije prezentirane u medijima s obzirom na vlasničku strukturu novina.

2. METODA ISTRAŽIVANJA

U istraživanju se koristila metoda analize sadržaja¹¹ jer se smatralo da će dati relevantan uvid u način prezentacije kulture zajednice kojoj su novine namijenjene. Kako bi se utvrdilo postoje li razlike u kulturnom sadržaju s obzirom na promjenu vlasništva *Slobodne Dalmacije*, analizirala su se dva razdoblja: godina prije promjene vlasništva (2004.) i godina nakon promjene vlasništva (2006.). U istraživanju je također analiziran i regionalni dnevnik *Novi list*, jedan od rijetkih dnevnika u Hrvatskoj koji nije u transnacionalnom korporacijskom vlasništvu te je služio kao kontrolna novina koje je sadržaj analiziran u istom razdoblju.

U istraživanju se analizirala:

¹⁰ Pojava koja je primjetna pri promjeni vlasništva dnevnih listova u Hrvatskoj, jest primjerice ukidanje tjednih priloga za kulturu. Nakon preuzimanja *Večernjeg lista* austrijska Styria ukinula je tako njegov kulturni prilog *Obzor*. Nakon preuzimanja *Slobodne Dalmacije*, EPH je ukinuo njezin kulturni prilog *Forum*, poznat kao publikacija koja je razmjenom intelektualnih mišljenja utjecala na javnu sferu. Isto tako, u *Jutarnjem listu*, koji je pokrenut kao publikacija EPH, u subotnjem je prilogu s

vremenom došlo do vidnog smanjivanja sadržaja posvećenih kulturi. Bilo je najavljeno da će se dio njih prebaciti u poseban tjedni prilog o knjigama, nazvan *Bestseller*, no i taj je prilog vrlo brzo nakon pokretanja ukinut, a smanjeni kulturni sadržaji nisu se nikad vratili u subotnji prilog *Jutarnjeg lista*.

¹¹ Analiza sadržaja je metoda kojom se na objektivan i sustavan način kvantitativno opisuje sadržaj nekog aspekta komunikacije (Holsti, 1968. prema Milas, 2005).

- a) učestalost članaka u rubrici *Kultura* s obzirom na karakteristike članaka posvećenih lokalnim, regionalnim, nacionalnim i međunarodnim temama u dva vremenska perioda u novinama *Slobodna Dalmacija* i *Novi list*
- b) učestalost članaka o različitim kulturnim temama u dva vremenska perioda u novinama *Slobodna Dalmacija* i *Novi list*
- c) površina članaka, grafička opremljenost i strukturu članaka u dva vremenska perioda u novinama *Slobodna Dalmacija* i *Novi list*.

Analiziran je svaki peti broj *Slobodne Dalmacije* i *Novog lista* od 2. siječnja do 31. prosinca 2004. i od 2. siječnja do 31. prosinca 2006. godine. Ako novine nisu izlazile zbog blagdana, analiziran je prvi sljedeći broj. Ukupno su analizirana 73 broja *Slobodne Dalmacije* i 73 broja *Novog lista* u svakoj godini. U *Slobodnoj Dalmaciji* analiziran je ukupno 941 članak a u *Novom listu* 1241 članak.

Prikupljeni prilozi obrađeni su na temelju posebno priređene analitičke matrice oblikovane u skladu s postavljenim ciljevima istraživanja. Jedinice analize predstavljali su prilozi u rubrici *Kultura*, a jedinice sadržaja bili su različiti aspekti kulture.

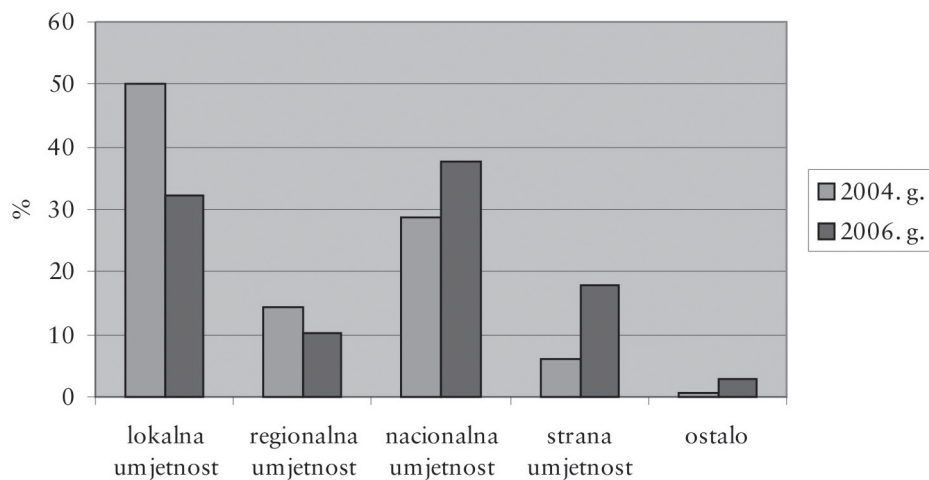
Jedan od najvažnijih aspekata analize sadržaja bila je zastupljenost lokalnih, regionalnih, nacionalnih i stranih tema u novinama. Lokalne teme su se odnosile na lokalne kulturne događaje (Splitsko-dalmatinska županija, Rijeka) i aktivnosti lokalnih umjetnika. Ova kategorija imala je najvažniju ulogu u istraživanju. Ako se događaj u prilogu nije mogao okarakterizirati kao lokalni, na isti se način utvrdilo je li tema koja se obrađuje regionalnog, nacionalnog ili međunarodnog karaktera.

Osim na sadržaja istraživanje usmjerilo se i na ostale elemente članka. Jedan od ispitivanih elemenata jest i površina članka. Članak je definiran kao mali ako je iznosio manje od 25% od ukupne stranice novine, kao srednji ako je iznosio od 25% do 49% od ukupne stranice i veliki ako je bio veći od polovine stranice. Preliminarnom je analizom utvrđeno da je na istaknutost članka više utjecala veličina slova nego dužina naslova, stoga se istraživanje usmjerilo i na ovaj aspekt naslova (istaknuti naslov - slova 2 cm i više, standardni od 0.5 do 2 cm i mali od 0.5 cm).

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

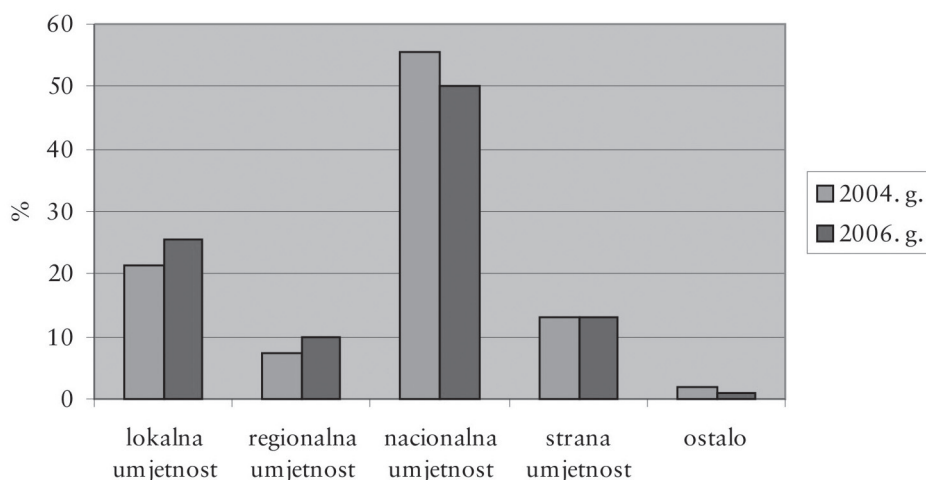
Na temelju rezultata analize sadržaja priloga o kulturi dvaju regionalnih listova u 2004. i 2006. godini, utvrđeno je da je nakon promjene vlasništva u dnevnim novinama *Slobodna Dalmacija* smanjen broj kritičkih tekstova o kulturi općenito, s naglaskom na promjeni fokusa prezentiranih kulturnih tema s lokalnog aspekta na teme nacionalnog i međunarodnog karaktera (Slika 1.).

Nakon transformacije vlasništva i dolaska privatnog kapitala u *Slobodnoj Dalmaciji* suzio se medijski kulturni prostor za javne rasprave o društveno-političkim problemima i njihovim implikacijama na regionalnoj razini, dok se istovremeno više izvještava o nacionalnim i međunarodnim temama. Nestaje kulturni prilog *Forum*, nagrađivan kao najbolji prilog te vrste u zemlji, poznat po tome što su se na njegovim stranicama intelektualci kritičkim diskursom angažirali u raspravama o vlastitoj kulturi i temama od javnog interesa. Nestaje i rubrika kulture u nedjeljnim izdanjima novine.

Slika 1. Prikaz zastupljenosti kulturnih priloga u Slobodnoj Dalmaciji tijekom 2004. i 2006. g.

S obzirom na karakter ukinutih priloga, može se reći da su navedene promjene dovele do ograničavanja javne sfere općenito te ograničavanja stvaranja i održavanja aktivne regionalne intelektualne javnosti. Ovakvi se učinci mogu povezati sa sve snažnijom tendencijom komercijalizacije medija. U *Novom listu* uočava se suprotan trend, on ukazuje na sve veći broj članaka o lokalnom i regionalnom kulturnom stvaralaštvu te pad broja priloga o nacionalnom kulturnom stvaralaštvu u 2006. godini, u odnosu na 2004. godinu. Količina međunarodnih priloga ostala je ista.

Slika 2. Prikaz zastupljenosti kulturnih priloga u Novom listu tijekom 2004. i 2006. g.

Rezultati su pokazali da je odnos uredništva *Novog lista* prema kulturnom i intelektualnom stvaralaštvu tijekom analiziranog perioda ostao nepromijenjen te da nije došlo do ograničavanja prostora koji je ostao otvoren za javne rasprave i reakcije građana na aktualne probleme u regiji. S obzirom na to da je *Novi list* od rijetkih dnevnih novina u Hrvatskoj koja nije u korporacijskom vlasništvu, moglo bi se zaključiti da analizirani podaci ukazuju na to da upravo izostanak transnacionalnog korporacijskog vlasništva omogućava promicanje i razvoj kulturnih vrijednosti specifičnih za regiju.

Na temelju rezultata istraživanja može se nadalje zaključiti da se i u hrvatskim medijima odvijaju procesi ograničavanja javne sfere potaknuti privatizacijom vlasništva nad medijima i koncentracijom tog vlasništva. Naime, prema teoretičarima koji se bave odnosom medija i javnosti, upravo koncentracija vlasništva nad medijima učinkovito eliminira javnu sferu te građane javne sfere zamjenjuje potrošačima privatne sfere (Street, 2003). Novi procesi koji se događaju u medijima nemaju za cilj javni diskurs o kulturnim dobrima, nego umjesto toga služe povezivanju publike i oglašivača. Nastale promjene izravno utječu na vijesti, one su se prije koristile za stvaranje javnog mnijenja među aktivnim građanima, dok su sada fokusirane na stvaranje komercijalnog tržišta (Street, 2003), pri čemu se na udaru posebno našla kultura. U ovom kontekstu novine su komercijalno proizvedena roba, a sama vijest također je proizvod koji ima tržišnu vrijednost i koja se mijenja pod utjecajem komercijalnog pritiska. Hallin (2000, prema Street, 2003) govori o promjeni u sadržaju američkih novina koje uključuju kratke priče, boju i grafiku te pomak važnosti vijesti od javnih tema prema pričama o životnom stilu i "korisnim informacijama". Nakon transformacije vlasništva, uz promjene fokusa vijesti s lokalnog na nacionalni i međunarodni aspekt, u *Slobodnoj Dalmaciji* smanjuje se i broj kritičkih članaka o kulturi (Tablica 1.).

Tablica 1. Prikaz vrste članaka u kulturnoj rubrici novina *Slobodna Dalmacija* i *Novi list* tijekom 2004. i 2006. g.

Vrsta članka	<i>Slobodna Dalmacija</i>				<i>Novi List</i>			
	2004.g.		2006.g.		2004.g		2006.g.	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Komentar	240	38.03	107	27.58	252	38.71	242	39.80
Intervju	23	3.65	26	6.70	16	2.46	20	3.29
Vijest	284	45.01	191	49.23	341	52.38	293	48.19
Reklama	65	10.30	36	9.28	2	0.31	18	2.96
Ostalo	19	3.01	28	7.22	40	6.14	35	5.76
Ukupno	631	100	388	100	651	100	608	100

Struktura teksta se mijenja, prilozi su popraćeni različitim vizualnim efektima kao što su slike, grafovi i boje, tekst je podijeljen u više informacijskih jedinica s većim brojem podnaslova. Navedene promjene u opremljenosti teksta razlog su što je površina članka o kulturnim temama veća u 2006. godini (Tablica 2.) iako se površina samog teksta posvećenog kulturi nije povećala.

Tablica 2. Prikaz nekih elemenata članka u kulturnoj rubrici novina Slobodna Dalmacija tijekom 2004. i 2006. g.

		Godina			
		2004		2006	
		f	%	f	%
Površina članka	Mali	412	70.07	218	61.76
	Srednji	141	23.98	83	23.51
	Veliki	35	5.95	52	14.73
	Ukupno	588	100	353	100
Naslov	Mali	172	29.25	170	48.16
	Srednji	322	54.76	91	25.78
	Veliki	94	15.99	92	26.06
	Ukupno	588	100	353	100
Podnaslovi	Da	44	7.48	134	37.96
	Ne	544	92.52	219	62.04
	Ukupno	588	100	353	100
Slika	Da	300	51.02	219	62.04
	Ne	288	48.98	134	37.96
	Ukupno	588	100	353	100

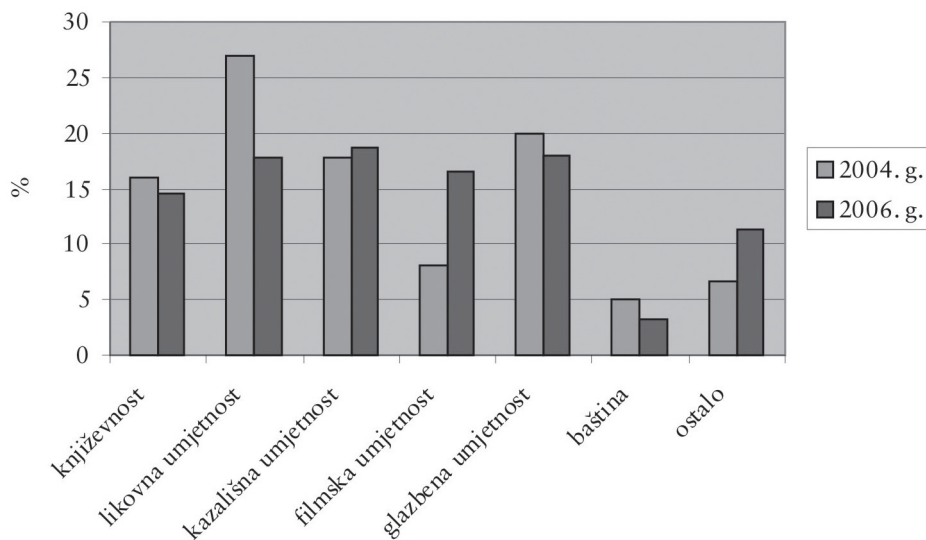
Tablica 3. Prikaz nekih elemenata članka u kulturnoj rubrici novina Novi list tijekom 2004. i 2006. g.

		Godina			
		2004		2006	
		f	%	f	%
Površina članka	Mali	412	63.38	381	64.47
	Srednji	177	27.23	148	25.04
	Veliki	61	9.38	62	10.49
	Ukupno	650	100	591	100
Naslov	Mali	207	31.85	143	24.20
	Srednji	306	47.08	278	47.04
	Veliki	137	21.08	170	28.76
	Ukupno	650	100	591	100
Podnaslovi	Da	140	21.54	120	20.30
	Ne	510	78.46	471	79.70
	Ukupno	650	100	591	100
Slika	Da	483	74.31	450	76.14
	Ne	167	25.69	141	23.86
	Ukupno	650	100	591	100

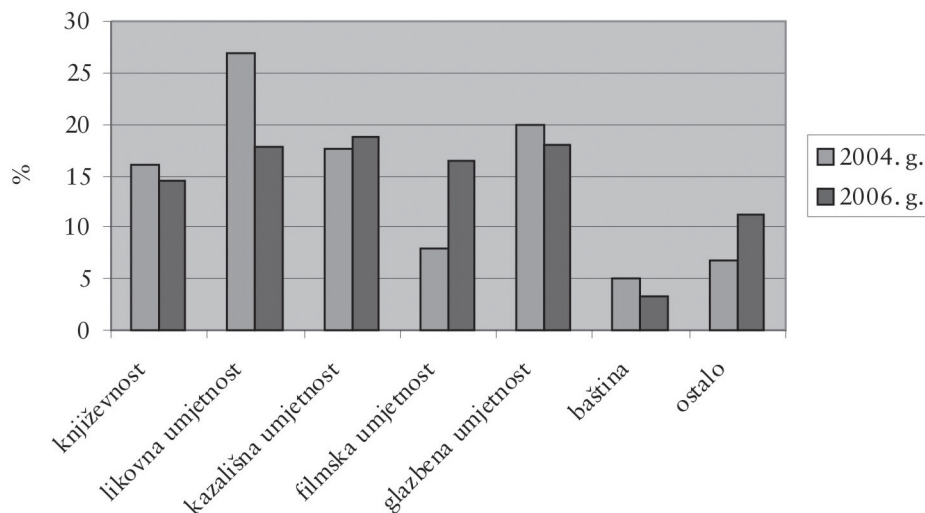
Smanjenje broja kritičkih rasprava o kulturnim događanjima ukazuje na prezentiranje novosti iz kulture na jednostavniji način. U njemu prevladavaju zanimljivosti koje najčešće imaju marginalnu društvenu vrijednost, ali su privlačnije široj publici. Princip "javnosti" zamjenjuje se tako principom "publicity", koji se zasniva na konformizmu i proizvedenoj suglasnosti (Habermas 1969., prema Peruško Čulek, 1999). Ovakve, tržišno orijentirane medijske strategije smanjuju mogućnost izbora različitih sadržaja i ideja te vode k standardizaciji kulturnog sadržaja. Mediji se pretvaraju u promicatelje zabave, a zanemaruju ulogu medija kao kritičke savjesti društvenih zbivanja (Malović, 2005). Danas, u vrijeme globalizacije, utjecaji iz razvijenih zemalja sve su jači pa se proces tabloidizacije kao svjetski trend javlja i u Hrvatskoj (Vilović, 2005). U *Novom listu* također je uočeno da su najzastupljeniji članci malih dimenzija. Oko 76% priloga popraćeno je različitim grafičkim elementima u 2006. godini (Tablica 3.) Zanimljivo je da se način opremljenosti članka nije promijenio tijekom vremena.

U obje analizirane regionalne dnevne novine 2006. godine više se medijskog prostora posvećuje filmskoj i kazališnoj umjetnosti i glazbi (u *Novom listu*) a manje književnosti, likovnoj umjetnosti i baštini.

Provedene su i dodatne analize, koje zbog svog opsega ovdje nisu prikazane, a govore u kojim je segmentima došlo do promjene prezentacije umjetnosti s obzirom na njezine lokalne, regionalne, nacionalne ili međunarodne karakteristike. Tako su u *Slobodnoj Dalmaciji* teme o kazališnoj i filmskoj umjetnosti, književnosti i glazbi češće nacionalnog i međunarodnog karaktera u odnosu na 2004. godinu, dok se u *Novom listu* prilozi o filmskoj, kazališnoj i glazbenoj umjetnosti više usmjeravaju na lokalne i regionalne teme. Književnost je u *Novom listu* 2006. godine u odnosu na 2004. godinu više zastupljena

Slika 1. Prikaz zastupljenosti kulturnih priloga s obzirom na vrstu umjetnosti u Slobodnoj Dalmaciji tijekom 2004. i 2006. g

Slika 2. Prikaz zastupljenosti kulturnih priloga s obzirom na vrstu umjetnosti u Novom listu tijekom 2004. i 2006. g

člancima koji govore o međunarodnoj književnosti. Članci o likovnoj umjetnosti prolaze drugi oblik transformacije: u 2006. godini u odnosu na 2004. godinu više se piše o nacionalnoj likovnoj umjetnosti nego o lokalnoj i regionalnoj. Treba imati na umu da je u ovom radu analizirana samo rubrika kulture, koja je po svojoj strukturi specifična, odnosno usmjerena na elitne kulturne događaje a ne na popularnu kulturu. Također, riječ je o jedinoj rubrici u analiziranim novinama koja je ove vrste, iako se manji broj članaka o nekim od spomenutih aspekata kulture može naći i u drugim rubrikama. S obzirom na navedeno, postoje poteškoće u donošenju širih zaključaka o prezentaciji kulture u novinama.

Promjene zabilježene u slučaju *Slobodne Dalmacije* ukazuju na promjenu fokusa pri odabiru vijesti unutar zadanog vremenskog perioda, koji je utjecao i na promjenu izgleda novina. Općenito se može reći da se u analiziranom segmentu taj list približio zahtjevima globalnog tržišta, gubeći pritom svoj lokalno-regionalni karakter.

Načelno gledano, može se očekivati da će s razvitkom demokratskih odnosa u hrvatskom društvu uloga regionalnih novina rasti. To se može očekivati zbog mogućnosti njihove veće specifičnosti u obradi pojedinih tema i pridavanja većeg značaja regionalnim posebnostima, koje bi trebale imati stvaralački doprinos u formiranju javnog mnijenja. Na primjeru *Slobodne Dalmacije* vidimo, međutim, da se događa upravo suprotno. Nakon preuzimanja ove novine od strane transnacionalne korporacije koja u Hrvatskoj ima središte u glavnom gradu Zagrebu, ove regionalne novine izborom tema i načinom obrade sve su više nalik visokonakladnim dnevnim novinama koje nisu specifične za regiju u kojoj *Slobodna Dalmacija* izlazi.

Ovakav se razvoj uklapa u postavke teorijskih rasprava na temu. Prema tim teorijama, načelno gledano, unutar velike medijske korporacije koja u svom vlasništvu ima različite

tiskane medije, informacije se odabiru i prerađuju u samo jednom uredničkom središtu, smanjujući tako mogućnost izbora naslova, programa ili ideja (Peruško, 2003). Osim što smanjuje mogućnost izbora između različitih medijskih proizvoda, koncentracija vlasništva dovodi i do standardizacije kulturnog sadržaja i do standardizacije novinskih formata.

U ovom kontekstu, teoretičari demokracije ističu kontradikciju između ideala medija kao generatora javne sfere i realnosti koncentriranja privatnog vlasništva. Kako je već rečeno, koncentracija privatnog vlasništva u medijima u pokušaju ograničavanja javne sfere ima za cilj kontrolu proizvodnje i distribucije kulture (Golding i Murdock, 2000). Koncentracija vlasništva u medijima unosi novi element u već poznatu raspravu o zlouporabi medijske moći, odnosno tko kontrolira medije i njihov sadržaj i kakav učinak oni imaju (Golding i Murdock, 2000). Kad se bavimo pitanjem moći koju te organizacije imaju nad društvom u cjelini, razmatraju se dva ključna elementa: struktura vlasništva i njihova kontrola nad medijima te odnos između državne regulacije medija i komunikacijskih institucija (Golding i Murdock, 2000). U Hrvatskoj još uvijek nije uspostavljena ravnotežu između privatnog i javnog interesa masovnih medija (Zgrabljic, 2003), stoga bi koncentracije privatnih i tržišno orijentiranih medijskih korporacija mogle imati značajne posljedice na kulturni pluralizam ukoliko se ne razvije kritička javnost¹² i ne donesu zakoni koji bi omogućavali medijsku raznolikost i zaštitu od medijske koncentracije.

Teoretičari koji se bave pitanjem moći unutar medijskih organizacija, a ne moći koje organizacije imaju u širem kontekstu, ističu da osnovne karakteristike ekonomije medija (tržište, državni regulacijski sustav, korporativna struktura) oblikuju i daju prednost cijelom nizu mogućnosti, no unutar tog konteksta individualni i kolektivni akteri rade na ostvarenju svojih interesa (Murdock 1982., prema Street 2003).

Dolazak stranog vlasništva u medije i globalizacija medija nameće pitanje njihova utjecaja na lokalnoj razini i pitanje očuvanja kulturnih specifičnosti. Internacionalizacija i globalizacija medija imaju kontroverzne posljedice na kulturu.

S jedne strane, međunarodna distribucija kulturnih proizvoda može obogatiti lokalnu kulturu ako se isti koriste na nov i kreativan način, međutim, ti procesi mogu i ugroziti razvoj lokalne kulture.¹³ U istočnom dijelu Srednje Europe posljedice ovih procesa su

¹² Rezultati istraživanja o utjecaju globalizacije i transnacionalnih medija na Istočnu Europu koje je provedeno i u Hrvatskoj, pokazali su da hrvatski građani nisu prepoznali utjecaj globalnih medija na sadržaj vijesti, zabave i reklama u lokalnim medijima, dok su medijski djelatnici smatrali da postoji efekt globalnih medija na spomenute segmente sadržaja u lokalnim medijima, te su procijenili da je utjecaj globalnih medija na kulturne aspekte društva veći nego što su to procijenili građani (Gher i Bharthapudi, 2003). Iako izvještaji o stranom vlasništvu u Hrvatskoj ukazuju na širenje transnacionalnih medijskih kompanija i povećanja stranog sadržaja i stranog programa u medijima, taj problem prema rezultatima navedenog istraživanja u javnosti nije percipiran kao takav, što ukazuje na nedovoljno razvijeno civilno društvo i nedostatak kritičkog promišljanja građana. U Hrvatskoj je također vidljiv nedostatak

javne komunikacije i angažiranosti civilnog društva u kreiranju medijske politike općenito (Zgrabljic, 2003) i nedostatak javne rasprave oko aktualnih tema i preispitivanja društvene stvarnosti. Zanimarena je bitna uloga medija kao posrednika između različitih političkih i društvenih aktera koji potiču na društvenu raspravu (Peruško, 1999) koja je ionako limitirana kao posljedica privatizacije i sve snažnije komercijalizacije medija.

¹³ U literaturi najčešće nalazimo dva pristupa koji govore o globalizaciji kulture. Jedan je makro pristup koji govori o kulturnom (medijskom) imperijalizmu koji smatra da kulturna globalizacija dovodi do nestajanja nacionalnih kulturnih vrijednosti. Drugi je mikro pristup koji pokušava objasniti način na koji se konzumacija globalnih kulturnih proizvoda integrirana u svakodnevni život (Lizardo, 2007).

predominantno negativne upravo zato što su građani postali samo primatelji medijskih poruka, ali ne i akteri (Splichal, 2000). Međutim, načine iskorištavanja i interpretacije kulture ne određuju samo oni koji kontroliraju produkciju i distribuciju kulture; oni su i posljedica lokalnog konteksta i lokalnih okolnosti (Street, 2003). Upravo postojanje snažnih lokalnih kulturnih identiteta omogućuje uspješno uključivanje u globalne procese, a koncentracija transnacionalnih medijskih korporacija u hrvatskom kontekstu i utjecaji koje imaju na način prezentacije kulture, može dovesti do promjena samog regionalnog karaktera kulture.

4. ZAKLJUČAK

Analizom sadržaja kulturne rubrike regionalne novine *Slobodna Dalmacija* dobio se relevantan uvid u način prezentacije kulture i odnos medija prema kulturi s obzirom na promijenjenu strukturu vlasništva tog dnevnog lista. Na temelju rezultata istraživanja može se zaključiti da se i u Hrvatskoj, nakon što novine prijeđu u transnacionalno korporacijsko vlasništvo, smanjuje prostor za kritičke tekstove o regionalnim kulturnim temama. Na taj se način limitira mogućnost stvaranja i održavanja aktivne javne sfere u korist jačanja globalnog svijeta potrošnje. Istraživanje, naime, pokazuje da ulazak transnacionalnog korporacijskog vlasništva i u hrvatskim medijima dovodi u pitanje ideju medija kao generatora javne sfere i pridonosi sve snažnijoj komercijalizaciji medija kao i u zemljama s dužom tradicijom koncentracije transnacionalnog korporacijskog vlasništva u medijima.

Analiza kulturne rubrike *Slobodne Dalmacije* u ovom članku ukazuje na promjenu fokusa prezentiranih kulturnih tema nakon ulaska transnacionalnog korporacijskog vlasništva s lokalno-regionalnog aspekta na teme nacionalnog i međunarodnog karaktera. Privatno vlasništvo kontrolom proizvodnje i distribucije lokalne kulture sprječava jačanje lokalne kritičke javne sfere (Golding i Murdock, 2000). Za razliku od *Slobodne Dalmacije*, u *Novom listu* koji nije promijenio vlasničku strukturu u istraživanom je razdoblju uočen upravo suprotan trend: promjena sadržaja s nacionalnim i međunarodnim kulturnim sadržajima na lokalne i regionalne teme. Budući da je *Novi list* jedna od rijetkih dnevnih novina u Hrvatskoj koja nije u transnacionalnom korporacijskom vlasništvu, analizirani podaci svjedoče kako upravo izostanak takvog vlasništva omogućava promicanje i razvoj kulturnih vrijednosti specifičnih za regiju.

U istraživanju je korištena metoda analize sadržaja kojom su obuhvaćene promjene u nekim kvantitativnim aspektima kulturnih tema i njihovih odnosa u različitim vremenskim razdobljima. Usporedbom dvaju analiziranih listova mogu se vidjeti razlike u načinima na koje novine, s jedne strane, oblikuju a, s druge strane, slijede određene kulturne aspekte kao relevantne društvene teme. Iako metoda analize sadržaja ne omogućava donošenje širih zaključaka o utjecaju promjena vlasničkih struktura na sadržaj novina i dinamiku tih odnosa, preko analize načina praćenja izvještavanja o kulturi ipak se može pratiti proces sužavanja prostora javne sfere nakon ulaska transnacionalnog korporacijskog vlasništva.

Da bi se obuhvatio širi kontekst i utjecaj strukture medijskog sustava na procese globalizacije u Hrvatskoj, u budućim bi se medijskim istraživanjima trebalo usmjeriti i na analize procesa, sadržaja i značenja komunikacije u proučavanim odnosima. Kao što je već rečeno, analiza medija u kontekstu promjene strukture vlasništva u Hrvatskoj nije moguća bez obuhvaćanja tog šireg konteksta i strukture medijskog sustava, uključujući i specifične

nacionalne i povijesne okolnosti razvitka pojedinih medija, strukturu ekonomskog sustava, društvene vrijednosti i tradiciju (Peruško Čulek, 1999). Takva je analiza zahtjevna, ali je nedvojbeno važna i potrebna, jer opisane posljedice promjene vlasništva u medijima mogu imati značajne posljedice na smanjenje regionalne kulturne raznolikosti i promjenu regionalnog karaktera kulture u cjelini. Takav je karakter kulture, međutim, važan jer je uspješno uključivanje u globalizacijske procese moguće upravo na temelju postojanja snažnih lokalnih kulturnih identiteta. Stoga je važno praćenje i kontrola proizvodnje i distribucije lokalne kulture koja se odvija s privatizacijom medija. Hrvatska još uvijek nema jasno definiranu medijsku politiku, pogotovo u odnosu na ulogu koju privatni i javni mediji imaju u generiranju društvenih vrijednosti i identiteta, pa bi izostanak ovakva praćenja i formuliranja javnih politika zasnovanih na njemu, mogla biti velika prepreka uspješnom uključivanju Hrvatske u europske i svjetske integracije.

LITERATURA

Elliott, P. (1982) *Intellectuals, the 'information society' and the disappearance of the public sphere, Media, Culture and Society*, Sage Publication, sv. 4, str. 243-253.

Gher, L.A. i Bharthapudi, K. (2003) *The Impact of Globalization and Transnational media in Easter Europe of the 20 th Century: An Attitudinal study of Five Newly Independent States*.

URL:http://lass.calumet.purdue.edu/cca/gmj/OldSiteBackup/SubmittedDocument/s/archivedpapers/spring2004/pdf_files/Gher_5%20NIS%20States%20-%20East%20Europe.pdf. (23. lipnja, 2007).

Golding, P. i Murdock, G. (2000) *Culture, Communication and Political Economy.*, u: Curran, J. i Gurevitch, M. (ur.), *Mass Media and Society*, London, Arnold, str. 70-93.

Habermas, J. (1989) *The Structural Transformations of The Public Sphere*, Cambridge, Polity Press.

Keane, J. (1989) 'Liberty of the Press' in the 1990s, *New Formations*. 8, Summer, str. 35-53.

Lizardo, O. (2007) *Globalization and culture: A sociological perspective*.

http://www.trentuniversity.ca/globalpolitics/documents/Lizardo_07_8.pdf (27. lipnja 2007).

Malović, S. (2004a) *Medijski prijepori*, Zagreb, Izvori.

Malović, S. (2004b) Hrvatska, u: Vilović, G. Malović, S. i Kanižaj, I. (ur.) *Utjecaj vlasništva na nezavisnost i pluralizam medija*. Zagreb, Sveučilišna knjižara u suradnji s ICEJ.

Malović, S. (2005) *Ekonomski pritisci na medije. Prava igra tek počinje*. URL:www.mediaonline.ba/ba/pdf.asp?ID=398&n=PRAVA%20IGRA%20TEK%20POCINJE. (15. lipnja, 2007).

Milas, G. (2005) *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Jastrebarsko.

Peruško, Z. (2003) Medijska koncentracija: izazovi pluralizmu medija u Srednjoj i Istočnoj Europi, *Medijska istraživanja, Zagreb*, god. 9, br. 1, str. 39-58.

Peruško Čulek, Z. (1999) *Demokracija i mediji*, Zagreb, Barbat.

Primorac, J. (2004) *Joos Smiers: Arts Under pressure: promoting Cultural Diversity in the Age of Globalization*, Published by Hivos, The Hague, Zed Books, London and New York, 2003, *Medijska istraživanja*, Zagreb, god. 10, br. 1, str. 83-101.

Splichal, S. (2000) *Reproducing Political Capitalism in the Media of East-Central Europe*, *Medijska istraživanja*, god. 6, br. 1, str 5-17.

Street, J. (2003) *Masovni mediji, politika i demokracija*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Thompson, M. (1995) *Kovanje rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava.

Vilović, G. (2003) *Istraživačko novinarstvo, tabloidizacija i etika*, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 12, br. 6, str. 927-956.

Zgrabljic Rotar, N. (2003) *Hrvatska medijska politika i javni mediji*, *Medijska istraživanja*, Zagreb, god. 9, br. 1, str. 59-75.

TRANSNATIONAL OWNERSHIP AND LOCAL CULTURE: CONTENT ANALYSIS OF TWO CROATIAN DAILY NEWSPAPERS

SUMMARY

Based on the content analysis of type and profile of articles in cultural sections of two Croatian daily newspapers, this paper deals with the issue of changes in media ownership and the influence these changes have on media as generators of critical public sphere and actors in fostering regional cultural characteristics. This analytic focus is based on the hypothesis that successful integration into globalization processes is possible only if strong local cultural identity is present. Two Croatian regional daily papers with different ownership structure were analysed. The character of articles in cultural section was taken as an indicator of editorial politics change that came to life with media privatization processes. The analysis dealt with in articles *Slobodna Dalmacija*, daily newspapers from Split, year before *Slobodna Dalmacija* came under transnational corporate ownership (2004.) and year after the change (2006.). Daily newspapers *Novi List* from Rijeka, was analysed in the same time frame, since *Novi List* has different ownership structure than *Slobodna Dalmacija*.

For *Slobodna Dalmacija* analysis reveals the change in forms of presented cultural themes from local-regional aspect to national and international character along with fewer number of critical articles. In *Novi List*, that did not undergo an ownership change, trend is quite the opposite; articles content changes from national and international towards local and regional themes with no specific change in critical approach in published material. Since *Novi List* is one of the rare daily newspapers in Croatia that has no transnational corporate ownership, analysed data suggest that the absence of such ownership enables and promotes development of cultural values specific for one region while maintaining critical local public sphere.

KEY WORDS: *Content analysis, Croatian society, culture, media, public sphere, transnational ownership.*

DRUŠTVENI ANGAŽMAN HRVATSKIH GRAĐANA I GRAĐANKI KAO INDIKATOR DRUŠTVENOG KAPITALA *

INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 316.32:321.7](497.5)
Izvorni znanstveni članak / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 9. I. 2008.

Članak interpretira odabrane podatke dobivene istraživanjem "Odnos spolova u hrvatskom društvu i uloga Crkve", što ga je u jesen 2005. godine na reprezentativnom uzorku hrvatskih građana i građanki proveo Franjevački institut za kulturu mira iz Splita. Na temelju podataka dobivenih odgovorima na pitanja o društvenom angažmanu građana i građanki u dobrovoljnom radu, o tome kome se obraćaju za pomoć u teškim situacijama i općenito o njihovim životnim ciljevima, u članku se raspravlja o stanju razvijenosti društvenog kapitala u hrvatskom društvu. Relevantni rezultati navedenog istraživanja uspoređuju se pritom s rezultatima sličnih istraživanja u drugim zemljama te ranijim istraživanjima na slične teme u Hrvatskoj. Posebna se pozornost posvećuje kontekstualizaciji istraživanjem dobivenih odgovora u kontekst religijski motiviranog ili organiziranog društvenog angažmana u SAD-u, kao najistaknutijem primjeru dobrovoljnog rada i društvenog angažmana u drukčijoj religijskoj tradiciji.

Ranije interpretacije (Baloban, 2005), koje su tvrdile da je nedostatak društvenog angažmana u Hrvatskoj posljedica nepostojanja tradicije civilno-društvenog djelovanja, dopunjuju se tvrdnjom da izostanak takva angažmana svjedoči i o slaboj razvijenosti društvenog kapitala. U smislu profila religijske kulture, rezultati dobiveni istraživanjem ukazuju na hijerarhijski strukturirano katoličanstvo, koje se povezuje s manjom spremnošću na angažman u civilnom društvu i manjim stupnjem društvene integriranosti. Uz razlike prema sjevernoameričkoj evangeličkoj tradiciji i postavkama neokomunitarističkih teorija, pokazuju se također i razlike prema shvaćanju društvenog angažmana u teorijama o "refleksivnoj modernizaciji", koji je utemeljen na europskoj tradiciji socijalne države. Prema rezultatima istraživanja, naime, hrvatski građani i građanke u znatno većem postotku smisao života vide u materijalističkim, nego u nematerijalističkim, odnosno potencijalno "postmaterijalističkim" vrijednostima (Inglehart), koje se povezuju s razvijenošću društvenog kapitala.

KLJUČNE RIJEČI: *civilno društvo, dobrovoljni rad, društveni angažman, društveni kapital, Hrvatska, postmaterijalističke vrijednosti, vjerske zajednice.*

* Zahvaljujem Franjevačkom institutu za kulturu mira iz Splita što mi je omogućio korištenje podataka dobivenih istraživanjem "Odnos spolova u hrvatskom društvu i uloga Crkve", što ga je u

jesen 2005. godine na reprezentativnom uzorku hrvatskih građana i građanki za njihove potrebe provela agencija Target d.o.o. iz Zagreba.

UVOD

Ovaj se članak bavi značenjem i ulogom novih oblika društvenog angažmana¹ za zajednicu i u zajednici², razlozima koji bi hrvatske ispitanike/ce naveli da se društveno angažiraju u dobrovoljnom radu, svojim stvarnim društvenim angažmanom, odnosno sudjelovanjem u radu različitih udruga, te stavovima o tome kome se hrvatski građani i građanke obraćaju za pomoć u teškim situacijama. O tim se temama raspravlja na temelju rezultata istraživanja "Odnos spolova u hrvatskom društvu i uloga Crkve", što ga je u jesen 2005. godine na reprezentativnom uzorku hrvatskih građana i građanki proveo Franjevački institut za kulturu mira iz Splita.

Premda je spomenutim istraživanjem obrađen razmjerno malen broj pitanja pertinentnih za obrađivanu temu, dobiveni odgovori ipak stvaraju mogućnost procjene religijski motiviranog društvenog angažmana hrvatskih građana i građanki, a omogućuju i stanovit preliminarni uvid u stanje razvijenosti društvenog kapitala³. Podaci dobiveni spomenutim istraživanjem analiziraju se i komentiraju u kontekstu nove važnosti koju društvenom djelovanju u zajednici pripisuju teoretičari neokomunitarizma (Etzioni, Bellah, Putnam, Sandel, Taylor i Wuthnow), kao i teoretičari "politike svakidašnjice" i "refleksivne modernizacije" (Giddens, Beck).

Shvaćanje djelovanja u zajednici u ovim dvjema skupinama teoretičara načelno je različito jer se temelji na dvije različite tradicije. U prvom slučaju, riječ je o tradiciji filozofije pragmatizma, koja je poticala suradnju kao pretpostavku razvoja demokracije, te tradiciji socijalnog evangelizma koji se temeljio na moralnom imperativu pomaganja ljudima u zajednici kao pretpostavci postizanja punine ljudskosti. U drugom slučaju,

¹ Pod pojmom "društveni angažman" ovdje se ne misli samo na društveno djelovanje u zajednici i za zajednicu koje uključuje različite oblike društvenog aktivizma i volontiranja, odnosno izdvajanja vlastitog slobodnog vremena i neplaćenog rada za pomoć drugima u zajednici. Misli se također i na odnos prema politici, odnosno na sve oblike djelovanja koji se smještaju u tzv. civilno društvo, u smislu definicije Svjetskog saveza za građansku participaciju CIVICUS, prema kojoj je "civilno [...] društvo prostor između obitelji, vlade i tržišta gdje se ljudi udružuju radi promicanja zajedničkih interesa" (Bežovan, Zrinščak, Vugec, 2005: 8).

² Pod pojmom zajednice u sociologiji se podrazumijevaju agregati ljudi koji "poduzimaju zajedničke aktivnosti i/ili dijele zajednička uvjerenja i koji su uglavnom povezani odnosima obilježenima osjećajima lojalnosti, zajedničke vrijednosti i/ili brige jednih za druge" (Brint, 2001: 8).

³ Društveni kapital je pojam kojim se u suvremenoj sociologiji nadograđuje značenje pojma "zajednice". Uključuje sve oblike povezanosti u zajednici, koji se shvaćaju kao resurs ostvarivanja vlastitih interesa kroz suradnju s drugima. U ovom smislu, društveni kapital uključuje društvenu umreženost,

odnosno povezanost članova zajednice, ali i međusobno povjerenje i općeprihvaćene norme kooperativnosti (Rimac i Štulhofer, 2004: 291). Nakon Colemanovog (1988) povezivanja školskog uspjeha s međusobnom suradnjom učitelja, roditelja, susjeda i crkvenih službenika, intenzivirale su se analize i istraživanja odnosa društvenog i ljudskog kapitala u svim područjima društvenog života. Colemanove postavke o važnosti zajedničkog djelovanja potvrđene su zatim u nizu studija koje su koristile početnu Colemanovu tezu. Field (2003) objašnjava da se nakon toga koncept društvenog kapitala počeo koristiti u smislu resursa čiji je izvor u odnosu prema drugima. Prema Putnamu (2000), pak, društveni kapital izražava se prvenstveno kroz društveno djelovanje, odnosno angažman u građanskom društvu. Na taj se način grade društvene mreže: prema Putnamu, one se temelje na zajedničkim vrijednostima i pomažu u izgradnji međusobnog povjerenja, koje pak onda ponovo potpomaže daljnju suradnju. Koncept društvenog kapitala u posljednje se vrijeme sve češće koristi u empirijskim analizama demokratske razvijenosti suvremenih društava (Putnam, 2000; Field, 2003, Rimac, Štulhofer, 2004).

temelj od kojega polaze razmatranja o važnosti društvenog angažmana građana i građanki jest europska tradicija socijalne države. Neokomunitaristi polaze od pretpostavke da su prava individua u zajednici neodvojiva od njihovih dužnosti, a teoretičari "refleksivne modernizacije" naglašavaju novo značenje odnosa individue i društva u suvremenim društvima u kojima izrazito jača individualizacija.

Unatoč razlikama u interpretacijama i polazištima, oba spomenuta pristupa zagovaraju aktivni angažman u zajednici i slažu se da je on ključna pretpostavka razvoja civilnog društva. U prvom dijelu ovog članka stoga se ukratko naznačuju glavni razlozi na temelju kojih su predstavnici neokomunitarizma i teoretičari "refleksivne modernizacije" došli do zaključka o važnosti društvenog angažmana u razvijenim suvremenim društvima. Ova se kratka rasprava uključuje u članak stoga što stvara komparativni kontekst interpretaciji rezultata dobivenih istraživanjem Franjevačkog instituta za kulturu mira, odnosno omogućuje usporedbu stanja u hrvatskom društvu u odnosu na stanje u razvijenim društvima s različitim tradicijama društvenog angažmana.

Pri interpretaciji rezultata dobivenih istraživanjem Franjevačkog instituta za kulturu mira, koja zatim slijedi, posebna se pozornost posvećuje navođenju približno usporedivih podataka dobivenih pri istraživanjima odnosa religije i društvenog angažmana u zajednici u SAD-u, kao najistaknutijem primjeru dobrovoljnog rada i društvenog angažmana u drukčijoj religijskoj tradiciji od ove u Hrvatskoj.

Konačno, budući da se u posljednja dva desetljeća uspješnost demokratskih društava najčešće mjeri razvijenošću društvenog kapitala, a da se stanoviti zaključci o njemu mogu donositi na temelju empirijskih spoznaja o društvenog angažmanu građana i građanki u pojedinom društvu, pertinentni rezultati dobiveni istraživanjem Franjevačkog instituta za kulturu mira, kao i spoznaje dobivene drugim istraživanjima što su se u Hrvatskoj bavila temom dobrovoljnog rada u udrugama, uspoređuju se s rezultatima sličnih istraživanja u postindustrijski moderniziranim društvima.⁴ Na samom završetku interpretacije odabranih rezultata istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira, konstatirani nedostatak društvenog angažmana u Hrvatskoj povezuje se izravno sa slabom razvijenošću društvenog kapitala, na temelju spoznaja prethodnih međunarodnih istraživanja koja ukazuju na povezanost društvenog kapitala i društvenih mreža s postmaterijalističkim vrijednostima.

"NOVA POLITIČNOST" I ANGAŽMAN U ZAJEDNICI

Dovođenje razvijenosti društvenog kapitala u središte rasprava o demokraciji, naglašavanje važnosti društvenog angažmana i dobrovoljnog rada, te u najopćenitijem smislu problem odnosa građana/ki i vlade, može se smatrati posljedicom činjenice da se politika u suvremenim, gospodarski razvijenim društvima sve manje odvija kao strategijska borba za ostvarivanje vlastitih interesa preko tzv. "velike" ili "makro" stranačke politike.

⁴ Istraživanja na koja se misli u Hrvatskoj su prezentirana u radovima Bežovana (2001); Rimca i Štulhofera (2004); Bežovana, Zrinščaka i Vugeca (2005); Črpića i Zrinščaka (2005); Stubbsa (2006a, 2006b), Franca i Šakića (2006); Lakoša i Zrinščaka (2007). Ovi se rezultati dovode u odnos sa spoznajama dobivenim sličnim istraživanjima

u postindustrijski moderniziranim društvima, koje su iznijeli Coleman (1988); Wuthnow (1991, 1993, 1994, 1995, 2004, 2006); Wirthlin Group (1995); Hodgkinson, Weitzman (1996); Inglehart (1997); Gallup (2000); Roehlkepartain, Naftali, Musegades (2000); Etzioni (2001) i Field (2003).

U spomenutim društvima, koja se mogu nazvati i "postindustrijski moderniziranima", interesi se građana/ki sve više ostvaruju ili pokušavaju ostvariti kroz različite "mikro" politike, odnosno različite građanske inicijative, nevladine organizacije, neprofitne i nezavisne udruge, kao i različite oblike rada u zajednici, koji se asociraju s politikom svakidašnjice. O ovakvom pomaku od stranačke politike prema politici svakidašnjice svjedoče i analize glasača i načina glasanja (vidi npr. Goodin, Klingemann, 1996), koje bilježe i objašnjavaju sve rašireniju pojavu apstinencije građana u izborima, nekad smatranim temeljem legitimnosti participativne demokracije. Istodobno se s izbornom apstinencijom, u postindustrijski moderniziranim društvima javlja i sve veći interes i spremnost na uključanje u "vaninstitucionalne oblike političkog izražavanja" (Rimac, 2000:472).

Europski teoretičari poput Meyera i Becka smatraju da je jačanje novih tipova političke subjektivnosti bilo potaknuto padom Berlinskog zida i dokidanjem hladnoratovske podjele. Od početka devedesetih godina javljaju se sve različitiji oblici "subpolitike" svijeta života (Beck, 1997) koji se počinju manifestirati ne samo izvan "sfere države" (Meyer, 1997: 391), nego i izvan sfere novih društvenih pokreta, koji su do osamdesetih godina osiguravali prostor različitim oblicima kolektivnog otpora, od protesta protiv zagađenja okoliša do protesta protiv nuklearnog naoružanja.

Premda se u početku činilo da je riječ o bijegu od politike u nepolitičnost, istraživanja su pokazala da se ne radi o tome, nego o novim oblicima bojkota tradicionalne, "velike" politike. Bojkot se iskazivao upravo u "politici izostajanja" (Beck, 1997), odnosno bavljenju vlastitim identitetom i svijetom života, a ne kolektivnim protestima i stranačkom politikom. Posljedica je bila sve značajnije opadanje mladih u članstvu tradicionalnih političkih stranka, a - s druge strane - pojava specifičnih samoorganiziranih djelovanja "za druge" kroz različite oblike dobrovoljnog humanitarnog rada. Američki teoretičari smatraju da je upravo takav dobrovoljni rad mladih u zajednici, posebno onaj koji uključuje brigu i suosjećanje, postao ključan za razvoj društvenog kapitala (Coleman, 1988; Putnam, 2000) i društvenih mreža (Field, 2003), odnosno "odgovornog građanstva" (Wuthnow, 1995) i "dobrog društva" (Etzioni, 2001; Wuthnow, 2006).⁵

Odbijanje "velike politike" kroz - na prvi pogled - antipolitičko ponašanje "djece slobode" (Beck, 1997) iznenadilo je teoretičare stoga što se činilo da spaja dotad kontradiktorna i isključujuća djelovanja poput "samoostvarenja" i "bivanja tu za druge" (Beck, 1997: 15). No, pokazalo se da su posrijedi zapravo bile manifestacije novih tipova društvenog i političkog angažmana, zasnovane na novom shvaćanju moralnosti. Riječ je o djelovanjima koja potvrđuju teze da "rastući proces individualizacije, istodobno s osamostaljivanjem individua proizvodi i nove mogućnosti zajedništva", temeljene "na

⁵ Američki sociolog religije Robert Wuthnow vjeruje da je razvijeni dobrovoljni rad, posebno religijskih institucija u SAD-u, iznimno važan za razvijanje suosjećanja prema svima koji su slabi i potrebni pomoći, što je prema tom autoru pretpostavka tzv. "dobrog društva" (1991). Istražujući ponašanja povezana s dobrovoljnim radom Wuthnow (1994) je, primjerice, ustvrdio da su religiozne osobe u SAD-u suosjećajnije u odnosu na one koje iskazuju individualiziranu

religioznost. U inače atomiziranom američkom društvu, najveću spremnost za dobrovoljni rad pokazuju upravo male religijske grupe unutar kojih dominira suosjećanje. Sve veći broj ljudi uključenih u rad takvih malih religijskih grupa potpore prema Wuthnowu znači i promjenu slike Boga, koji u SAD-u znatno više postaje unutrašnja prisutnost nego transcendentni autoritet, odnosno sve više intimni tješitelj nego sudac.

dobrovoljnim društvenim mrežama kroz koje individualizirani pojedinci jedni drugima nude međusobnu potporu" (Tomić-Koludrović, 2002b: 89).

Teze prema kojima kultura individualizma istodobno potiče i brigu za druge u zajednici, potvrđivala su i empirijska istraživanja dobrovoljnog rada u SAD-u, provedena tijekom posljednjeg desetljeća (Wuthnow 1995; 2004; 2006). Na temelju spoznaja dobivenih kvantitativnim istraživanjima na reprezentativnom uzorku američke populacije i dopunjenih kvalitativnim istraživanjima (dubinskim intervjuima i promatranjima), američki je sociolog religije Robert Wuthnow (1995; 2004; 2006) ustvrdio da samo teza prema kojoj kultura individualizma istodobno potiče brigu i obavezu prema zajednici, može objasniti na prvi pogled kontradiktorne podatke o tome da su za čak 75% američkog stanovništva samoostvarenje, profesionalni uspjeh i širenje osobnih prostora slobode podjednako važni kao i solidarnost, usmjerenost na opće dobro i spremnost na pomoć u zajednici.

NEOKOMUNITARISTIČKI I "REFLEKSIVNO-MODERNIZACIJSKI" PRISTUP VAŽNOSTI DRUŠTVENOG ANGAŽMANA U SUVREMENIM DRUŠTVIMA

Kao što je već spomenuto u uvodnom dijelu ovog teksta, dva utjecajna teorijska pristupa, čije su postavke poticajne i u analizi društvenih procesa u zemljama poput Hrvatske, objašnjavaju nove oblike političkog djelovanja i društvenog angažmana u kontekstu jačanja procesa individualizacije u suvremenim društvima. Riječ je o američkim teoretičarima neokomunitarizma (Etzioni, Bellah, Putnam, Taylor, Sandel, Wuthnow) koji naglašavaju novu važnost društvenog djelovanja u zajednici⁶, te europskim teoretičarima "refleksivne modernizacije" i postmoderne (Beck, Giddens, Bauman) koji naglašavaju nove tipove odnosa između individue i društva.

Neokomunitarizmu skloni teoretičari ističu ekstremnu društvenu izoliranost i osamljenost ljudi u suvremenim društvima (Putnam, 2000) te pronalaze dokaze o tome da se - unatoč prevlasti kulture individualizma - u suvremenom kontekstu javljaju i novi načini uspostave zajedništva (Wuthnow, 2006). Teoretičari "refleksivne modernizacije" i postmoderne upozoravaju pak na kontradiktorne posljedice individualizacije, te tvrde da jačanje individualizacije istodobno rezultira oslobađanjem od tradicionalnih veza, ali i prisilama prema novim oblicima vezivanja (Beck, 1986; Bauman, 1992).

Uspoređujući postavke dvaju pristupa, može se reći da je očito kako ni Beck i Bauman ne negiraju potrebu za novim oblicima integracije. Neokomunitaristi, međutim, naglašavaju nužnost razvijanja čvrstih veza u zajednici i jačanje moralnih, društvenih i

⁶ Neokomunitarizam se javlja 1990. godine, kada američki sociolog Amitai Etzioni - kao teorijski odgovor na jačanje liberalizma - osniva neprofitnu organizaciju Communitarian Network i objavljuje niz tekstova u kojima piše o potrebi jačanja moralnih, društvenih i političkih temelja društva. Jedan od rezultata tog nastojanja je Etzioniova knjiga *Duh komunitarizma* iz 1995. godine, u kojoj zastupa ideju o nužnosti jačanja moralnih vrijednosti i razvijanja čvrstih

zajedničkih veza u "dobrom društvu" (Etzioni, 2001). Neokomunitarističke ideje razvijene u radovima Etzionija, Bellaha, Putnama, MacIntyre, Sandela, Taylora i Walzera bile su izložene stalnoj kritici zastupnika liberalizma, prema kojima one prenaplašavaju pojam odgovornosti u odnosu na prava. Unatoč tome, neokomunitarističke su teorije potaknule niz rasprava o važnosti zajednice u suvremenim društvima te o dužnostima i pravima individue u zajednici.

političkih temelja društva. Za razliku od njih, Beck i Bauman smatraju da se novi oblici integracije ne mogu više oslanjati ni na kakva tradicionalna zajedništva.⁷

Kao što se razlikuju u objašnjenju načina na koji se u novim uvjetima može uspostaviti mehanizam društvene integracije, teoretičari spomenutih dvaju pristupa razlikuju se i u shvaćanju općeg profila društvenog angažmana u društvima na koja se njihova objašnjenja odnose. Dok su postavke teoretičara "refleksivne modernosti" utemeljene na europskoj tradiciji socijalne države, koja je u području socijalne politike i socijalne skrbi tradicionalno poticala veći angažman države, neokomunitaristička shvaćanja temelje se na tradiciji socijalnog evangelizma⁸, koja je početkom dvadesetog stoljeća u SAD-u pridonijela jačanju ideje o važnosti dobrovoljnog rada.

No, bez obzira na ovakve razlike u tradicijskim temeljima nuđenih objašnjenja, teoretičari obaju razmatranih pristupa slažu se u tvrdnji da je društveni angažman građana i građanki ključna pretpostavka razvoja civilnog društva. Drugim riječima, bez obzira na razlike između neokomunitarističkih i "refleksivno-modernizacijskih" pristupa, pa čak i na razlike unutar svakog od njih⁹, svi ukazuju na važnost nevladina sektora u području dobrovoljnog rada za zajednicu i u zajednici, kao i na njegovu važnost u izgradnji i održavanju civilno-društvene scene i novih oblika političnosti.

U tom smislu, primjerice, Beck (1986) piše o "subpolitikama" svijeta života, koje se više ne odvijaju u području tradicionalne političnosti, nego u svakodnevnim životu. Neokomunitaristički teoretičari pak govore o nevladinim udrugama i drugim oblicima društvenog i političkog angažmana građana i građanki kao temelju razvoja tzv. "dobrog društva" (Etzioni, 2001, Wuthnow, 2006). Prema tome, bez obzira na to je li riječ o udrugama koje se bave nužnošću zaštite potrošača, zaštite okoliša ili pak zaštite i pomaganja slabijih članova društva, kao i o tome je li riječ o religijskoj organizaciji, profesionalnoj udruzi ili sportskom klubu, postoji teorijski konsenzus o tome da ovakve udruge pridonose rastu društvenog kapitala i jačanju novih tipova političke i društvene subjektivnosti.

Dok je posve evidentno da se novi oblici društvenog angažmana i interesa za zajednicu zasnivaju na radu ovakvih udruga, može se čak reći da se na njemu i općenito zasniva zajedništvo u postindustrijski moderniziranim društvima. Sudjelovanje u radu udruga i pri tome iskazan društveni angažman smatraju se, dakle, ključnim doprinosom razvoju novih načina na koje bi građani mogli utjecati na političke odluke u društvima koje, s

⁷ Bauman (1992) tvrdi da suvremena potrošačka društva svoju stabilnost osiguravaju kombinacijom zavođenja i represije te stoga nemaju potrebu za bilo kojim oblikom tradicionalne društvene integracije. Beck (1986) pak tvrdi da u "društvima rizika" više ne funkcioniraju oblici integracije koji su se pozivali na tradiciju, prirodu, religiju ili Boga.

⁸ Pokret socijalnog evangelizma, odnosno socijalnog gospela, inicirali su protestantski intelektualci na prijelazu devetnaestog u dvadeseto stoljeće. Njihova ideja da se Kraljevstvo Božje na zemlji utemelji na društvenoj i ekonomskoj demokraciji u

SAD-u pridonijela je ne samo brojnim socijalnim reformama koje su zagovarale Jane Adams i njoj bliske aktivistkinje, nego i općenitom jačanju važnosti dobrovoljnog rada usmjerenog na pomaganje najugroženijim osobama u zajednici.

⁹ Primjerice, Baumanova (1992) dijagnoza o mogućnosti društvene integracije u postmodernom društvu nije posve bliska Beckovim (1986) razmatranjima o društvenoj integraciji u individualiziranom društvu, a oba navedena teoretičara u svojim postavkama nisu odviše bliska postavkama neokomunitarističkih pristupa.

jedne strane, obilježava rastuća individualizacija, a s druge strane, pojava novih oblika društvenog vezivanja.

Na temelju interpretacija empirijskih istraživanja mladih u Hrvatskoj i Sloveniji, obavljenih na prijelazu stoljeća, može se reći da su i u ovim zemljama, u populaciji mladih, bile primjetne stanovite pojave koje se mogu povezati sa spomenutim objašnjenjima i društvima na koja se temeljno odnose objašnjenja teoretičara "refleksivne modernizacije" i postmoderne.

S novim oblicima osamostaljivanja individua i u Hrvatskoj su ponegdje nastupili novi oblici društvenih veza koji, doduše manje vidljivo ali zato čvršće, vežu pojedinca uz cjelokupni društveni sustav u kojem živi i radi (Tomić-Koludrović, 2002a: 46-47). Isto tako, tradicionalne se vezanosti za zajednicu u dijelu populacije mladih zamjenjuju novim socijalnim mrežama i zajednicama koje se više ne temelje na podrijetlu ili pripadnosti, istim društvenim položajima ili klasama, nego na estetskim zajednicama i pripadnostima istim životnim stilovima (Tomić-Koludrović, 2002b: 89).

Općenito se možda može reći da procesi karakteristični za globalizaciju, koji dopiru i do Hrvatske, uz razaranje tradicionalnih veza istodobno proizvode i nove mogućnosti zajedništva, utemeljena na dobrovoljnim društvenim mrežama kroz koje individualizirane osobe jedne drugima nude potporu. Samo se takvim "kooperativnim individualizmom" (Ule, 2000) mogu objasniti na prvi pogled međusobno isključujući podaci da se individualizirane osobe istodobno uključuju u dobrovoljno pomaganje drugima.

RAZLIKE U POVEZANOSTI RELIGIJE I DRUŠTVENOG ANGAŽMANA U ZAJEDNICI U SAD-U I HRVATSKOJ

Usporedba sa situacijom u SAD-u, koja je - zbog izražene religijske motivacije društvenog angažmana u velikom dijelu američke populacije - pertinentnija za usporedbe s rezultatima istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira, pokazuje međutim znatno drukčiju sliku.

Prije nego što prijeđemo na usporedbu pojedinih rezultata spomenutog istraživanja s rezultatima različitih empirijskih istraživanja u SAD-u, potrebno je ipak konstatirati da u općim profilima religijske kulture i motiviranosti za društveno djelovanje u društvenim kontekstima Hrvatske i SAD-a postoje znatne razlike. Isto tako, valja podsjetiti i na vrlo usku povezanost religijski motiviranog društvenog angažmana s područjem društvenih znanosti u američkoj tradiciji.

Američki sociološki klasici rukovodili su se, naime, etičkim imperativom temeljenim na shvaćanju religije kao načina poboljšavanja uvjeta u kojima ljudi žive. Štoviše, neki su od njih i sociologiju vidjeli kao mehanizam za širenje socijalnog evangelizma.¹⁰ Zna li se

¹⁰ I na Odsjeku za sociologiju Sveučilišta u Chicagu sociologija se najprije shvaćala kao neka vrsta "socijalnogospela", odnosno mješavina kršćanskog uvjerenja, znanosti i poboljšavanja svijeta. Naime, dva profesora što su utemeljila sociologiju na

Sveučilištu u Chicagu (Charles R. Henderson i Albion W. Small), bila su istodobno i baptistički župnici te su se poistovjećivali s pokretom socijalne evangelizacije, koji je nastojao demokratizirati politiku, ekonomiju i društvenu sferu.

to, lakše je shvatiti osnovu s koje, primjerice, Robert Wuthnow (2000; 2006)¹¹ kritizira Putnamove (2000) teze o sve značajnijem osamljivanju građana i građanki SAD-a.¹²

Wuthnow (1993) tvrdi da je tendencija prema privatizaciji, odnosno kultura individualizma temeljna karakteristika američkog društva još od početaka razvoja demokracije, ali naglašava da važan dio američke kulture istodobno predstavlja i spremnost na dobrovoljan rad u zajednici.¹³ Isti autor nadalje tvrdi da stanovnici SAD-a i danas trebaju zajednicu te da je većinom pronalaze u religijskim grupama. U tom smislu navodi da čak 64% Amerikanaca/ki smatra da u teškim situacijama mogu računati na pomoć članova vjerske zajednice. Ovo valja usporediti s 50% Amerikanaca/ki koji izjavljuju da mogu računati na pomoć kolega s posla, te 36% onih koji mogu računati na pomoć osoba iz javnih ustanova. Među osobama koje su se izjasnile kao religiozne, još je više, čak 86% ispitanika/ca, navelo da mogu očekivati pomoć od osoba iz svoje vjerske zajednice (Wuthnow, 1993).

Usporede li se ovi podaci o povjerenju američkih građana/ki u vjerske zajednice te javne ustanove pomoći i potpore s podacima iz istraživanja što ga je Franjevački institut za kulturu mira tijekom listopada i studenog 2005. godine proveo na reprezentativnom uzorku hrvatskih građana i građanki, moguće je uočiti značajne razlike. Premda nije riječ o metodološki potpuno usporedivim istraživanjima, usporedbom pojedinih njihovih elemenata ipak je moguće doći do stanovitih spoznaja o hrvatskom društvu, specifično potaknutih ovakvim komparativnim kontekstom.

U nastavku teksta slijede komentari odgovora o tome kome se hrvatski građani i građanke obraćaju za pomoć u teškim životnim situacijama, koliko sudjeluju u dobrovoljnom radu, koliki je društveni angažman mladih, te kako su dobnno, rodno i religijski razvrstani odgovori na pitanja o sudjelovanju u radu udruga i razlozima društvenog djelovanja. Rezultati istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira pritom se promatraju kroz prizmu mogućih budućih razmatranja o njima kao o indikatorima razvijenosti društvenog kapitala, te uspoređuju s odabranim rezultatima američkih istraživanja. Potonje se čini

¹¹ U želji za isticanjem nužnosti jačanja religije i morala u javnom životu, Wuthnow zagovara pojmove "dobrog društva" i "refleksivne demokracije". "Dobro društvo" potiče "refleksivnu demokraciju", a ona pretpostavlja građane s odgovornošću kritičkog mišljenja o temeljnim društvenim vrijednostima.

¹² Robert Putnam je 2000. godine objavio knjigu "Kuglati se sam" (*Bowling Alone*) u kojoj tvrdi da su Amerikanci/ke društveno izolirani. U potvrdu toj tezi navodi da su se u SAD-u individualizirale čak i tradicionalno grupne aktivnosti poput kuglanja. Umjesto grupnog natjecanja, kuglanje prema Putnamu sve više postaje natjecanje sa samim sobom. Dvorane za kuglanje opremljene su velikim TV ekranima koji još više potiču osjećaj osamljenosti. Umjesto nekadašnjih međusobnih navijanja, u vremenu dok se čeka sljedeći vlastiti izlazak na teren, sve se više gleda

u ekrane. Izostaju i nekadašnji rituali zajedničkog izlaska na večeru nakon kuglanja. Amerikanci/ke osamljuju se i stoga što slobodno vrijeme u kući sve više provode u individualnim aktivnostima kao što je gledanje TV programa po vlastitom izboru na vlastitom televizoru u vlastitoj sobi (Putnam, 2000).

¹³ Još je Alexis de Tocqueville (1995 [1835]) smatrao tendenciju prema privatizaciji i individualizaciji jednim od temeljnih problema demokracije u SAD-u. Ekonomsko nadmetanje i demokratizacija po njemu su poticaj socijalnom atomizmu u kojem individue postaju zaokupljene privatnim interesima, što ih sprječava u sudjelovanju u društvenom životu i potiče nastajanje konzumerističkog odnosa prema politici. Istodobno, međutim, postoji jednako snažna sklonost Amerikanaca uključivanju u različita udruženja što sprječava degeneraciju demokracije u despotizam i neslobodu.

stoga što rezultati istraživanja provedenih u SAD-u istodobno predstavljaju mogućnost usporedbe s religijski drukčije profiliranom kulturom, kao i stanjem u postindustrijski moderniziranom društvu.

OBRAĆANJE ZA POMOĆ U TEŠKIM ŽIVOTNIM SITUACIJAMA KAO INDIKATOR DRUŠTVENOG KAPITALA

Već i kratka analiza odgovora o obraćanju za pomoć u teškim životnim situacijama u dvama uspoređivanim društvenim kontekstima pokazuje da među njima postoje značajne razlike. U Hrvatskoj tako čak 92,7% ispitanika/ca u teškim životnim situacijama nikada ne bi otišlo po pomoć u savjetovalište ili na terapiju. Podatak valja usporediti s onim o 35% Amerikanaca/ki koji bi potražili takvu vrstu pomoći, odnosno tek 65% Amerikanaca/ki koji/e to ne bi nikad učinili/e.

Građani i građanke Hrvatske, također, u izuzetno visokom postoku ne očekuju pomoć ni od institucije Crkve, premda 57,3% cjelokupne populacije u Hrvatskoj smatra da im Crkva može puno toga reći i pomoći. Javlja se raskorak između deklarativnog i stvarnog očekivanja: premda više od polovice ispitanika/ca misli da bi im Crkva mogla pomoći, u stvarnosti od nje ne očekuju pomoć. Na konkretno pitanje kome se obraćaju za pomoć u situacijama u kojima im je teško, 73,3 % ih odgovara da se nikada ne bi obratilo za pomoć svećenicima. Posebno je indikativno da to nikada ne bi učinilo 83,5% muškaraca u odnosu na 63,9% žena, kao i to da se svećenicima za pomoć nikada ne bi obratilo čak 68,9% religioznih osoba.

Tablica br. 1: Obračanje za pomoć svećeniku

		Nikad		Povremeno		Redovito		b.o.		Ukupno	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Spol	muško	496	83,5	81	13,6	14	2,3	4	0,6	594	100
	žensko	409	63,9	197	30,7	28	4,4	7	1,1	641	100
Obrazovanje	OŠ	294	65,6	127	28,2	27	6,0	1	0,2	449	100
	SSS	476	77,0	124	20,0	11	1,8	8	1,2	619	100
	VŠS	45	82,1	8	14,6	1	1,0	1	2,3	54	100
	VSS	83	79,6	17	16,6	3	3,1	1	0,7	104	100
	nepoznato	7	79,1	2	20,9					9	100
Religioznost	religiozan	662	68,9	254	26,4	39	4,1	6	0,6	961	100
	nereligiozan	205	88,4	20	8,5	3	1,2	4	1,9	231	100
	ateist	38	90,1	4	9,9					42	100
Ukupno		905	73,3	278	22,5	42	3,4	11	0,9	1235	100

Za pomoć se časnim sestrama pak nikada ne bi obratilo čak 87,6% opće populacije. Kada je riječ o religioznima, to nikada ne bi učinilo čak 86,1 % osoba.

Tablica br. 2: Obračanje za pomoć časnoj sestri

		Nikad		Povremeno		Redovito		b.o.		Ukupno	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Spol	muško	560	94,3	24	4,1	6	1	4	0,6	594	100
	žensko	521	81,3	106	16,5	7	1,1	7	1,1	641	100
Obrazovanje	OŠ ili manje	359	80,1	77	17,2	11	2,5	1	0,2	449	100
	SSS	565	91,4	46	7,4			8	1,2	619	100
	VŠS	51	93,5	2	3,2	1	1	1	2,3	54	100
	VSS	97	92,8	5	5,1	1	1,4	1	0,7	104	100
	nepoznato	9	100							9	100
Religioznost	religiozan	827	86,1	116	12,1	12	1,2	6	0,6	961	100
	nereligiozan	216	93,2	10	4,3	1	0,6	4	1,9	231	100
	ateist	38	90,1	4	9,9					42	100
Ukupno		1081	87,6	130	10,5	13	1,1	11	0,9	1235	100

U smislu profila religijske kulture, ovakvi rezultati ukazuju na hijerarhijski strukturirano katoličanstvo koje se povezuje s manjom spremnošću na angažman u civilnom društvu i manjim stupnjem društvene integriranosti, pa i u aspektu kad bi se od Crkve - deklarativno označene kao važne u ovom pogledu - mogla očekivati pomoć.

Potpora i pomoć u Hrvatskoj najčešće se traži u obitelji (90% ispitanika/ca ako ih muči neki problem povremeno se i redovito obraćaju obitelji), u razgovoru s partnerom/icom (78,2% povremeno i redovito), s prijateljima (72,8%) ili prijateljicama (63,3%). Kada je riječ o razlozima obraćanja za pomoć crkvenim službenicima, indikativno je da je to znatno više i češće pomoć koja je povezana s takozvanim "krajnjim pitanjima" a ne svakodnevnim životnim situacijama. Primjerice, pomoć svećenika traži se najčešće u krizama vjere, kad se sumnja u Boga (61,7%), kad se razmišlja o smrti (51,8%), kad je tko teško bolestan (48,7%), kad se pita o smislu života (42,0%) ili kada je tko osamljen (36,6%).

Općenito govoreći, odgovori hrvatskih građana i građanki na pitanja o tome kome bi se obratili u teškim životnim situacijama, ukazuju na to da se na pomoć računa najviše u obiteljskom ili prijateljskom krugu, što se može interpretirati kao indikator slabe razvijenosti društvenog kapitala.

SUDJELOVANJE U DOBROVOLJNOM RADU I UDRUGAMA KAO INDIKATOR DRUŠTVENOG KAPITALA

U sve razgranatijim istraživanjima o društvenom kapitalu, kao pokazatelj njegove razvijenosti upotrebljava se, između ostaloga i stupanj sudjelovanja u dobrovoljnom radu. Općenito govoreći, sudjelovanje u civilnom društvu neki istraživači smatraju najčešćim indikatorom formalnog društvenog kapitala (Wallace, Pichler, 2006). Premda istraživanje Franjevačkog instituta za kulturu mira nije provedeno s eksplicite takvim ciljem, podaci dobiveni njime o sudjelovanju u radu neke od udruga civilnog društva mogu stoga također poslužiti kao stanovit indikator stupnja razvijenosti društvenog kapitala u Hrvatskoj. Zbog specifičnog profila istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira, te nastavka

komparativne kontekstualizacije različitih profila religijskih kultura, koja je započeta u prethodnom odjeljku ovog teksta, podaci dobiveni istraživanjem ponovno se uspoređuju s rezultatima sličnih istraživanja provedenih u SAD-u.

Zbog već spomenute tradicije socijalnog evangelizma, u SAD-u su religiozne osobe znatno sklonije pomagati u zajednici od nereligioznih, ali također se i općenito društveno i politički angažirati (Wuthnow, 1993). Ovakvu procjenu potvrđuju i istraživanja, primjerice ono Gallupova instituta (2000), koje je pokazalo da 78% aktivnih vjernika poklanja hranu, odjeću i imovinu onima kojima je pomoć potrebna (u usporedbi sa 66% ostalih američkih građana/ki). Isto tako, 73% aktivnih vjernika u SAD-u (u odnosu na 66% ostalih) daje novčane priloge u karitativne svrhe, a 46% aktivnih vjernika (u odnosu prema 32% ostalih) dobrovoljno radi u dobrotvorne svrhe. Prema rezultatima istog istraživanja, u SAD-u aktivni vjernici imaju znatno vidljiviju ulogu u zajednici od ostalih američkih građana/ki, jer su aktivniji ne samo u dobrovoljnom radu nego i u političkom angažmanu, barem ako je riječ o spremnosti izlaska na izbore i spremnosti na opći angažman u rješavanju problema u zajednici (Gallup, 2000).

Pri interpretaciji ovakvih rezultata valja također napomenuti da je religija u SAD-u temeljni referentni sustav i mnogim grupama koje nisu primarno religijske. Prema Wuthnowu (1994) ona igra ključnu ulogu u izgradnji i održavanju civilnog društva jer ga opskrbljuje vrijednostima koje podržavaju dobrovoljni rad i pružanje pomoći u zajednici. Do takvog je zaključka Wuthnow (1994) došao na temelju istraživanja načina na koje američki građani/ke grade društvene mreže. Riječ je o istraživanju koje je pokazalo da se čak 40% ukupne populacije SAD-a starije od 18 godina, pet i više sati tjedno angažira u radu u dobrotvorne svrhe, što Wuthnow smatra iznimno važnim doprinosom funkcioniranju civilnog društva. Isto tako, oko 75 milijuna osoba u SAD-u je uključeno u grupe koje se redovito sastaju i nude potporu svojim članovima (Wuthnow, 1994: 14), pri čemu je 39% njih uključeno u najmanje dvije do tri grupe, a polovica njih je u takve grupe uključena već pet i više godina.¹⁴

Premda je religijska motivacija važna za sudjelovanje u dobrovoljnom radu za zajednicu, Wuthnow (1994) smatra da nije točna percepcija prema kojoj su samo pripadnici/e religijskih grupa zainteresirani/e za dobrovoljni rad. On smatra da većina Amerikanaca/ki znatno češće opisuje vlastitu želju za pomoći drugima u terminima samoispunjenja, nego u teološkim terminima, te da se pri tom radije pozivaju na osobne razloge, nego na religijska načela.

Na temelju ovakve procjene, moglo bi se ustvrditi da je velikim dijelom riječ o angažmanu koji je znatno općenitije društvene naravi, odnosno o angažmanu koji je možda čak više povezan s liberalnim konceptom tzv. "minimalne države", nego s religijskom

¹⁴ Prema rezultatima istraživanja provedenoga na reprezentativnom nacionalnom uzorku, Wuthnow (1991) je i ranije utvrdio da Amerikanci svake godine provedu 20 milijardi sati u dobrovoljnom radu na pomaganju drugima. Na temelju spoznaja dobivenih dubinskim intervjuima došao je do zaključka da su Amerikanci/ke voljni/ne pomoći motivirani različitim razlozima koji proizlaze iz temeljne želje da se učini nešto dobro, premda je riječ o različitim oblicima pomoći (od uključivanja u dobrovoljne spasilačke grupe, preko dobrovoljnog

rada liječnika specijalista koji zajednici nude svoja profesionalna znanja nekoliko sati tjedno, do različitih oblika potpore koje nude male grupe različitih vjerskih zajednica). Motiviranost na pomoć povezana je s kulturnom tradicijom koja individualnost, kao jednu od temeljnih američkih vrijednosti, spaja s altruizmom. Otuda mnogi Amerikanci/ke objašnjavaju svoju želju da pomognu drugima (individualnim) osjećajem samo-ispunjenja, a ne načelnim religijskim razlozima.

motivacijom. Ovakav angažman ne samo da je važan dio američke tradicije, nego ga još dodatno potiče i država različitim oblicima financijske podrške nevladinom sektoru, u želji oslobađanja od dijela obaveza koje je imala tijekom dominacije "države blagostanja".¹⁵ Prema konceptu "minimalne države" civilno društvo, civilno-društveni aktivizam, civilno-društveni angažman i dobrovoljne organizacije preuzimaju na sebe odgovornost za sve ono u sferi socijalnoga iz čega se država u međuvremenu povukla. U tom se smislu može reći da civilno društvo danas u SAD-u funkcionira kao dopuna "minimalne" države.

Iako je SAD postindustrijski modernizirana zemlja, koja uz to ima snažnu tradiciju individualizma, prema rezultatima navedenih istraživanja moglo bi se zaključiti da rastuća individualizacija povezana s aktualnim stupnjem modernizacijskog procesa, ne smanjuje altruizam niti količinu vremena što ga njezino stanovništvo odvaja za dobrovoljni rad u zajednici. Uz ranije navedene podatke, u prilog ovome govori i činjenica da je trećina populacije SAD-a uključena u rad više od jedne dobrotvorne organizacije, koje se bave različitim aktivnostima (Gallup, 2000).

U Hrvatskoj pak, koja je procesom individualizacije zahvaćena znatno manje od SAD-a, prema rezultatima istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira iz 2005. godine, tek je 3,1% građana/ki Hrvatske sudjelovalo u radu neke od udruga¹⁶. I druga istraživanja ukazuju na izuzetno nizak postotak građana/ki koje u Hrvatskoj odvajaju svoje vrijeme za

¹⁵ Pojam "država blagostanja" ili "socijalna država" odnosi se na nastojanje vlada da prilagodbom tržišnih sila osiguraju mogućnost ostvarenja socijalnih usluga u susretu s društvenim problemima kao što su bolest, nezaposlenost ili odlazak u mirovinu. Prvi elementi "socijalne države" javljaju se već sredinom 16. st. u Engleskoj, u kojoj je tada vladao strah od društvenih nemira, potaknut pitanjima društvene kontrole i društvenog blagostanja. Prihvaćajući stav da je siromaštvo rezultat ekonomskih sila izvan pojedinca, lokalni okruzi u Engleskoj tada počinju skupljati novac za siromašne. *The Poor Law Act* već 1601. uvodi formalnu klasifikaciju siromašnih u kojoj razlikuje nemoćne siromašne, zdrave siromašne i dosljedne neradnike. U međuvremenu se siromaštvo još više produbilo zbog procesa industrijalizacije koji je smanjio poljoprivredno stanovništvo, a da tvornice istodobno nisu uspijevale zaposliti sve koji su napustili poljoprivredna imanja i došli u gradove. Radnici u tvornicama suočavali su se također s lošim plaćama i uvjetima rada. U susretu s činjenicom da je krajem devetnaestog stoljeća 45% radničke klase iznad 65 godina u Engleskoj bilo siromašno, počela se mijenjati politička klima i poticati država da ona preuzme brigu o socijalnom i mirovinskom osiguranju. Ulogu države u tom su pravcu ojačali Prvi svjetski rat i velika ekonomska kriza 1929. godine. U tom se kontekstu razrađuje državni intervencionizam u ekonomiju, koji je

trebao osigurati da svi mogu živjeti bez straha od oskudice. Nizom mjera država u zapadnim industrijskim zemljama počeo se garantirati minimalni standard življenja za sve stanovnike, dok su prihodi iznad toga bili prepušteni slobodnom tržištu i poduzetništvu. Budući da je ekonomska politika zapadnih vlada nakon Drugog svjetskog rata bila pod utjecajem ekonomista Johna Maynarda Keynesa, koji je smatrao da vlade trebaju sudjelovati u osiguranju pune zaposlenosti, takva se država naziva i keynesijanskom. Sredinom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u većini razvijenih zapadnih zemalja bilježi se kriza "države blagostanja" ili "socijalne države", prouzročena ekonomskom krizom i tzv. "naftnim šokom", odnosno oskudicom i povećanjem cijena nafte. Posljedica je bio ponovni rast nezaposlenosti, koji je pokazao da socijalna država zavisi o razvijenoj ekonomiji. Kraj "države blagostanja" označili su izbori na samom kraju sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u SAD-u i Velikoj Britaniji, koji su doveli na vlast konzervativne neoliberalne vlade. One zagovaraju koncept "minimalne države" koja je kritična prema velikom javnom trošenju i stvaranju kulture ovisnosti, te brigu o slabima nastoji prepustiti dobrovoljnom sektoru.

¹⁶ Siniša Zrinščak (2005: 21) smatra da je hrvatski izraz "uduga" sinonim izrazu "dobrovoljna organizacija". Upotrebljavaju se također i izrazi "neprofitne organizacije" i "neprofitni sektor".

sudjelovanja u dobrovoljnom radu u različitim udrugama¹⁷ ili dobrovoljnim organizacijama u području civilnog društva.¹⁸ Iz toga se može zaključiti da je Hrvatska, prema udjelu dobrovoljnog neplaćenog rada i društvenog angažmana u području civilnog društva, daleko iza SAD-a, ali i europskih zemalja.¹⁹

Isto tako valja napomenuti da se u SAD-u bilježi porast broja mladih angažiranih u različitim oblicima društvenog djelovanja, aktivizma i volutarizma (Roehlkepartin, Naftali, Musegades, 2000). Za razliku od toga, prema podacima dobivenim istraživanjem Franjevačkog instituta za kulturu mira, u Hrvatskoj je tek 1,4% mladih od 18 do 30 godina uključeno u rad udruga, i to 0,4% u neku od udruga povezanih s borbom protiv ovisnosti, 0,4% u udruhu vojnih veterana Hvidru, 0,3% u udruge koje se bave modelarstvom, 0,2%

¹⁷ Prema rezultatima istraživanja "Javno mnijenje: stavovi javnosti o nevladinim organizacijama 2006." Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar", u Hrvatskoj je samo 4,1% osoba aktivno u nekoj udruzi u svojstvu članova-volontera. Prema tom istraživanju, samo 8,8% opće populacije u Hrvatskoj smatra se članom neke udruge, pri čemu je 4,1% u članstvu ali ne i aktivno, 4,1% se odnosi na aktivno članstvo, a 0,7% je profesionalno aktivno u udruzi jer za svoj rad prima plaću (Franc, Šakić, 2006: 44).

¹⁸ Znatno veći postotak sudjelovanja hrvatskih građana/ki u civilnom društvu pokazao se u istraživanju iz 1999. godine, koje je prema metodologiji Europskog istraživanja vrednota (The European Values Study) proveo tim Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na čelu s prof. dr. sc. Josipom Balobanom. Prema rezultatima tog istraživanja, u Hrvatskoj 21,3% osoba obavlja neku vrstu dobrovoljnog neplaćenog rada, a 29,9% opće populacije pripada nekoj "dobrovoljnoj organizaciji". Od toga 12,9% pripada religioznim ili crkvenim organizacijama, 11,9% organizacijama športa ili rekreacije, 10,6% sindikatima, 5,6% odgojno-obrazovnim, umjetničkim, muzičkim ili kulturnim aktivnostima, 3,7% političkim strankama ili grupama, 3,2% profesionalnim udrugama, 3,1% dobrovoljnim organizacijama koje se bave zdravstvom, 2,2% ženskim grupama, 2,1% socijalnim organizacijama za starije osobe s hendikepom ili siromašne, 2,1% organizacijama za očuvanje okoliša, ekologije i prava životinja, 2,1% organizacija koje se odnose na aktivnosti mladih (poput izviđača, klubova mladih, vodiča) te 7,8% ostalim organizacijama. Riječ je o organizacijama "s manje od 2% članstva (lokalne organizacije za pitanja poput siromaštva, zapošljavanja, stanovanja, jednakosti rasa, organizacije za razvoj Trećeg svijeta ili ljudska prava, mirovni pokret), te kategorija 'druge grupe', za koju su se opredijelili sami ispitanici

(njih 4,4%) (Zrinščak, 2005: 34). Evidentna je velika razlika u postotku osoba uključenih u dobrovoljni rad na temelju istraživanja EVS-a iz 1999. godine i istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira iz Splita iz 2005. godine, prema kojem samo 3,1% osoba sudjeluje u radu udruga. Ova razlika može biti posljedica činjenice da je u EVS-ovu istraživanju u dobrovoljne organizacije bilo uključeno također i članstvo u religioznim i crkvenim organizacijama, sindikatima, te sportu i rekreaciji, dakle, organizacijama koje u hrvatskim uvjetima podrazumijevaju prvenstveno tzv. pasivno članstvo. Za razliku od EVS-ova istraživanja, istraživanje Franjevačkog instituta za kulturu mira (na kojem se temelje zaključci o izuzetno niskom postotku osoba koje su u Hrvatskoj uključene u dobrovoljni rad), ispitivalo je samprocijenjenu spremnost za aktivan angažman u udrugama. Slični rezultati (4,1% osoba-aktivnih članova udruga) dobiveni su i istraživanjem Instituta "Ivo Pilar" iz 2006. godine.

¹⁹ Prema Europskom istraživanju vrijednosti (EVS) iz 1999. godine 47,7% građana u Europi je izjavilo da pripada nekoj dobrovoljnoj organizaciji, pri čemu 26,1% obavlja dobrovoljni rad za te organizacije. Na temelju istraživanja realiziranog po istoj metodologiji 1999. godine u Hrvatskoj, čini se da je i u Hrvatskoj visok postotak članstva u dobrovoljnim organizacijama. Naime, čak 39,9% opće populacije pripada nekoj dobrovoljnoj organizaciji, te 21,6% za njih dobrovoljno radi. To istraživanje, međutim, kako je već rečeno, u popis dobrovoljnih organizacija ubraja podjednako religijske i crkvene organizacije, sindikate, političke stranke, kao organizacije za sport i rekreaciju. Pri tome je vidljivo da većina populacije i u Hrvatskoj i u Europi pripada religiozno-crkvenim i sportsko-rekreativnim organizacijama te sindikatima, a sasvim mali broj socijalnim, ekološkim, ženskim ili nekim drugim organizacijama (Baloban, 2005: 262-263).

u dobrovoljna vatrogasna društva, 0,1% u neku sportsku udrugu i 0,1% u udruge za zaštitu ženskih prava.

Tablica br. 3: Sudjelovanje u radu neke od udruga prema dobi

		U Hrvatskoj postoje različite udruge. Sudjelujete li u radu neke od tih udruga?							
		ne		da		bez odgovora		Ukupno	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Dob ispitanika	18-30 godina	270	98,2%	4	1,4%	1	,4%	275	100%
	31-45 godina	323	95,3%	15	4,5%	1	,2%	339	100%
	46 godina i više	598	96,4%	19	3,1%	3	,5%	621	100%
Ukupno		1191	96,5%	38	3,1%	5	,4%	1235	100%

Ove podatke o sudjelovanju mladih u radu udruga nije moguće izravno uspoređivati s podacima dobivenim Gallupovim istraživanjem mladih u SAD-u, prema kojima devet od deset mladih smatra da je dobrovoljni rad važan ili izuzetno važan dio slike koja čini tzv. "dobrog građanina" (Gallup, 2000: 73), no ovako visoko vrednovanje dobrovoljnog rada ipak ukazuje na značajne razlike u odnosu na situaciju u hrvatskom društvu. Visoko vrednovanje dobrovoljnog rad mladih u SAD-u može se dijelom objasniti i time što takav rad visoko vrednuju i potiču škola i roditelji.²⁰ Prema rezultatima drugog istraživanja na sličnu temu, pokazalo se da čak 95% mladih Amerikanaca/ki vjeruje da je za mlade izuzetno važno shvatiti, naučiti i prakticirati dobrovoljni rad (Wirthlin Group, 1995: 14-16).

Pri komentiranju rezultata istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira na temu sudjelovanja u radu udruga, valja spomenuti da je recentno istraživanje odabranog segmenta mladih (studentska populacija u Zagrebu)²¹ ipak pokazalo znatno veći stupanj sudjelovanja u dobrovoljnom radu nego što bi se moglo očekivati na temelju navedenog postotka potvrdnih odgovora o sudjelovanju mladih u radu udruga u Hrvatskoj, dobivenog istraživanjem reprezentativnog uzorka hrvatskog stanovništva.

Istraživanje Franjevačkog instituta za kulturu mira nije ispitivalo ulogu religijskih ustanova u odluci za sudjelovanje u radu udruga u Hrvatskoj. S obzirom na prethodno iznošene usporedbe profila religijskih kultura u SAD-u i Hrvatskoj, zanimljivo je međutim ponovo navesti Wuthnowljevju (1993) tvrdnju da Crkva (odnosno crkve i denominacije) u SAD-u još uvijek predstavljaju temelj za uspostavu identiteta, vrijednosti i vrijednosnih orijetancija svim građanima/kama SAD-a, a ne samo religioznim osobama. Zbog toga ne čudi da su u porastu dobrovoljnog rada među mladima u SAD-u značajnu ulogu odigrale

²⁰ Istraživanje koje je provela američka osiguravajuća kompanija "Prudential" 1995. godine pokazalo je da 40% anketiranih srednoškolaca izjavljuje da škole potiču dobrovoljan rad, a 32% da dobrovoljni rad potiču roditelji ili drugi članovi obitelji (Hodgkinson, Weitzman, 1996: 56).

²¹ Prema istraživanju volontiranja studenata Sveučilišta u Zagrebu, provedenom na uzorku od 600 osoba u svibnju i lipnju 2006. godine,

pokazalo se da čak 42,3% ispitanika/ca volontira, pri čemu, doduše, najveći dio (32,8%) to čini samo povremeno, a mnogo manji redovito (tjedno 7% ili mjesečno 2,5%). Ne volontira uopće 53,7% studenata. Na pitanje o broju sati volontiranja rezultati su pokazali da su ispitanici u prosjeku volontirali 8,56 sati mjesečno (Lakoš, Zrinščak, 2007: 3-4).

upravo religijske ustanove. O tome svjedoče podaci da je 53% mladih Amerikanaca/ki prvi put nešto naučilo o dobrovoljnom radu u vlastitim vjerskim zajednicama, u odnosu na 22% onih koji su prva volonterska iskustva stjecali u školi ili 47% onih koji su o dobrovoljnom radu učili negdje drugdje (Hodgkinson, Weitzman, 1996: 14-30). U budućim istraživanjima sudjelovanja u radu udruga u Hrvatskoj bilo bi također potrebno uvrstiti pitanja koja bi pružila odgovore o tome: koliko ustanove važne za socijalizaciju motiviraju mlade na sudjelovanje u radu udruga i općenito u civilnom društvu?

U suprotnosti s uvriježenim mišljenjem prema kojem se u rad udruga u Hrvatskoj češće uključuju žene nego muškarci, istraživanje Franjevačkog instituta za kulturu mira iz 2005. godine, baš kao i istraživanje EVS-a iz 1999. godine, pokazuju da su u takve oblike rada češće uključeni muškarci. Prema rezultatima istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira, u rad udruga uključeno je 4,9% muškaraca u odnosu prema samo 1,5% žena. Iako razlika u postocima nije prevelika, s obzirom na to da je postotak svih uključenih u rad udruga izuzetno nizak (3,1%), ipak je očito da su u udrugama u Hrvatskoj znatno više zastupljeni muškarci nego žene.

Tablica br. 4: Sudjelovanje u radu neke od udruga prema spolu, obrazovanju i religioznosti

		U Hrvatskoj postoje različite udruge. Sudjelujete li u radu neke od tih udruga?							
		ne		da		bez odgovora		Ukupno	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Spol	Muško	560	94,3%	29	4,9%	5	,9%	594	100%
	Žensko	632	98,5%	10	1,5%			641	100%
Obrazovanje	OŠ ili manje	441	98,3%	8	1,7%			449	100%
	SSS	591	95,5%	24	3,9%	3	,5%	619	100%
	VŠS	52	95,8%	2	4,2%			54	100%
	VSS	100	95,8%	4	4,2%			104	100%
	nepoznato	7	80,8%			2	19,2%	9	100%
Religioznost	religiozan	927	96,4%	32	3,3%	3	,3%	961	100%
	nereligiozan	223	96,1%	6	2,8%	2	1,1%	231	100%
	uvjereni ateist	42	99,1%	0	,9%			42	100%
Ukupno		1191	96,5%	38	3,1%	5	,4%	1235	100%

Kao razlog koji bi ih naveo na društveno djelovanje, žene u najvećem postotku (52,6%) navode "pomoć drugim članovima zajednice", čemu slijedi "poboljšanje prava slabijih društvenih skupina", dok muškarci u najvećem postotku (51,9%) na prvom mjestu navode "poboljšanje kvalitete življenja u društvu", čemu slijedi "pomoć drugim članovima zajednice".

Neznatan postotak žena uključenih u djelovanje udruga u Hrvatskoj mogao bi se tumačiti njihovom općenitom nezainteresiranošću za tradicionalnu "veliku politiku" (Tomić-Koludrović/Kunac, 2000), ali i "trostrukom opterećenošću žena" (Tomić-Koludrović/Kunac, 2000), koja uključuje rad izvan kuće, rad u kući i rad na dodatnim poslovima koji pridonose povećanju mjesečnog prihoda.

Tablica br. 5. Razlozi za društveno djelovanje prema spolu

		Muškarac		Žena	
		N	%	N	%
Pomoć drugim članovima zajednice	Da	263	44,2	337	52,6
	Ne	331	55,8	304	47,4
Poboljšanje prava slabijih društvenih skupina	Da	197	33,2	242	37,7
	Ne	397	66,8	399	62,3
Poboljšanje kvalitete življenja u društvu	Da	308	51,9	294	45,9
	Ne	286	48,1	347	54,1
Zaštita osobnih prava i interesa	Da	140	23,6	145	22,6
	Ne	454	76,4	496	77,4
Kreativno ispunjavanje slobodnog vremena	Da	100	16,9	107	16,6
	Ne	493	83,1	534	83,4
Nemogućnost zaposlenja u vlastitoj struci	Da	62	10,4	73	11,4
	Ne	532	89,6	568	88,6
Ugled, prestiž i materijalna korist	Da	26	4,4	24	3,7
	Ne	568	95,6	617	96,3

Za razliku SAD-a gdje se, prema Wuthnowu (1993), praktični vjernici/e pokazuju znatno društveno i politički aktivnijima od ostatka populacije u radu u udrugama i u lokalnoj zajednici²², u Hrvatskoj se pokazuje ne samo da je sudjelovanje u aktivnostima civilno-društvenog sektora općenito iznimno nisko²³, nego i to da takav rad nije u pozitivnoj korelaciji s religioznošću. Prema rezultatima istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira (2005), vidljivo je da je postotak religioznih osoba koje sudjeluju u radu udruga tek neznatno viši (iznosi 3,3%) u odnosu na postotak svih građana koji sudjeluju u takvom radu (3,1%). Razlike su male i ako se navedeni postotak (3,3%) usporedi s 2,8% nereligioznih i 0,9% ateista/kinja koji/e sudjeluju u radu udruga.

Kad je pak riječ o razlozima koji hrvatske građane i građanke potiču na društveno djelovanje, pokazuju se male, ali ipak indikativne razlike. Religiozne osobe (51,4%) i ateisti (45,5%) na prvo mjesto stavljaju "pomoć drugim članovima zajednice", dok nereligiozne

²² Praktični vjernici u SAD-u su, prema Wuthnowu (2006), spremniji izići na lokalne izbore (77% u usporedbi sa 49% ostalih), više posjećuju sastanke u zajednici (34% u odnosu na 5% ostalih), češće raspravljaju o lokalnim problemima s prijateljima i susjedima (54% prema 33% ostalih), te češće posjećuju susjede (45% prema 30%). Stoga Wuthnow (2006) smatra da je religijski pluralizam koji postoji u SAD-u u cjelini pozitivan jer potiče natjecanje među različitim religijama. Budući da se religijske zajednice trebaju znatno više truditi oko svojih članova, Wuthnow (2006) također smatra da religijski pluralizam ne pridonosi samo jačanju religioznosti, nego i razvoju demokracije. Religija,

naime, uz dobrovoljni rad u zajednici, potiče ljude i na društveni i politički angažman u cjelini, odnosno potiče ih da izlaze na izbore i djeluju onako kako je to najbolje za zajednicu.

²³ "Broj udruga s 12.000 1990. godine porastao je na oko 27.000 2005. godine. Međutim, rezultati istraživanja upozoravaju da je još uvijek relativno mali broj građana u članstvu organizacija civilnog društva, ako isključimo sindikate, sportske i rekreativne organizacije, kulturno-umjetnička društva i slično (Črpić, Rimac, 2000.; Črpić, Zrinščak, 2005.). Građani relativno malo volontiraju i malo daju u općekorisne svrhe" (Bežovan, Zrinščak, Vugec, 2005: 14).

osobe u najvećem postotku (48,1%) na prvo mjesto stavljaju "poboljšanje kvalitete življenja u društvu". "Poboljšanje prava slabijih društvenih skupina" na drugom je mjestu razloga za društveni angažman i religioznim i nereligioznim osobama, dok je ateistima na drugom mjestu razlog povezan sa "zaštitom osobnih prava i interesa". Indikativno je, doduše, da je postotak ateista/kinja (36,3%) koji/e se ni u kojem slučaju ne bi angažirali/e u društvenom djelovanju nešto veći u odnosu na postotak nereligioznih (31,3%) i religioznih (26,6%) osoba koje to nikad ne bi učinile. Ovo govori o tome da su religiozne osobe ipak načelno sklonije uključivanju u dobrovoljni rad, iako to stvarno ne rade.

Tablica br. 6 Razlozi za društveno djelovanje prema religioznosti

	Religiozni (%)	Nereligiozni (%)	Ateisti (%)	Ukupno (%)
Pomoć drugim članovima zajednice	51,4	37,3	45,5	48,6
Poboljšanje prava slabijih društvenih skupina	36,2	34,4	27,1	35,5
Poboljšanje kvalitete življenja u društvu	49,5	48,1	36,6	48,8
Zaštita osobnih prava i interesa	21,8	26,6	32,3	23,1
Kreativno ispunjavanje slobodnog vremena	16,3	19	15,5	16,8
Nemogućnost zaposlenja u vlastitoj struci	9,9	13,8	18,2	10,9
Ugled, prestiž i materijalna korist	3,2	6,4	12,1	4,1
Zaštita nacionalnih interesa	9,1	7,2	2,8	8,6
Promicanje religijskih vrednota	15,2	4,2		12,6
Ni u kom slučaju se ne bih angažirao / la	26,6	31,3	36,3	27,8
Ukupno (N)	906	274	55	1235
Maksimalna pogreška uzorka (+/-)	3,3	5,9	13,2	2,8

S obzirom na dobnu distribuciju, najsklonije društvenom djelovanju u Hrvatskoj su osobe između 31 i 45 godina, od kojih se samo 25,5% nikada ne bi angažiralo u radu udruga. Osobe u navedenoj dobnoj skupini koje bi se angažirali u takvom radu, učinile bi to prvenstveno radi "poboljšanja kvalitete življenja u društvu" (55,4%), radi "pomoći drugim članovima zajednice" (49,4%), te radi "poboljšanja prava slabijih društvenih skupina" (38,6%), što ujedno predstavlja redosljed prioriteta za društveni angažman i udruga i cjelokupne populacije. Postotak onih koji se nikada ne bi angažirali u društvenom djelovanju najveći je kod starije populacije (29,3% od 46 godina i više). Zatim slijede mladi od 18 do 30 godina (27,5% njih ni u kojem se slučaju ne bi angažiralo u društvenom djelovanju).

U svezi s prezentiranim podacima o dobnoj distribuciji osoba sklonih radu u udrugama, kao i redosljedom prioriteta u toj vrsti društvenog angažmana, zanimljivo je primijetiti da je dobna skupina najsklonija radu u udrugama formativno razdoblje prošla u fazi kasnog socijalizma (osamdesete godine dvadesetog stoljeća), pri kraju koje su istraživanja vrijednosti mladih pokazivala visok stupanj postmaterijalističkih vrijednosti u mladima u Hrvatskoj.²⁴ Ako ranije prezentirani podaci ukazuju na to da sudjelovanje u aktivnostima civilno-društvenog sektora u Hrvatskoj nije u pozitivnoj korelaciji s religioznošću, na ovom bi se primjeru moglo zaključiti da spremnost na takvo sudjelovanje pozitivno korelira s razdobljem u kojem su u društvu (odnosno, točnije rečeno, u jednom segmentu populacije) bile zabilježene vrijednosti koje je Inglehart (1997) nazvao "postmaterijalističkima" i koje se mogu povezati s većom razvijenošću društvenog kapitala. Za definitivnije tvrdnje ove vrste bilo bi, naravno, potrebno ciljano istraživanje, no već i na temelju podataka dobivenih istraživanjem Franjevačkog instituta za kulturu mira može se reći da je riječ o korelaciji vrijednoj daljnjeg proučavanja.

Unatoč činjenici da vjerske zajednice ne motiviraju hrvatsko stanovništvo na društveni angažman u znatnijem postotku, rezultati istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira pokazuju da njihova uloga ipak nije nevažna u društvu, pa čak i u onom njegovu dijelu koji se ne izjašnjava kao religiozan. Naime, 64,6% religioznih osoba obuhvaćenih istraživanjem odgovorilo je da je usko ili srednje povezano s vlastitom zajednicom/župom. Međutim, 16% nereligioznih osoba također je odgovorilo da je povezano sa župom, što ukazuje na mogućnost da se u župama nudi i dio sadržaja za zajednicu u cjelini, a ne samo za religiozne župljane.

Da očito nije riječ o sadržajima koji potiču na društveni angažman u zajednici, ukazuje s druge strane podatak da bi 33,9% religioznih osoba prihvatilo neku zadaću koja pretpostavlja društveni angažman kada bi im to netko iz vjerske zajednice ponudio. Među ponuđenih devet razloga zbog kojih bi religiozni ispitanici/e prihvatili takve zadaće, na prvo je mjesto postavljena želja da se pomogne drugim ljudima (68,5%), na drugo mjesto želja da se nešto učini za svoju vjeru (55%), a na treće želja da se zauzmu za svoju crkvu, odnosno vjersku zajednicu (38,9%). Dio ispitanika/ca (44,1%) također smatra da je uglavnom ili potpuno točno da je njihova vjerska zajednica aktivna i da puno toga poduzima. No, valja također skrenuti pozornost na podatak da 25% religioznih osoba smatra da od vlastite vjerske zajednice dobiva malo, te da s njom jedva da ima kontakt. Pritom 30% religioznih osoba smatra da se zajednica nedovoljno brine o mladima, a 35% da volonterske poslove u zajednici obavljaju samo žene.

Različitost odnosa muškaraca i žena prema društvenom i političkom djelovanju posebno je vidljiva iz odgovora koji se tiču najvažnijih razloga zbog kojih bi se netko uključio u društveno i/ili političko djelovanje. Dok bi žene u Hrvatskoj uključivanjem u društveno djelovanje bile sklonije pomoći drugima u zajednici (52,6%), a muškarci općenitom poboljšanju kvalitete života (51,9%), kad je riječ o uključivanju u političko djelovanje, ne pokazuju se značajnije razlike između muškaraca i žena. Naime, bez obzira

²⁴ Rezultati empirijskih istraživanja mladih u Jugoslaviji provedenih 1986. godine pokazali su da su populacije mladih u Sloveniji i Hrvatskoj u to vrijeme konzistentno iskazivale individualističke vrijednosti (Ule, 1988; Radin, 1990). Rezultate

prema kojima su mladi u ovim bivšim jugoslavenskim republikama pokazivali izraženu distancu prema autoritarnoj kolektivističkoj paradigmi potvrdilo je drugo istraživanje provedeno 1988. godine (Ule, 1989).

na to što muškarce u načelu politika zanima više nego žene (35,4% muškaraca je pozitivno odgovorilo na pitanje zanima li ih politika, dok je isto učinilo tek 18,1% žena), pokazuje se da je i muškarcima ženama najvažniji razlog mogućeg uključivanja u političku aktivnost "poboljšanje kvalitete življenja u društvu" (muškarci 35,1%, žene 30,0%). To je također i razlog koji na prvo mjesto u odgovoru na ovo pitanje stavljaju svi ispitanici/ce, bez obzira na to jesu li religiozni/e ili nisu.

Tablica br. 7: Razlozi za uključivanje u političku aktivnost prema religioznosti

	Što bi Vas moglo potaknuti da se uključite u političku aktivnost?			
	Religioznost ispitanika			Total
	Religiozni	Nereligiozni	Ateisti	
pomoć drugim članovima zajednice	26,0%	21,4%	36,6%	25,5%
poboljšanje prava slabijih društvenih skupina	24,5%	27,9%	15,2%	24,8%
poboljšanje kvalitete življenja u društvu	32,0%	33,0%	39,5%	32,4%
zaštita osobnih prava i interesa	16,5%	22,4%	20,9%	17,7%
kreativno ispunjavanje slobodnog vremena	4,9%	8,3%	9,9%	5,7%
nemogućnost zaposlenja u vlastitoj struci	7,4%	7,6%	3,9%	7,4%
ugled, prestiž i materijalna korist	4,5%	4,2%	4,2%	4,5%
zaštita nacionalnih interesa	10,6%	9,4%	3,8%	10,1%
promicanje religijskih vrednota	8,7%	2,2%		7,2%
ni u kom slučaju se ne bih angažirao / la	53,9%	52,3%	55,3%	53,7%
Broj ispitanika	906	274	55	1235
Maksimalna pogreška uzorka (+/-)	3,3	5,9	13,2	2,8

NEDOSTATAK INTERESA ZA DRUŠTVENI ANGAŽMAN I POLITIKU KAO INDIKATOR SLABE RAZVIJENOSTI DRUŠTVENOG KAPITALA

Razmatrajući u širem kontekstu rezultate istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira koji se odnose na uključivanje građana/ki Hrvatske u političku djelatnost, valja najprije reći da nema dvojbe o tome kako je posljednjih godina u razvijenim postindustrijskim društvima došlo do pomaka prema politici identiteta i jačanju prostora nevladina sektora. Nadalje valja ustvrditi da je do ovakvih promjena došlo zbog nezadovoljstva klasičnim

pristupom politici, koji je tražio izravne intervencije institucionalnih političkih aranžmana u organizaciju i društva i države. Brojni se istraživači/ce slažu u procjeni da tzv. treći, nevladin, odnosno civilni sektor postaje sve značajnijim područjem realizacije osobnih i društvenih interesa u postindustrijski moderniziranim društvima.

S obzirom na ovakvu pozadinu procesa koji se odvijaju u drugim društvima, još više upada u oči istraživanjem utvrđeni nedostatak interesa za aktivni angažman građana/ki Hrvatske u dobrovoljnom radu u zajednici i za zajednicu. Tvrdnja se odnosi na nedostatak interesa za djelovanje kroz nevladine udruge, ali i nedostatak interesa za politiku u cjelini.

Ovakvo stanje može se tumačiti tvrdnjom na koju upozoravaju istraživači civilnog društva u Hrvatskoj, a prema kojoj u Hrvatskoj država još uvijek "ima odlučujuću ulogu u odnosu na civilno društvo i druge dionike" (Bežovan, Zrinščak, Vugec, 2005: 20). Isto se tako može spomenuti procjena istih istraživača prema kojoj je u vladajućem političkom i javnom diskursu godinama dominirala negativna percepcija uloge nevladinih udruga i stranih donatora koji su ih financijski i organizacijski podupirali.

Unatoč mogućim razlozima njegova nastanka, sa stajališta procjene općenite razvijenosti društva, može se reći da je utvrđeni nedostatak interesa za društveni angažman građana/ki Hrvatske razlog za zabrinutost. Iz istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira, kao i na temelju drugih istraživanja civilnog društva provedenih posljednjih godina i spominjanih u ovom članku, vidljivo je da je u Hrvatskoj još uvijek razmjerno mali broj građana u članstvu organizacija civilnog društva, ako se isključe sindikati, sportske i rekreativne organizacije, kulturno-umjetnička društva i slično (Črpić, Rimac, 2000; Črpić, Zrinščak, 2005). Na temelju rezultata istraživanja postaje razvidno da hrvatski građani i građanke neznatno "volontiraju i malo daju u općekorisne svrhe" (Bežovan, Zrinščak, Vugec, 2005: 15).²⁵

Ovakvo stanje ukazuje na potrebu ozbiljnog ponovnog promišljanja odnosa individua, društva i države u suvremenoj Hrvatskoj, te dopune pojedinih objašnjenja o razlozima male važnosti organizacija civilnog društva u ovom kontekstu. Ne može se poreći da je izgradnja građanske sfere u Hrvatskoj, u razdoblju od početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća, bila otežana time što su prethodno komunistička ideologija i socijalistički društveni poredak nakon Drugog svjetskog rata prema pojmu i zasadama građanstva nastupali kao prema neprijatelju, sve do stanovitog popuštanja pred sam kraj socijalističkog razdoblja. Isto se tako može reći da je - barem djelomično - točna i tvrdnja da oživljavanje civilno-društvene scene tijekom devedesetih nije bilo posljedica autohtonog interesa, nego da se scena razvijala kao posljedica "vanjskih intervencija" (Stubbs, 2006a). Konačno, nije netočna ni tvrdnja da je tijekom proteklih dvaju desetljeća u Hrvatskoj važnost "društvenog" gubila bitku s "privatnim" u svim područjima života. Do ovoga je dolazilo zbog kolonizacije javnoga prostora privatnim interesima, za koju se može ustvrditi da je dijelom bila reakcija na razdoblje socijalističkog primata "društvenog vlasništva", a dijelom posljedica utjecaja globalnih trendova.

²⁵ "Nekoliko je istraživanja upozorilo na negativan stav građana prema organizacijama civilnog društva (Ledić, Mrnjauš, 2000.) (B.a.B.e., 2002.). Ovakav se stav može još uvijek prepoznati kod dijela javnosti. Veći dio nevladinih organizacija u tom vremenu

smatrao se dijelom političke oporbe te organizirao nestranačku političku kampanju na izborima 1999. godine zagovarajući demokratizaciju društva" (Bežovan, Zrinščak, Vugec, 2005: 15).

Međutim, istraživanjima utvrđen izraziti nesrazmjer aktivnog i organiziranog društvenog djelovanja u društvima koja se u suvremenoj hrvatskoj javnoj sferi često etiketiraju kao društva sebičnih, na materijalno usmjerenih individua, te hrvatskog društva, moguće je tumačiti i razlozima koji se temeljitije tiču same srži postojeće društvene strukture. Podaci o konzistentno maloj društvenoj angažiranosti hrvatskih građana i građanki bacaju stanovito svjetlo i na stupanj razvijenosti (odnosno, nerazvijenosti) društvenog kapitala u Hrvatskoj.

Ne čini se, naime, da je do kraja točno reći da je postojeće stanje isključivo posljedica nedostatka tradicije civilno-društvenog angažmana u Hrvatskoj (Baloban, 2005: 15). Ono se, naime, također može povezati i s istraživanjima utvrđenim podatkom da hrvatski građani i građanke u znatno većem postotku smisao života vide u materijalističkim, a ne u nematerijalističkim, odnosno, postmaterijalističkim vrijednostima (Inglehart, 1997). U skladu s takvim nalazom, nedostatak društvenog angažmana mogao bi se povezati i sa slabom razvijenošću društvenog kapitala u Hrvatskoj. Istraživanja teoretičara društvenog kapitala (Putnam, 1993; Field, 2003), kao i naznake nazočne već u početnom Inglehartovom istraživanju vrijednosti (Inglehart, 1997), ukazuju na povezanost društvenog kapitala i društvenih mreža s postmaterijalističkim vrijednostima.

ZASTUPLJENOST MATERIJALISTIČKIH I POSTMATERIJALISTIČKIH VRIJEDNOSTI KAO INDIKATOR DRUŠTVENOG KAPITALA

Uz ranije primjere (nalazi spomenutog istraživanja EVS), do zaključka o slaboj razvijenosti društvenog kapitala u Hrvatskoj može se doći i analizom rezultata zastupljenosti materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosti u istraživanju Franjevačkog instituta za kulturu mira. Sklonost materijalističkim, odnosno postmaterijalističkim vrijednostima može se vidjeti na temelju rekodiranja izbora životnih ciljeva ispitanih ovim istraživanjem.

Ispitanicima/ama je, naime, u istraživanju bio ponuđen odabir četiriju najvažnijih od osamnaest ponuđenih odgovora koji se odnose na izbor životnih ciljeva. Rekodiranjem odgovora prikazanih u Tablici br. 8, odnosno njihovim razvrstavanjem na one koji ukazuju na materijalističke, odnosno postmaterijalističke vrijednosti, postaje vidljivo da hrvatski građani i građanke pokazuju veću sklonost materijalističkim, nego nematerijalističkim (odnosno potencijalno postmaterijalističkim) ciljevima.

Pritom valja napomenuti da su religiozne osobe sklonije pojedinim materijalističkim ciljevima od opće populacije. Primjerice, 64,4% religioznih (u odnosu na 60,7% opće populacije) na prvo mjesto stavlja brigu za sigurnost obitelji, a na drugo mjesto životni cilj "da budem sretan i zadovoljan" (56,3% religioznih u odnosu na 55,6% ostalih). Ipak, valja reći i to da se - kad je riječ o eksplicitnom biranju materijalističkog smisla života kroz životni cilj "da živim udobno, u materijalnom blagostanju" - ipak uočava razlika između opće populacije kojoj je taj cilj na trećem mjestu (34,7%) i religioznih osoba kojima je taj cilj na četvrtom mjestu (32,1%), iza cilja "da postignem unutarnji sklad i mir" (36%).

Tablica br. 8: Smisao života i životni ciljevi s obzirom na religioznost

	Religiozni (%)	Nereligiozni (%)	Ateisti (%)	Ukupno (%)
Da živim udobno, u materijalnom blagostanju	32,1	40,5	59,6	34,7
Da živim uzbudljiv, poticajan, aktivan život	19,4	31,3	29,7	22,0
Da se trajno usavršavam	10,4	19,3	22,8	12,5
Da se zalažem za mir u svijetu	12,9	16,2	13,4	13,5
Da živim u svijetu ljepote i sklada	11,8	19,2	30,5	13,8
Da se zalažem za jednakost svih ljudi	17,2	18,0	13,4	17,2
Da se brinem za sigurnost obitelji	64,4	48,7	40,7	60,7
Da se zalažem za slobodu životnih izbora	8,6	16,1	15,9	10,2
Da budem sretan i zadovoljan	56,3	54,8	43,9	55,6
Da postignem unutarnji sklad i mir	36	29,1	23,0	34,3
Da ostvarim zrelu ljubav, spolnu i duhovnu bliskost s drugom osobom	26,8	18,5	19,6	25,0
Da se borim za nacionalnu sigurnost	2,7	2,1	1,7	2,6
Da imam život pun užitaka	7,0	12,7	26,2	8,8
Da postignem spas duše	23,3	4,3		19,0
Da postignem samopoštovanje	11,4	12,2	11,8	11,6
Da steknem društveno priznanje i poštovanje	9,3	7,0	12,2	9,0
Da ostvarim istinsko prijateljstvo	17,5	16,2	17,9	17,3
Da dosegnem mudrost i razumijevanje života	24,8	18,2	14,9	23,2
Ukupno (N)	906	274	55	1235
Maksimalna pogreška uzorka (+/-)	3,3	5,9	13,2	2,8

Na temelju izrečenoga može se zaključiti da iskazana sklonost materijalističkim vrijednostima, kao i izostanak organiziranog i aktivnog angažmana u zajednici, svjedoče o neprepoznavanju važnosti altruizma te općenito o niskoj razvijenosti društvenog kapitala u hrvatskom društvu. Isto vrijedi i za izostanak revalorizacije uloge civilnog društva u

kontekstu "nove politike" koja se odvija u postindustrijski moderniziranim društvima. U Hrvatskoj je uloga dobrovoljnog neplaćenog rada u zajednici i za zajednicu malena, a izostanak postmaterijalističkih ciljeva može se povezati i sa slabom demokratskom razvijenošću društva. Ako je pak riječ o religijski motiviranom društvenom djelovanju, na temelju rezultata dobivenih istraživanjem Franjevačkog instituta za kulturu mira može se ustvrditi nesrazmjer deklarativnog pristajanja uz moralne i vrijednosne temelje kršćanstva, te stvarnog djelovanja u skladu s tim moralnim i vrijednosnim opredjeljenjem.

ZAKLJUČAK

Na temelju odabranih rezultata istraživanja "Odnos spolova u hrvatskom društvu i uloga Crkve", što ga je u jesen 2005. godine na reprezentativnom uzorku naših građana i građanki proveo Franjevački institut za kulturu mira, ovaj članak pokušao je naznačiti povezanost između pojedinih odgovora dobivenih istraživanjem i tvrdnji o slaboj razvijivosti društvenog kapitala u Hrvatskoj. Odgovori na pitanja o tome kome se hrvatski građani i građanke obraćaju za pomoć u teškim situacijama, koji bi ih razlozi naveli da se društveno angažiraju u dobrovoljnom radu za zajednicu i u zajednici, koliko ih stvarno sudjeluje u radu udruga, komentirani su u smislu indikatora društvenog kapitala u hrvatskom društvu. Isto vrijedi i za komentare odgovora o smislu života i životnim ciljevima, rekonstruirane po kriteriju pripadanja materijalističkim ili nematerijalističkim (tj. potencijalno postmaterijalističkim) vrijednostima.

U zaključku se može reći da je interpretacija odabranih rezultata istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira omogućila procjenu opsega i profila religijski motiviranog društvenog angažmana naših građana i građanki, kao i njihova sudjelovanja općenito u civilnom društvu, a također da je omogućila i stanovite preliminarne spoznaje o stupnju razvijivosti društvenog kapitala u Hrvatskoj. Rezultati istraživanja analizirani su u komparativnom kontekstu (usporedba s opsegom i profilom religijski motiviranog ili organiziranog društvenog angažmana u SAD-u), te na pozadini neokomunitarističkih i "refleksivno-modernizacijskih" teorija koje - svaka na svoj način - pripisuju veliku važnost novim oblicima djelovanja u zajednici.

Općenito govoreći, može se reći da rezultati istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira ukazuju na to da građani i građanke u teškim životnim situacijama pomoć daleko najviše očekuju u obiteljskom ili prijateljskom krugu, da je njihovo stvarno sudjelovanje u radu udruga gotovo neznatno te da u odgovorima na pitanje o životnim ciljevima i smislu života daju primat materijalističkim vrijednostima.

Svi ovi zaključci, čiji su elementi u prethodnom tekstu detaljnije prikazani u tablicama i komentarima, ukazuju na slabu razvijivost društvenog kapitala u hrvatskom društvu. Obraćanje za pomoć u obiteljskom i prijateljskom krugu ukazuje, naime, na nedostatak generaliziranog povjerenja prema drugim ljudima i javnim ustanovama, koje se smatra indikatorom razvijenog društvenog kapitala. Isto vrijedi i za sudjelovanje u radu udruga, odnosno u civilnom društvu, koje je u Hrvatskoj nazočno u vrlo maloj mjeri. Konačno, nedostatak altruizma i brige za druge, na koji ukazuje primat materijalističkih ciljeva u životima hrvatskih građana i građanki, također je indikator nerazvijivosti društvenog kapitala u suvremenom hrvatskom društvu.

Kad je riječ o sudjelovanju u radu udruga, pokazuje se da su razlike u postotku sudjelovanja između religioznih i nereligioznih ispitanika/ca vrlo male, odnosno da takav rad nije u pozitivnoj korelaciji s religioznošću. Na primjeru dobne skupine (31-45 godina) danas najzastupljenije u radu i najzainteresiranije za rad udruga, moglo bi se pak zaključiti da spremnost na takav rad pozitivno korelira s formativnim razdobljem (završna faza kasnog socijalizma) u kojem su u društvu bile zabilježene vrijednosti što ih je Inglehart (1997) nazvao "postmaterijalističkima" i koje se mogu povezati s većom razvijenošću društvenog kapitala.

Kako je ranije rečeno, za definitivnije tvrdnje ove vrste bilo bi potrebno ciljano istraživanje, no svakako je riječ o korelaciji vrijednoj daljnjeg proučavanja, pogotovo u svjetlu rezultata istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira koji pokazuju da danas nakon najstarijeg segmenta populacije upravo mladi u najvećem postotku izjavljuju kako se ni u kojem slučaju ne bi angažirali u društvenom djelovanju. Ovakvo je stanje u raskoraku podjednako sa sve većim interesom mladih i religijskih skupina u SAD-u za društvenim aktivizmom i pomaganjem drugima (Roehlkepartain, Naftali, Musegades, 2000), kao i s pojavom "kooperativnog individualizma" (Ule, 2000), općenito karakterističnog za postindustrijski modernizirana društva. S obzirom na to da stavovi i vrijednosne orijentacije mladih najavljuju trendove koji će se uskoro naći u matici društva, detaljnije proučavanje uzroka male spremnosti na društveni angažman u dobroj skupini mladih moglo bi dati neke odgovore i na pitanja o budućnosti društvenog kapitala u hrvatskom društvu.

Rezultati istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira ukazuju i na indikativan raskorak između iskazane načelne spremnosti velikog dijela ispitanika i ispitanica na društveni angažman (72,2 % opće populacije odlučilo se za neki od motiva koji bi ih mogao navesti na društveno djelovanje) i stvarnog rada u udrugama (u koji je uključeno svega 3,1% populacije). Sličan se nesrazmjer deklarativnog i stvarnog pokazuje i u odgovorima ispitanika/ca o pomoći koju mogu očekivati od Crkve. Premda gotovo 60% cjelokupne populacije u Hrvatskoj smatra da im Crkva može puno toga reći i pomoći im, gotovo dvije trećine ispitanika/ca se u konkretnoj situaciji nikad ne bi obratilo za pomoć svećenicima. Štoviše, vrlo slične postotke nespremnosti za obraćanje svećenicima (68,9%) i još više časnim sestrama (86,1 %) iskazuju i religiozne osobe obuhvaćene istraživanjem.

Dok takvi i slični podaci, u smislu profila religijske kulture ukazuju na hijerarhijski strukturirano katoličanstvo, koje se povezuje s manjom spremnošću na angažman u civilnom društvu i manjim stupnjem društvene integriranosti, male razlike iskazane u odgovorima religioznih i nereligioznih osoba dopuštaju i stanovita uopćavanja o vrijednosnom sustavu i idejama na kojima se temelji aktualni društveni poredak u Hrvatskoj.

Na temelju komentiranih rezultata istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira moglo bi se zaključiti da velik broj hrvatskih građana i građanki visoko cijeni društvenu ulogu Crkve i deklarativno se oslanja na kršćanske vrijednosti služenja drugima, ali da je istodobno većina tih istih građana i građanki stvarno usmjerena materijalističkim ciljevima poboljšavanja uvjeta života za sebe i vlastitu obitelj. Podatak pak da je nezanemariv postotak (16%) nereligioznih građana/ki povezan s radom crkvenih župa, mogao bi ukazivati na to da u društvu nedostaju (civilne) ustanove potpore, te da unatoč malom vlastitom angažmanu u radu udruga, građani i građanke osjećaju potrebu za potporom koju pružaju ustanove zasnovane na dobrovoljnom radu.

Na koncu, još jednom valja naglasiti da tumačenje prema kojem je niska razina društvenog angažmana u Hrvatskoj posljedica nepostojanja tradicije civilno-društvenog djelovanja, valja dopuniti tvrdnjom da izostanak društvenog angažmana svjedoči i o slaboj razvijenosti društvenog kapitala. Nju je moguće ustanoviti na temelju upravo toga, središnjeg indikatora formalnog postojanja društvenog kapitala, ali i na temelju drugih indikatora komentiranih u ovom tekstu na temelju pertinentnih rezultata istraživanja Franjevačkog instituta za kulturu mira.

Naravno, ciljana i sveobuhvatnija istraživanja trebala bi u budućnosti detaljno obraditi teme i pretpostavke naznačene u ovom tekstu. Procjene koje je bilo moguće donijeti već i na temelju rezultata postojećeg istraživanja, ukazuju na to da bi u budućim pokušajima obrade uočenih problemskih područja osobitu pozornost valjalo posvetiti detaljnoj razradi indikatora društvenog kapitala, povezanoj s analizom vrijednosnih orijentacija, kao i analizom šire kulturne i tradicijske matrice na pozadini koje se odvijaju analizirani procesi.

LITERATURA

Baloban, J. (ur.) (2005) *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Bauman, Z. (1992) *Intimations of Postmodernity*, London / New York: Routledge.

Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt/M: Suhrkamp.

Beck, U. (1997) "Kinder der Freiheit: Wider das Lamento über den Werteverfall", u: Beck, U. (ur.) *Kinder der Freiheit*, Frankfurt/M: Suhrkamp, str. 3-33.

Bellah, R. i dr., (1985) *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley: University of California Press.

Bežovan, G. (2001) Indeks civilnog društva u Hrvatskoj, www.ceraneo.hr

Bežovan, G., Zrinščak, S., Vugec, M. (2005) *Civilno društvo u procesu stjecanja povjerenja u Hrvatskoj i izgradnje partnerstva s državom i drugim dionicima*, Zagreb: CERANEO i CVICUS, www.ceraneo.hr

Brint, S. 2001. "Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept." *Sociological Theory*, Oxford: Blackwel, 19 (1):1-23.

Coleman, J. (1988) "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94, Supplement: 95-120.

Črpić, G., Rimac, I. (2000) "Pregled postotaka i aritmetičkih sredina", *Bogoslovska smotra*, 70: 191-232.

Črpić, G., Zrinščak, S. (2005) "Civilno društvo u nastajanju. Slobodno vrijeme i dobrovoljne organizacije u Hrvatskoj", u: J. Baloban (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Golden Marketing, str. 19-44.

De Tocqueville, A. (1995 [1835]) *O demokraciji u Americi*, Zagreb: Informator.

- Etzioni, A. (2001) *The Road to a Good Society*, New York: Basic Books.
- Field, J. (2003) *Social Capital*, Routledge: London.
- Franc, R., Šakić, V. (2006) *Javno mnijenje: stavovi javnosti o nevladinim organizacijama*, Zagreb: Academy for Educational Development / Institut Ivo Pilar.
- Gallup, G.H. Jr. (2000) *The Spiritual Life of Young Americans: Approaching the Year 2000*, Princeton, N.J.: George H. Gallup International Institute.
- Goodin, R.E., Klingemann, H. (ur.) (1996) *A New Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press.
- Hodgkinson, V., Weitzman, M. (ur.) (1996) *Giving and Volunteering in the United States*, Washington, DC: Independent Sector.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lakoš, I., Zrinščak, S. (2007) "Volontiranje studenata zagrebačkog sveučilišta" (konzultirano u rukopisu).
- Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Radin, F. (1990) "Sustav vrijednosti", u: Ilišin, Vlasta (ur.), *Ogledi o omladini osamdesetih*, Zagreb: IDIS, str. 21-60.
- Rimac, I. (2000) "Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj", u: *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 471-484.
- Rimac, I., Štulhofer, A. (2004) "Sociokulturne vrijednosti, gospodarska razvijenost i politička stabilnost kao čimbenici povjerenja u Europsku uniju", u K. Ott (ur.) *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji: izazovi institucionalnih prilagodbi*, Zagreb: Institut za javne financije, str. 287-312.
- Roehlkepartain, C., Naftali, E.D., Musegades, L. (2000) *Growing Up Generous: Engaging Youth in Giving and Serving*, Bethesda, MD: The Alban Institute.
- Sandel, M. J. (1996) *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stubbs, P. (2006a) "Konceptualizacija mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj", u Škrabalo, M., Miošić-Lisjak, N., Papa, J. (ur.), *Mobilizacija i razvoj zajednica: akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*, Zagreb: MAP Savjetovanja, str. 15-44.
<http://www.map.hr/dokumenti/mobilizacija%20i%20razvoj%20zajednica.pdf>
- Stubbs, P. (2006b) "Vanjske intervencije u razvoj zajednice u Hrvatskoj: Ideologije i učinci međunarodne pomoći" u Škrabalo, M., Miošić-Lisjak, N., Papa, J. (ur.), *Mobilizacija i razvoj zajednica: akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*, Zagreb: MAP Savjetovanja, str. 261-282.
<http://www.map.hr/dokumenti/mobilizacija%20i%20razvoj%20zajednica.pdf>
- Taylor, Ch. (1989) *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Taylor, Ch. (1991) *The Ethics of Authenticity*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (2003) *Modern Social Imaginaries*, Durham, NC: Duke University Press.
- Tomić-Koludrović, I., Kunac, S. (2000) *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split: Udruga građana Stope nade.
- Tomić-Koludrović, I. (2002a) "Sociologija životnog stila: mikro-makro pristup" u Tomić-Koludrović, I., Leburić, A. (2002): *Sociologija životnog stila*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 9-201.
- Tomić-Koludrović, I. (2002b) "Politizacija mladih u Hrvatskoj: djelovanje s očekivanim dobitkom", u Leburić, A., Tomić-Koludrović, I., *Nova političnost mladih*, Zagreb: Alinea, str. 71-110.
- Ule, M.(1988) *Mladina in ideologija*, Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule, M.(1989) *Mladina - za modernizacijo slovenske družbe*, Ljubljana: MC CK ZKS.
- Ule, M. (2000) "Mladi v družbi novih tveganj in negotovosti", u Ule, M. (ur.). *Socialna ranljivost mladih*, Ljubljana: Aristej.
- Wallace, C., Pichler, F. (2006) "Patterns of Social Capital in Europe", u: Gehmacher, E./Kroismayr, S./Neumüller, J./Schuster, M. (ur.), *Sozialkapital: Neue Zugänge zu gesellschaftlichen Kräften*, [Wien]: Mandelbaum Verlag, str. 80-92.
- Wirthlin Group (1995) *The Prudentital Spirit of Community Youth Survey: A Survey of High School Students on Community Involvement*, Newark: Prudential Insurance Company of America.
- Wuthnow, R. (1991) *Acts of Compassion*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (1993) *Christianity in the 21st Century: Reflections on the Challenges Ahead*, New York: Oxford University Press.
- Wuthnow, R. (1994) *Sharing the Journey*, New York: Free Press.
- Wuthnow (1995) *Learning to Care*, New York: Oxford University Press.
- Wuthnow, R. (2004) *Saving America? Faith-Based Services and the Future of Civil Society*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (2006) *American Mythos: Why Our Best Efforts to Be a Better Nation Fall Short*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.

THE SOCIAL PARTICIPATION OF CROATIAN CITIZENS AS AN
INDICATOR OF SOCIAL CAPITAL

SUMMARY

The article interprets certain data acquired from the project "Gender Relations in Croatian Society and the Role of the Church", which the Franciscan Institute for the Culture of Peace in Split conducted on a representative sample of Croatian citizens in the fall of 2005. Based on the data they got from the answers to questions about the social participation of citizens in volunteer work, about who they went to for help in difficult situations and about their goals

in life in general, the article discusses the state of development of social capital in Croatian society. The relevant results from the project are compared to the results from similar projects in other countries and to earlier Croatian research with similar themes. Special attention is paid to contextualization by viewing the results in the context of religiously motivated or organized social participation in the USA, as the most prominent example of voluntary work and social participation in a different religious tradition.

Earlier interpretations (Baloban, 2005), which claimed that the lack of social participation in Croatia is a result of the absence of a civil-social activity tradition, are complemented with the assertion that the absence of such participation indicates poor development of social capital. As a profile of religious culture, the results of the research indicate hierarchically structured Catholicism, which is connected to a lack of preparedness to participate in civil society and a lesser degree of integration. As well as differences compared to North American evangelical tradition and the postulates of neocommunitarian theory, differences compared to the view of social participation in the theories of "reflexive modernization", which are based on the European tradition of social states, were also found. According to the results of the research, a greater percentage of Croatian citizens see the meaning of life in materialistic, rather than in immaterialist or potentially "post-materialist" values (Inglehart), which are tied to the stage of development of social capital.

KEY WORDS: *Croatia, civil society, post-materialist values, social capital, social participation, religious communities, volunteer work.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

VANJSKI SURADNICI

PTSP I NAČIN SUOČAVANJA SA STRESOM U RATU TRAUMATIZIRANE DJECE

MLADEN MAVAR
Psihijatrijska bolnica Ugljan
Psychiatric Hospital Ugljan

UDK: 159.97-053.2
Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 28. VI. 2007.

U radu su prikazani rezultati istraživanja provedena na djeci koja su tijekom rata doživjela različita traumatska iskustva, a s ciljem utvrđivanja proživljenih trauma te simptomatike posttraumatskog stresnog poremećaja, odnosno stupnja subjektivnog stresa i manifestne anksioznosti. Djeca su imala više od jednog ratnog iskustva, u prosjeku više od osam. Uz to 20% djece procjenjuje visok stupanj subjektivnog stresa koji ima obilježje PTSP-a, dok 18,5% djece pokazuje klinički izražene simptome anksioznosti. Zbog važnih terapijskih implikacija i smjernica za rad s tom djecom, ispitane su strategije suočavanja koje djeca iz ovog uzorka najčešće koriste u stresnim situacijama. Najveći broj djece u problematičnim situacijama traži podršku odraslih osoba ili prijatelja, što predstavlja efikasniji način samopomoći u teškim situacijama. Zabrinjava, međutim, činjenica da po frekvenciji korištenja potom slijedi strategija izbjegavanja, koja dugoročno ne pomaže u rješavanju problema. Kako su ta djeca uključena u projekt psihosocijalne skrbi, rezultati istraživanja omogućuju u psihološko-pedagoškim radionicama planirati igre, vježbe i tehnike rada kojima će se razvijati vještine efikasnijeg suočavanja. Rezultati će olakšati i identifikaciju djece s naglašenom simptomatikom, koji zahtijevaju dodatan individualan pristup.

KLJUČNE RIJEČI: *anksioznost, djeca, PTSP, ratna trauma, stupanj subjektivnog stresa, strategije suočavanja sa stresom.*

UVOD

Različita istraživanja ukazuju na značajne posljedice doživljenih intenzivnih trauma. Niz autora navodi snažne i trajne reakcije osoba koje su doživjele traumatski događaj, posebice izražavanje depresivnih, anksioznih i somatskih simptoma u osoba izloženih ratnim stresovima, npr. u progonstvu, borbama, zarobljavanju i sl. (Kroll i sur., 1989; Pynoos i sur., 1987). Djeca su pod posebice naglašenim rizikom zbog općenito slabije razvijene mogućnosti za suočavanje. Evidentno je da djeca ne reagiraju na isti način; njihove su reakcije uvjetovane stupnjem ranije uspostavljene emocionalne sigurnosti, te uobičajenim stilom reagiranja u novim stresnim situacijama. Različit intenzitet emocionalnih reakcija ovisi o uvjerenju djeteta o tome što je izazvalo nedaće, o stupnju izloženosti nasilju, razvojnoj razini djeteta te o njegovu prijašnjem mentalnom zdravlju (Aptekar i Boore, 1990). Pod najvećim rizikom su djeca kojoj su bili ugroženi životi, koji su bili u ugroženoj

zoni, koja su pretrpjela teže tjelesne ozljede, te koja su doživjela smrt roditelja ili bliskih osoba (Pynoos, 1990). Kao najčešće reakcije djece osnovnoškolskog uzrasta na preživljeni stres odvajanja od roditelja navode se gubitak apetita, poteškoće u spavanju, smanjen interes za školu, problemi s koncentracijom i pamćenjem, razdražljivost, strahovi, otežano komuniciranje s vršnjacima, različite psihosomatske smetnje itd.

Različiti načini suočavanja sa stresnim događajima od velike su važnosti, kako za psihologiju, posebice kliničku psihologiju djetinjstva i mladosti, tako i za pedagojsku znanost. Stečena znanja iz tih područja omogućavaju razumijevanje i tumačenje određenih poremećaja u postupku dijagnostike, a sugeriraju i odabir terapijskih tehnika i intervencija u pružanju pomoći, te odgojnom procesu, kako u domeni nastavnih, tako i vannastavnih aktivnosti u koje su ta djeca uključena.

Strategije suočavanja odnose se na različite oblike ponašanja koje pojedinac koristi kao reakciju na stresne situacije, a s ciljem redukcije negativnih učinaka proživljenih stresnih događaja. Oblici suočavanja važan su preduvjet pozitivnog rasta i razvoja, no isto tako mogu biti značajan čimbenik u etiologiji psiholoških (depresije, anksioznosti, PTSP-a,..) i somatskih problema. Uz to, djeca koja imaju problema u nastavnom procesu, a najčešće se očituju kroz slab školski uspjeh, poteškoće u komunikaciji s nastavnicima i svojim vršnjacima, destruktivno ponašanje, sklonost ovisničkom ponašanju itd. Do ovih zaključaka došlo se u istraživanjima različitih autora. Tako Spirito i sur. (1996) bilježe da je depresivnost u djetinjstvu značajno povezana s agresivnim i autodestruktivnim strategijama suočavanja, dok je sa svim oblicima psihopatologije u toj dobi najviše povezano suočavanje u obliku socijalne izolacije. Mavar i Meić (1995) kod djece prognanika tijekom rata u Hrvatskoj nalaze intenzivniju anksioznost i depresiju u odnosu na djecu koja nisu imala takav status.

Razdoblje Domovinskog rata bilo je izvor stresa, kako za odraslu populaciju, posebice osobe uključene u oružane borbe, prognanike i izbjeglice, različite vrste stradalnika, tako i za djecu i adolescente. Međutim, i u periodu djetinjstva i mladosti dijete se, i bez takvih dodatnih i vrlo intenzivnih stresnih situacija, susreće s mnogim, različitim oblicima životnih stresova, a da pri tome još uvijek nema razvijen široki spektar strategija suočavanja na koje bi se mogao osloniti. Copeland i Hess (1995) ističu da stilovi suočavanja koji se razvijaju u djetinjstvu, značajno utječu i na način na koji će se pojedinac nositi s novim događajima i u kasnijem životu.

Objašnjenje procesa reagiranja na stres u djetinjstvu i mladosti ostala su uglavnom u okvirima Lazarusova modela. Centralni pojmovi u ovom modelu su načini na koje pojedinac procjenjuje stresor i vlastite izvore suočavanja. Weisz i Band (1988) predlažu dvofaktorski model u kojem strategije suočavanja opisuju u širem kontekstu, te govore o primarnoj kontroli (strategija suočavanja vezana za direktno rješavanje problema, agresija usmjerena na subjekt koji je izazvao problem, izbjegavanje stresne situacije i sl.) i o sekundarnoj kontroli (socijalna i duhovan pomoć, agresija usmjerena na vlastite emocije, kognitivno izbjegavanje i sl.). Ayeris i sur. (1996) predlažu četverofaktorski model suočavanja koji se sastoji od aktivnih strategija, distrakcije, izbjegavanja i strategije traženja podrške.

Obično se razlikuju stilovi ili dispozicijski oblici suočavanja i strategije ili situacijski oblici suočavanja. Stilovi su određeni konzistentnošću u različitim situacijama i dobnim periodima. Strategije suočavanja zahvaćaju sva ona ponašanja koja se koriste u svladavanju poteškoća u stresnim situacijama. Odnose se na emocionalne, kognitivne i bihevioralne

odgovore na stresne situacije, te variraju s vremenom i obilježjima konkretne stresne situacije. S obzirom na intenzivne razvojne promjene u periodu djetinjstva i adolescencije, neophodno je cjelokupan proces suočavanja promatrati u svjetlu kognitivnih, socijalnih i emocionalnih osobitosti. U tom kontekstu od izuzetne su važnosti za suočavanje neki aspekti ličnosti djeteta (temperament, vještine rješavanja problema, sposobnost generiranja alternativnih solucija, interpersonalne vještine, samopoštovaje itd.) te neki aspekti socijalne sredine u kojoj dijete živi (podrška od strane odraslih, dostupnost informacija, podrška šire socijalne mreže i sl.). Suočavanje u vrijeme djetinjstva i adolescencije podjednako je pod utjecajem osobnih i okolinskih čimbenika.

U ovo istraživanje uključena su djeca koja su tijekom Domovinskog rata boraveći u progonstvu doživjela niz traumatskih situacija. Radi se o djeci koja su u postratnom razdoblju uključena u projekt psihosocijalne pomoći koji se sastojao od nekoliko radionica (ritmička, dramska, likovna). Projekt je predvidio i rad s djecom u tzv. psihološko-pedagoškim radionicama u kojima su psiholozi, pedagozi, defektolozi, psihijatri, socijalni radnici, educirani za takav rad, kroz igru, vježbe i tehnike rada, obrađivali teme strahovanja, ljutnje, tuge, samopoštovanja, komunikacije, ovisnosti, agresivnog ponašanja itd. Ovaj rad predstavlja samo dio jednog većeg i kompleksnijeg istraživanja, a njegov je cilj utvrditi što su ta djeca tijekom Domovinskog rata doživjela, kako se osjećaju i kakve, s tim u svezi, imaju smetnje, te omogućava utvrđivanja novih smjernica i područja rada što mogu podići efikasnost samog projekta.

PROBLEMI

1. Utvrditi u kojoj su mjeri kod djece koja su tijekom rata doživjela neku tešku traumu, izazvane neželjene posljedice u vidu subjektivnog stresa.
2. Kod istog uzorka djece utvrditi simptome manifestne anksioznosti.
3. Utvrditi strategije suočavanja sa stresom koje ta djeca koriste kada se nalaze u stresnim situacijama.

METODA

Ispitanici

U ovo istraživanje ukupno je uključeno 72 djece (31 dječak i 41 djevojčica) u dobi od 6 do 16 godina. Najveći broj (oko 90%) u dobi je od 8 do 14 godina, tj. u osnovnoškolskoj dobi. Radi se o specifičnoj kategoriji ratom pogođene djece koja su bila prognana iz svog mjesta. Tijekom progonstva, koje je trajalo čitavo ratno razdoblje (1991.-1995.), veći broj ih je živio na području koje je također bilo ugrožavano od strane neprijateljske vojske, a određen broj očeva bili su pripadnici HV i često na prvim crtama bojišta.

Instrumentarij

1. Skala vrste ratnih trauma (Miharija, 1993) sadrži 25 tvrdnji. One uključuju ratna iskustva koja pokrivaju raspon od manje traumatičnih do izrazito traumatičnih situacija, grupiranih u pet grupa, odnosno vrsta ratnih trauma. Jedna je grupa vezana uz ratna

iskustva vezana uz progonstvo, izbjeglištvo i separaciju, druga grupa uz ratna iskustva neizravne osobne ugroženosti, treća uz ratna svjedočenja ranjavanja i ubijanja drugih ljudi, četvrta uz ratna iskustva izravne osobne ugroženosti i posljednja, peta, uz ratna iskustva koja karakterizira briga za druge ljude.

2. Skala subjektivnog stresa – IES (Miharija, 1993) kod djece mjeri stupanj subjektivnog stresa. Ispitanici, od svih ratnih iskustava, trebaju odabrati ono koje im je bilo najteže i odgovoriti na 15 postavljenih pitanja koja se odnose na tu proživljenu traumu. Gruba kategorizacija rezultata izraženih u bodovima ukazuje na nizak (0-19), srednji (20-39) i visok (40-75) stupanj subjektivnog stresa.

3. Skala manifestne anksioznosti za djecu (Anita Vulić-Prtorić i Izabela Sorić, 2002) sadrži 15 tvrdnji koje se odnose na opće simptome anksioznosti kao što su lupanje srca, nervoza, smetnje pri spavanju i koncentraciji te prestrašenost i smanjeno samopouzdanje. Ova skala ispituje tendencije da se u raznim životnim situacijama manifestiraju anksiozne reakcije a po sadržaju zahvaća i neke aspekte neurotičnih simptoma kod djece. Prema Wiczerkowskiom i suradnicima (1973) rezultati na ovoj skali su u visokoj korelaciji s rezultatima na ljestvicama neurotizma. Ova opća tendencija k anksioznom reagiranju obično je osnova na kojoj će se lakše razviti i specifičan strah od ispitivanja.

4. Skala suočavanja sa stresom za djecu i adolescente - SUO (Anita Vulić- Prtorić, 1998) ispituje nekoliko aspekata suočavanja sa stresom kod djece i adolescenata. Tako ispituje aktivno suočavanje koje obuhvaća strategije traženja podrške u stresnim situacijama i aktivno suočavanje usmjereno na direktno rješavanje problema. Zatim kognitivno restrukturiranje te pasivno suočavanje u obliku tjelesnog pražnjenja i izražavanja emocija i pasivno suočavanje u obliku izbjegavanja problema (izbjegavanja da se o njemu misli ili s tendencijom da se radi nešto drugo kako se ne bi mislilo na problem - distrakcija). Prema uputi ispitanici odgovaraju na pitanje koliko često koriste određene strategije u "situacijama kada se sretnu s nekim problemom koji ih uznemiruje i zabrinjava", te koliko im te strategije pomažu da se osjećaju bolje. Skala se sastoji od 35 tvrdnji koje se procjenjuju s obzirom na dva kriterija: čestoću korištenja aktivnosti opisane tvrdnjom (subskala frekvencije) i s obzirom na to koliko im opisane strategije pomažu (subskala efikasnosti). Procjena se vrši na skali Likertovog tipa od 0 do 3. Za potrebe ovog istraživanja korištena je samo subskala frekvencije.

Postupak

Ovo ispitivanje provedeno je u postratnom razdoblju na djeci povratnicima koja su bila uključena u projekt iz područja psihosocijalne skrbi. Taj se projekt sastojao od rada ritmičke radionice (54% djece), zatim likovne (29%) i dramske (17% djece). Nakon sudjelovanja u rekreacijskim radionicama, djeca su bila uključena i u rad psihološko-pedagoških radionica. U tim se "grupama za pričanje" radilo na poboljšanju komunikacije među vršnjacima, podizanju samopoštovanja, na razvijanju novih oblika suočavanja s problemima i stresnim situacijama, na razvijanju veće senzibilnosti za tuđe emocije, emocionalnom rasterećenju, postizanju veće svjesnosti o vlastitom doživljaju, prevenciji ovisnosti,... Na samom početku projekta primijenjeno je nekoliko skala (Skala vrsta ratnih trauma, Skala suočavanja sa stresom, Skala manifestne anksioznosti, Skala subjektivnog stresa).

REZULTATI I RASPRAVA

Skalom vrste ratnih trauma željelo se doznati što su sve djeca doživjela u ratu i u kojoj mjeri je to u njima izazvalo neželjene posljedice u vidu subjektivnog stresa. Skala vrsta ratnih trauma primijenjena je na uzorku od 72 djece. Skala sadržava popis od 25 mogućih ratnih iskustava koja pokrivaju raspon od manje traumatičnih (Doživio sam uzbune, Boravio sam u skloništu i sl.) do izrazito traumatičnih iskustava (U ratu je poginuo netko od članova moje obitelji, Blizu mene se pucalo, Vidio sam kako je netko ubijen, Vidio sam kako su ljude tukli, mučili i ubijali, Bio sam u dodiru s mrtvim i ubijenim ljudima i sl.). U Tablici 1. naveden je postotak djece koja su doživjela neko specifično iskustvo. Gotovo sva djeca doživjela su odlazak iz svog doma, zračne i opće opasnosti te boravak u skloništu. Najmanji postotak djece imao je ratna svjedočanstva ranjavanja i ubijanja drugih ljudi te izravne osobne ugroženosti. Valja napomenuti da su u većini slučajeva djeca imala više od jednog ratnog iskustva (u prosjeku 8 od 25 navedenih događaja).

Tablica 1. Postoci djece s obzirom na doživljene ratne traume

Red.br.	STRESNI DOGAĐAJ	%
1.	Doživio sam zračne i opće uzbune	88
2.	Zbog rata sam morao napustiti svoj dom i mjesto u kojem sam živio	84
3.	Boravio sam u podrumu ili skloništu	84
4.	U ratu su mi stradale neke stvari ili životinje koje sam volio	71
5.	Blizu mene se pucalo	71
6.	Moj dom je uništen	61
7.	Zbog rata sam morao promijeniti školu	53
8.	Blizu mene su padale granate i bombe	53
9.	Bio sam u situaciji kada sam mislio da ću poginuti ili da će me netko ubiti	53
10.	Netko od članova moje obitelji je bio na bojištu	47
11.	Morao sam bježati ili ići nekamo dok se okolo pucalo	41
12.	Zbog rata sam bio odvojen od članova svoje obitelji bez prekida više od 3 tjedna	37
13.	Tijekom rata ponekad nisam imao dovoljno hrane i vode	29
14.	Vidio sam kako je netko ranjen	16
15.	Pomagao sam spašavati druge ljude	12
16.	U ratu je ranjen netko od članova moje obitelji	8
17.	Vidio sam kako su ljude tukli, mučili i ubijali	8
18.	Ja sam u ratu bio ranjen	6
19.	Zbog rata sam morao spavati bez krova nad glavom	6
20.	U ratu je poginuo netko od članova moje obitelji	4
21.	Netko od članova moje obitelji bio je zarobljen ili u logoru	4
22.	Ja sam bio zarobljen ili u logoru	4
23.	Nosio sam ili bio u dodiru s ranjenim ili mrtvim ljudima	4
24.	Vidio sam kako je netko ubijen ili smrtno stradao	2
25.	Prijetili su mi da će me ubiti	2

Ratna iskustva vezana uz progonstvo i izbjeglištvo najčešća su navedena jer se upravo radi o djeci prognanicima i izbjeglicama. Tu također spadaju i sva iskustva odvajanja od doma i bliskih osoba jer su djeca često morala biti odvojena i od svoje obitelji. Također su u većem postotku zastupljena ratna iskustva neizravne osobne ugroženosti (zračna i opća opasnost, boravak u skloništu, blizina razaranja, granatiranja, nedostatak hrane i sl.). Radi se o nespecifičnim oblicima ugroženosti koja je za vrijeme Domovinskog rata bila različitog trajanja, ali zajednička stanovnicima cijele Hrvatske, a posebice prognanicima i izbjeglicama.

Ratna iskustva iz domene svjedočanstva o ubijanju i ranjavanju drugih doživio je manji broj djece. Radi se o vrlo traumatičnim doživljajima koji se kasnije mogu javljati u vidu intruzivnih slika i sjećanja što ometaju normalno funkcioniranje djeteta. Izloženost ratnim traumatskim iskustvima ove vrste može imati jake i dugotrajne posljedice u smislu posttraumatskih i drugih psihološko-pedagoških problema djeteta.

Može se konstatirati da su djeca iz ovog uzorka u najvećem broju bila izložena događajima neizravne osobne ugroženosti i iskustvima koja obilježavaju progonstvo, separaciju i brigu za druge ljude.

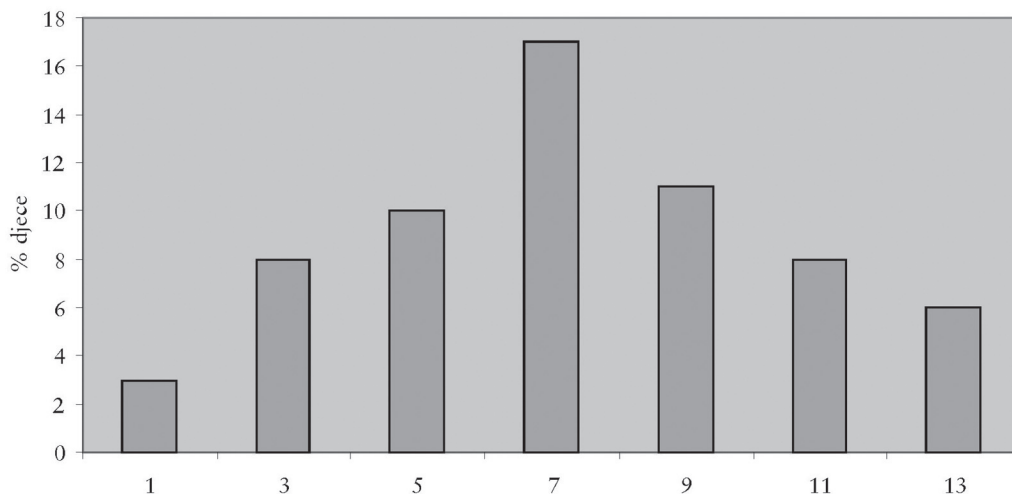
Intenzitet neugode i problemi koje je ratno iskustvo izazvalo, ispitani su pomoću Skale subjektivnog stresa. Od djece se tražilo da od svih ratnih iskustava odaberu ono koje je njima bilo najteže i da s obzirom na to iskustvo odgovore na pitanje Skale subjektivnog stresa. Skala je sastavljena od tvrdnji koje predstavljaju popis simptoma PTSP-a, a od djece je traženo da procjene koliko često se osjećaju na opisani način. U našem slučaju čak 20% djece procjenjuje visok stupanj subjektivnog stresa što kod nekih poprima oblike posttraumatskog stresnog poremećaja. Slične rezultate dobila je i Miharija (1993).

S obzirom na pojedine simptome pokazuje se da djeca u najvećoj mjeri pokušavaju "izbaciti taj događaj iz svog sjećanja", zatim "pokušavaju izbjegavati sve što ih podsjeća na taj događaj", "izbjegavaju razgovore o tom događaju" ili "izbjegavaju misliti o tom događaju". Kao što možemo vidjeti, djeca u našem uzorku kao reakciju na doživljene ratne stresore, pokazuju jedan od osnovnih i najčešćih simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja – izbjegavajuće reakcije i ponašanja.

Anksioznost je emocionalno stanje koje karakterizira osjećaj neugode, napetosti, strahovanja i zabrinutosti, praćeno brojnim fiziološkim promjenama. Često je prisutna kod djece koja su prošla kroz neka stresna iskustva te one koja imaju obiteljskih i školskih problema. Anksioznost nije trajno stanje pa je različitim tehnikama individualnog i grupnog rada moguće pridonijeti njenu značajnom smanjenju.

Skala manifestne anksioznosti za djecu primijenjena je u ovom istraživanju s ciljem da se utvrde i oni simptomi strahovanja kod djece koji se mogu javiti kao posljedica proživljenih ratnih događaja, a koji ipak ne spadaju u posttraumatsku stresnu simptomatiku. Eliminiranje strahova, zabrinutosti, a s tim u svezi i somatskih simptoma, te njihovo eliminiranje, daje dobre rezultate u smislu kasnije bolje prilagođenosti djeteta, poboljšanju uspjeha u školi, većeg samopoštovanja i sl.

Veći rezultat na ovoj skali ukazuje na veću anksioznost. Rezultati dobiveni u našem uzorku djece prikazani su na Slici 1. Maksimalan broj bodova iznosi 15, a prosječan broj simptoma u našem uzorku je nešto viši od 7. To znači da veći broj djece ima 7 i više simptoma anksioznosti, a najizraženiji su problemi sa spavanjem, opća nervoza,

Slika 1. Simptomi anksioznosti

zabrinutost oko budućnosti te zabrinutost oko vlastite kompetentnosti (opisana tvrdnjama poput "Često se bojim da kod drugih ne ostavim loš dojam").

Zanimao nas je broj djece koja pokazuju klinički izražene simptome anksioznosti. Toj će se djeci u daljnjem radu posvetiti posebna pozornost. Prema dobivenim rezultatima čak 18,5% djece spada u ovu skupinu.

Za djecu koja imaju izražene simptome anksioznosti u daljnjem je radu planirano razvijanje posebnih aktivnosti koje će biti usmjerene na podizanje razine samopoštovanja i samopouzdanja. Ove će aktivnosti biti inkorporirane u već postojeće programe radionica na način da će veći naglasak dati metodama redukcije anksioznosti i strahovanja. Treba napomenuti da ovakav oblik rada s djecom može imati vrlo učinkovite pozitivne terapijske promjene, a da se dijete ne izdvaja u individualni rad sa stručnjakom. U tom se smislu pokazalo da većina djece puno bolje prihvaća i aktivnije sudjeluje u aktivnostima radioničkog tipa negoli aktivnosti u individualnoj terapiji.

Na kraju nas je zanimalo koje strategije suočavanja djeca koriste kada se nalaze u stresnim situacijama. Strategije suočavanja predstavljaju sve one aktivnosti, ponašanja i razmišljanja kojima dijete pokušava umanjiti nelagodu, strah ili napetost što ih osjeća u nekoj stresnoj situaciji.

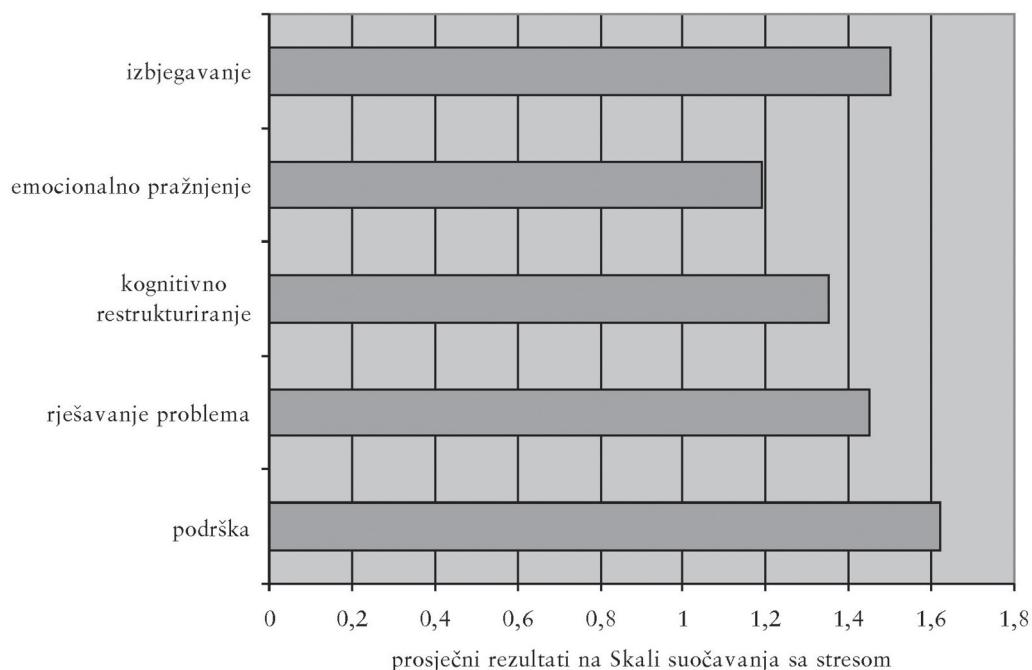
U tom smislu pokušali smo odgovoriti na pitanje što djeca koja sudjeluju u radu naših radionica čine u situacijama kada imaju neki problem, kada doživljavaju nelagodu, napetost ili strah. Da li

1. izbjegavaju uopće i misliti o tom problemu, rade li nešto drugo kako bi na to zaboravili (izbjegavanje)
2. da li se razljute, izviču ili na neki drugi način "izventiliraju" svoje emocije (emocionalno pražnjenje)

3. da li se trude u takvim situacijama misliti na pozitivniji način (kognitivno restrukturiranje)
4. da li se sama upuštaju u traganje za rješenjima tog problema (rješavanje problema)
5. traže li podršku od drugih osoba - roditelja, prijatelja, brata, sestre,... (podrška)?

Strategije suočavanja imaju cilj umanjivanja negativnih posljedica stresnih događaja i predstavljaju sastavni dio pozitivnog rasta i razvoja svakog djeteta. U isto vrijeme izbor pojedinih strategija može znatno pridonijeti razvoju psihičkih problema djeteta. Tako je npr. utvrđeno da djeca koja u većoj mjeri koriste agresivnije oblike suočavanja (vičem, ljutim se, razbijem nešto,...) ili se pak izoliraju i povlače u sebe kada imaju nekakvih problema, imaju veći broj različitih (pretežito depresivnih) simptoma (Vulić-Prtorić, 2001). Za rad s djecom u radionicama poznavanje strategije suočavanja sa stresom pokazalo se kao izuzetno korisna informacija koja će nam pružiti odgovor na pitanje kako pomoći djeci koja imaju nekih problema, te u kom smjeru djelovati. Naime, radionički tip rada s djecom omogućava uvježbavanje određenih (efikasnih) strategija suočavanja, koje djetetu kasnije mogu pomoći da se uspješnije i bezbolnije suočava s teškoćama.

Prema rezultatima našeg istraživanja (Slika 2.), najveći broj djece u situacijama kada imaju nekih problema, traže podršku od strane odraslih ili prijatelja. Kako je ovo inače jedan od efikasnijih oblika samopomoći u situacijama kada je djeci teško, bilo bi korisno u daljnjem radu upozoriti roditelje da imaju strpljenja kada djeca traže pomoć, ali i roditeljima, kada se ne osjećaju stručnim da pomognu djeci, pružiti mogućnost konzultiranja sa stručnjacima koji rade na ovom projektu.

Slika 2. Strategije suočavanja sa stresom

Međutim, zabrinjavajuće je da se na drugom mjestu po frekvenciji korištenja nalaze strategije izbjegavanja. Izbjegavanje da se misli o nečemu, te pokušaj da se bavljenjem nekim drugim aktivnostima skrene pozornost s misli koje opterećuju, kratkoročno može donijeti olakšanje. Međutim, dugoročno nam ove strategije ne pomažu da neki problem i riješimo. U tom razdoblju ove su strategije manje učinkovite od, npr., traženja podrške i zajedno s ranijim rezultatima o PTSP simptomatologiji, govore o jednoj općoj tendenciji djeteta da potiskuje neugodna sjećanja. Kako se ova sjećanja obično uspijevaju izraziti u dječjem crtežu, igri ili pak dramskim igrokazima, voditelji radionica imaju jedinstvenu priliku da ovakvim radom s djecom pomognu u razvijanju efikasnijih strategija suočavanja, a na posredan način i – rješavanju problema.

Implikacije dobivenih rezultata trebaju se odvijati na dvije razine, i to na razini grupnog i razini individualnog rada. Razina grupnog rada odnosi se na promjene u sadržajima programa rada s grupama koje bi trebalo uskladiti s rezultatima dobivenim u istraživanju. To znači da u radionicama u koje su uključena traumatizirana djeca s izraženim simptomima PTSP-a, treba u većoj mjeri planirati i uključiti igre, vježbe i tehnike rada kojima se obrađuju teme strahovanja, ljutnje, tuđe, samopoštovanja i sl., te one kojima se razvijaju vještine efikasnijeg suočavanja. Razina individualnog rada odnosi se na analizu rezultata pojedinačnih slučajeva. Naime, na temelju dobivenih rezultata treba identificirati djecu koja su pokazala klinički izražene simptome, tj. iznadprosječno visoke rezultate na primijenjenim skalama. Kako se radi o djeci koja su u riziku za razvijanje ozbiljnih psihopatoloških sindroma, voditelji grupa trebaju obratiti posebnu pozornost toj djeci, bolje ih upoznati, a po potrebi uspostaviti i kontakt s roditeljima.

ZAKLJUČAK

Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da velik broj djece koja su tijekom rata doživjela različite traume, ima izražene posttraumatske stresne simptome (oko 20%) i relativno velik broj simptoma anksioznosti (18,5% djece), a da pri tome u većoj mjeri koriste i one strategije suočavanja koje im dugoročno ne pomažu u rješavanju problema. Pretpostavka je da se ovaj podatak može dovesti u svezu i s velikim brojem doživljenih traumatskih događaja (osam i više).

LITERATURA

Ajduković, D. (priredio) (1993) *Psihološka dimenzija progonstva*, Zagreb, Alinea.

Aptekar, L., Boore, J.A. (1990) The Emotional Effects of Disaster on Children: A Review of the Literature, *International Journal of Mental Health*, 19/2, str. 77-90.

Bezinović, P., Lacković-Grgin, K. (1990) Percepcija vlastite kompetentnosti, tjelnog izgleda isamopoštovanja kod 10-godišnje djece, *Primijenjena psihologija*, 11, str. 71-75.

Kondić, Lj., Mavar, M., Stijačić, D., Majetić, M. (1996) *Psihičke reakcije adolescenata izazvane ratnom traumom*, X. dani psihologije u Zadru, Sažeci radova.

- Kroll, J., Habenicht, M., Mackenzie, T. (1989) Depression and Posttraumatic Stress Disorder in Southeast Asian Refugees, *American Journal of Psychiatry*, 146/12, str. 1592-1597.
- Lacković-Grgin, K. (2000) *Stres u djece i adolescenata*, Jastrebarsko, Naklada Slap.
- Mavar, M., Meić V. (1995) *The level of anxiety and depression of exiled children*, V. European conference on child abuse and neglect, Book of Abstracts, Oslo.
- Miharija, Ž. (1993) Ratna iskustva i stres školske djece, *Theleme*, 39, 1-4, str. 33-44.
- Miliša, Z. (2004) *Zašto Zadru treba centar za mlade*, Gradska knjižnica Zadar.
- Miliša, Z., Klarin, M., Vrkić-Dimić, J. (2006) *Izvanškolske aktivnosti mladih grada Zadra*, Znanstvena knjižnica Zadar.
- Previšić, V. (2000) Slobodno vrijeme između pedagogijske teorije i odgojne prakse, *Napredak*, 141 (4), str. 403-525.
- Pynoos, R. S. (1990) Post-Traumatic Stress Disorder in Children and Adolescents, u: B. D. Garfinke., G. A. Carlson, E. B. Weller (Eds.). *Psychiatric Disorders in Children and Adolescents*, W. B. Saunders, str. 48-63.
- Ukas, I., Mavar, M., Vučenović, D. (1999) *Utjecaj alkoholizma u obitelji na suočavanje sa stresom kod djece*, VII. godišnja konferencija hrvatskih psihologa, Knjiga sažetaka, Split.
- Vasta, R., Marshall, M., Miller, S.A. (1997) *Dječja psihologija*, Jastrebarsko, Naklada Slap.
- Vučenović, D., Mavar, M., Ukas, I. (1998) *Psihosomatske reakcije prognanika – povratnika*, VI. godišnja konferencija hrvatskih psihologa, Knjiga sažetaka, Dubrovnik.
- Vukasović, A. (2000) Sve veća važnost odgoja u slobodnom vremenu, *Napredak*, 141 (4), str. 448-457.
- Vulić-Prtorić, A. (1997) Koncept suočavanja sa stresom kod djece i adolescenata i načini njegova mjerenja, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 36 (13), str. 119-130.
- Vulić-Prtorić, A., Sorić, I., Takšić, V. (1998) Prikaz skale anksioznosti za djecu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 37 (14), str. 81-99.
- Vulić-Prtorić, A. (1998) Validacija skale suočavanja sa stresom kod djece, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 37 (14), str. 101-114.
- Vulić-Prtorić, A. (1998) Skale suočavanja sa stresom za djecu i adolescente (SUO), prikaz, neobjavljeni rad, Zadar.
- Vulić-Prtorić, A. (2001) Suočavanje sa stresom i depresivnost u djece i adolescenata, *Suvremena psihologija*, 4, str. 25-39.
- Vulić-Prtorić, A., Sorić, I. (2002) Skala anksioznosti za djecu – AFS, *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – svezak 1*, (ur.) Lacković-Grgin, K., Proroković, A., Ćubela, V., Penezić, Z., Filozofski fakultet u Zadru.
- Živčić, I. (1992) Djeca i omladina izložena ratnim stresovima, *Godišnjak Zavoda za pedagogiju*, Pedagoški fakultet u Rijeci, str. 187-192.

PTSD AND WAYS OF CONFRONTING STRESS IN WAR-TRAUMATIZED CHILDREN

SUMMARY

In this study, the results of investigation are presented, carried out on the children, who, during the war, experienced different traumatic events, with the aim of establishing the experienced traumas, symptomatology of posttraumatic stress disorder, that is, the degree of subjective stress and manifested anxiety. The children had more than one event of war experience, the average number was more than eight. In addition to, 20% of children estimate high degree of the subjective stress with the characteristics of PTSD, while 18.5% of children show clinically expressed symptoms of anxiety. Due to important therapy implications and guidelines for the work with those children, the strategies of coping were examined, the most frequently used by the children in the stress situations in this sample. The most part of children in the problematic situations ask for the support from the adults or friends, and it is more efficient way of self-support in the difficult situations. However, the problem is in fact that after the frequency of use, it follows the strategy of avoiding and it does not help in the long-term problem solving. As the children are included in the project of psychosocial care, the results of the investigation enable the planning of the games, exercises and techniques of the work in the psychological – teaching (pedagogic) workshops what will develop the skills of more efficient coping. The results will facilitate the identification of the children with the emphasized symptomatology, and the additional individual approach is needed.

KEY WORDS: *anxiety, children, degree of subjective stress, PTSD, stress coping strategies, war trauma.*

ZNAČENJE PRIJATELJSTVA U PROCESU SAZRIJEVANJA – KRŠĆANSKI POGLED

MARIJAN NINČEVIĆ

Nadbiskupsko sjemenište "Zmajević" - Zadar
Zmajević Archdiocesan Minor Seminary in Zadar

UDK: 159.922:392.71
Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 11. X. 2007.

Smisao ovog rada je da nas podsjeti na vrijednost i važnost prijateljstva, da nas podsjeti kako je prijateljstvo važno u odrastanju i sazrijevanju, u ostvarivanju onog izvorno ljudskoga u nama. Prijateljstvo ne zavisi ni o kakvoj pripadnosti, prijateljstvo je bez-interesna dobrovoljnost kojoj ne treba nikakav posebni operativni program. U prijateljstvu je važna sloboda izbora i osjećaj ravnopravnosti.

Prijateljstvo se razlikuje od drugih oblika ljubavi, bilo kao uzrok, sadržaj ili izražajna forma, ono je prava ljubav, a ljubav je i mogućnost razgovora. Prijateljstvo je jedino istinsko blago i prava sreća koja se pokazuje kao izravni učinak prijateljske ljubavi u obliku radosti, radosti koja izvire iz srca i koja može savršeno koegzistirati sa siromaštvom, čak i s boli.

Prijateljstvo zbog svega ovoga treba odgoj, iznad svega duhovni odgoj koji čovjeku pojedincu može omogućiti da nadiđe dječja maštanja i postavi se u aktualnu stvarnost. Da usvoji jedno novo odgovorno 'ja', očišćeno od probuđenih tendencija koje se zaokružuju u prošlosti. Autentični prijatelj je stoga duhovno slobodan, zna poznavati samog sebe i drugog, ovisno o situaciji, zna biti dostupan za potpuno prihvaćanje drugoga, zna dati ljubav koja postoji i živi za prijatelja.

KLJUČNE RIJEČI: *altruizam, duhovno prijateljstvo, prijateljstvo, sreća.*

UVODNE MISLI

Mi, ljudi današnjice, živimo u svijetu tiranije, tehnički napredne, ali ne bitno različite od svih onih što smo ih upoznali za duge ljudske povijesti (Fukuyama, 2003). Čini se da riječ "ovisnost" najprikladnije objašnjava izgubljenost koja tako duboko pogađa suvremeno društvo. Naše nas ovisnosti vežu uz ono što svijet proglašava ključevima za uspjeh: nagomilavanje bogatstva i moći, stjecanje društvenog položaja i izazivanje divljenja, pretjeranu potrošnju hrane i pića i seksualno zadovoljavanje koje ne razlikuje pohotu od ljubavi (Nouwen, 1999). Pod takvom tiranijom profita, trenutačne ugone..., u opasnosti smo da iz našeg svijeta iščezne altruizam kao jedna od temeljnih ljudskih vrednota. Postat ćemo ljudi *Vrlog novog svijeta*, koji možda i jesu zdravi i sretni, ali oni zapravo više i nisu ljudi. Više se ne bore, ni za čim ne teže, ne osjećaju ljubav ni bol, ne čine teške moralne izbore, nemaju obitelji, ukratko nisu niti čine išta od onoga što tradicionalno držimo bitno ljudskim. Bića koja nastanjuju *Vrli novi svijet* nemaju više svojstva koja ljudima

daju ljudsko dostojanstvo. Njihov je svijet postao neprirodan, nenaravan u najdublje zamislivom smislu jer je izmijenjena i sama ljudska narav (Huxley, 1998). Ljudi današnjice sve su više dehumanizirani, a prava prijateljstva su rijetka.

Smisao ovog rada je da nas podsjeti na vrijednost i važnost prijateljstva, da nas podsjeti kako je prijateljstvo važno u odrastanju i sazrijevanju, u ostvarivanju onog izvorno ljudskoga u nama. Tema prijateljstva praktički se izgubila uspostavom tiranije "imati", a isto se tako i pojam prijateljske ljubavi "topi", a neophodan je za razumijevanje ljubavi i određivanje njezina prava mjesta (Pinckaers, 2000).

Što dalje bježimo od mjesta gdje Bog prebiva, to smo manje sposobni čuti glas koji nas zove Ljubljenim, Prijateljem. Što manje čujemo taj glas, to više postajemo upletenima u manipulacije i moćne igre ovoga svijeta (Nouwen, 1999). Jako se trudimo da zadovoljimo, da uspijemo, da budemo priznati. Kad ne uspijemo, osjećamo ljubomoru i zavist prema drugima. Postajemo sumnjičavi i povučeni, stalno se plašeci da nećemo postići ono što toliko želimo, da ćemo izgubiti ono što već imamo. U toj zbrci potreba i želja više ne poznajemo vlastite motivacije. Osjećamo se žrtvama svoje okoline, nepovjerljivi smo prema onome što drugi govore i čine. Tada se pitamo: Je li me itko ikada doista volio? Svijet oko nas postaje taman. Naše srce postaje "tvrdo" i/ili oholo. Naše je tijelo ispunjeno bolima. Naš život gubi smisao. Postajemo izgubljena duša. Iako znamo koliko nas naše misli i djela razaraju, puštamo svoje srce, žedno ljubavi, da nas odvuče na varljive putove stjecanja vlastite vrijednosti.

Prijateljska ljubav stavlja pred nas ideal koji očitito ne možemo dosegnuti bez dugoga napora nutarnjega čišćenja i ozdravljanja, koje je neophodno za sazrijevanje i prijateljstva i ljubavi. Nije li Aristotel govorio da se istinskim prijateljima može postati tek kad se zajedno pojede vreća soli? (Aristotel, 1992) U anonimnosti našeg vremena potrebno nam je mjesto kao što je domovina, mjesto na kojem se osjećamo kao doma, a gdje su prijatelji, nastaje domovina.

Ljudi, osobito mladi, često se pitaju: Kako steći prijatelja? Što mi je činiti da bih "uzgojio" (neko) prijateljstvo? Antoine de Saint-Exupéry je u svojoj knjizi *Mali princ* opisao kako prijateljstvo može rasti. Lisica objašnjava malom princu kako može postati njegovim prijateljem: "Ti me moraš pripitomiti!" Nakon toga objasni mu i zašto: "Većina ljudi više nema vremena da upozna bilo što. Oni sve kupuju već gotovo u trgovinama. A budući da nema trgovina u kojima se prodaju prijatelji, ljudi ih tako i nemaju. Ako poželješ imati prijatelja, pripitomi mene!" Na pitanje kako se to pripitomljuje nekoga, lisica odgovara malom princu: "Moraš biti veoma strpljiv. Prvo sjedni malo podalje od mene u travu. Ja ću te promatrati potajice, krajičkom oka, a ti nećeš ništa reći. Govor je samo izvor nesporazuma. No svakog ćeš dana moći sjesti malo bliže meni" (Exupéry, 2001: 59-60).

I. POVIJESNI PREGLED NEKIH DEFINICIJA PRIJATELJSTVA

Svatko od nas zna što je prijateljstvo, ali kad ga želimo opisati preciznim riječima nađemo se pred jednim iskustvom, vrlo složenim, izgrađenim na osjećajima, ponašanjima, navikama, fantazijama. Teološki enciklopedijski rječnik pod pojmom "ljubav i prijateljstvo" donosi upotrebljavane izraze antičkih filozofa, Biblije i drugih pisaca: izraze koji dokazuju velike razlike u interpretaciji međusobnog odnosa, koji ovise o ideologiji koja nadahnjuje

autorovo djelo. Iskustvo prijateljstva često biva interpretirano u previše pesimističnom ili pak previše optimističnom obliku (Westermann, 1982). Postoje dva značajna primjera:

Grčko-latinske interpretacije započinju s Platonom koji u *Liziji* govori o prijateljstvu kao o nezainteresiranoj naklonjenosti koja je jedan od temeljnih elemenata prijateljstva. Ona bi po svojem značenju bila jedna prolazna faza sposobnosti ljubavi koja se ne zaustavlja na poimanju čovjeka kao takvog, nego naginje k apsolutu, nazvanom *Prvi voljeni*. Za Platona prijateljstvo isključuje sve one koji traže konkretno zadovoljstvo, ne intelektualno, stavljajući se tako unutar granica stvarnosti. Veličanje "čistog identiteta" reducira se na jednu vrst odnosa u kojem jedna osoba djeluje po efektu ogledala druge osobe. "Povezanost koja se uspostavlja između dvije osobe, dolazi kao prolazna faza u procesu približavanja vrhovnom Dobru, te u platonskoj filozofiji dolazi kao intelektualno Dobro i kao Ljubav lišena svega što je ljudska motivacija. U prijateljstvu Platon zato vidi samo "instrumentalnu vrijednost, prolazni moment, kao kad bi jedna osoba, dok razgovara s drugom, uvijek mislila na nešto nadnaravno kod osobe s kojom razgovara, s posljedicom da ne bi nikad uspjela uspostaviti s njom pravu i vlastitu povezanost" (Riva, 1982: 11). Rezultat takva poimanja prijateljstva jest da se nikad ne ostvaruje jedno pravo prijateljstvo, jer je u platonskom procjenjivanju Vrhovnog dobra prisutno podcjenjivanje ljudske osobe. To je pesimistički pogled koji je uvijek prisutan u Platonovim mislima glede prijateljstva. Način platonskog razmišljanja nije rijedak čak i u modernim ophođenjima, u kojima se prevelika važnost pridaje esencijalnim i intelektualnim stvarima.

Aristotel proučava prijateljstvo u VIII. i IX. knjizi *Nikomahove etike* kao krunu izučavanja kreposti i pripremu na nauk o pravoj sreći (Aristotel, 1992). Ciceron piše dijalog o prijateljstvu upućen *Leliju*, koji će postati klasičnim (Cicerone, 1972), te će ga u XII. st. preuzeti Aelred iz Rievaulxa u obliku dijaloga *De spiritali amicitia*, koji je jedan od dragulja cistercitske duhovnosti. Aelred pokušava definirati ljubav kao prijateljstvo, ali se odmah povlači nazad pred primjedbom da nam ta krepost nalaže ljubiti i neprijatelje, a da im se ne možemo povjeriti kao prijateljima. Prema tome prijateljstvo bi bilo uži pojam od ljubavi (Pinckaers, 2000).

Aristotel, govoreći o prijateljstvu, polazi od razlikovanja ljubavi i prijateljstva. Govori o "dobrovoljnoj ljubavi", odnosno o ljubavi u kojoj onaj koji voli želi ne vlastito dobro, kao u požudnoj ljubavi, nego dobro onoga koga voli. Aristotel smatra da se prijateljstvo temelji na pozitivnom dogovoru dvojice prijatelja o istoj vrijednosti: korisnosti, ugodnosti ili odanosti (Aristotel, 1992). Pravi temelj prijateljstva jest vrlina i samo takvo prijateljstvo možemo smatrati savršenim prijateljstvom. On razlikuje tri vrste prijateljstva: prijateljstvo u kojem se ljubi radi koristi (*chresimon*) koju se ima od drugoga, prijateljstvo u kojem se ljubi radi naslade koju pruža jedan drugome (*hedone*) i konačno, prijateljstvo u kojem se drugome radi njegova dobra želi dobro. Prijateljstva, dakle, mogu biti iz koristi, iz zadovoljstva ili iz kreposti (Aristotel, 1992).

U prijateljstvima utemeljenima na ugodi i korisnosti ljudi postaju prijatelji, no ne prvenstveno stoga što su privučeni jedni drugima, nego zbog ugone ili koristi koju time dobivaju. Ovakvim prijateljstvima objekt ljubavi nije prijatelj niti njegova dobrota, nego korist koju osoba dobiva time što je prijatelj. Takva prijateljstva obično prestaju čim nestaje uгода i korist. Prema tome, kad nestane motiv radi kojega je netko prijatelj, nestaje i prijateljstvo (Koprek, 1995). Nazvao bih ih "posredovanim prijateljstvom".

Središnja i temeljna vrsta prijateljstva je prijateljstvo koje je utemeljeno na dobroti i kreposti drugoga. Takva prijateljstva su najdublja i najtrajnija jer se sastoje u slaganju oko dobra i sličnosti u kreposti. Zajednička ljubav prema dobru je ono što privlači prijatelje. U kreposnim prijateljstvima svatko voli drugoga zbog njega samoga jer svatko voli dobro, a prijatelj, u nekom stupnju, utjelovljuje to dobro. Ukratko, prijatelji vole jedan drugoga zato što su kreposni. Prijateljstvo je, dakle, obostrana dobrohotnost koja proizlazi iz brige za drugoga. Iz toga proizlazi da je prijateljstvo bilo koje vrste značajno te da prijatelj želi dobro svome prijatelju radi prijatelja samog. Što se dakle tiče prijateljstva iz ugone i koristi, koja su najčešća, treba reći da imaju pozitivnu vrijednost, ali nisu dovoljna za sretan život. Prijateljstvo, dakle, zauzima prvorazredno mjesto u moralu starih.

I. I. BIBLIJSKA INTERPRETACIJA

Sveto pismo se služi pojmom prijateljstva, posebice u mudrosnim knjigama pod utjecajem grčkih mislilaca, da izrazi odnos između Jahve i naroda pojedinačno (Guidi, 1990). Prijateljstvo je plod mudrosti: "Tko se Gospoda, boji nalazi prave prijatelje, jer kakav čovjek, takav mu i prijatelj" (Sir 6,17).^{*} Biblija govori i o ljubavi "iznad svega u zaista ljudskom pogledu, konkretiziranom u prijateljstvu, u darivanju sebe, u življenju za voljenu osobu. Prijateljstvo na objektivnan način predstavlja plemenitiji izraz od ljubavi koji je moguć jedino kod razumnih bića" (Panimolle, 1991: 38).

Biblijski mudraci kažu da je vlastita nevolja test na kojem se dokazuju pravi prijatelji. Tako se u Knjizi Sirahovoj grčka mudrost povezuje sa židovskom duhovnošću: "Gdjekoji je opet prijatelj za stolom, ali ga nema u času nevolje. Dok si sretan, on će ti biti kao ti sam sebi: s ukućanima tvojim povjerljiv će biti; a stigne li te zlo, okrenut će se protiv tebe i bježat će od tvog pogleda" (Sir 6,10-12). "Vjeran prijatelj pouzdana je zaštita, i tko ga je stekao našao je blago. Pravom prijatelju nema cijene niti se može izmjeriti njegova vrijednost" (Sir 6,14). "A pravi drug dijeli nevolju s prijateljem i kad do boja dođe, štita se laća" (Sir 37,5). Prijatelj ti je prijatelj za to da bi zajedno s tobom nosio muku i olakšao teret tvojim ramenima. Moraš svog prijatelja uzeti za ruke i u svoju zaštitu zajedno sa svime što je na njemu.

Biblija nam potresnim riječima opisuje prijateljstvo između Davida i Jonatana. Kad Jonatan padne u boju, David mu pjeva oproštajnu pjesmu: "Žao mi je tebe, brate Jonatane! Kako li mi drag bijaše ti veoma! Ljubav tvoja bješe meni još od ženske čudesnija" (2 Sam 1,26). To je najljepši primjer jednog vjernog prijateljstva.¹ Kad je David ubio Golijata, Jonatan ga je "volio kao vlastiti život" (1Sam 19, 1). Ovo prijateljstvo nisu mogle uništiti ni podvale drugih, ni rat, niti udaljenost. Stari zavjet, posebice u psalmima i knjigama mudrosti, upozorava pojedince da se zašтите od lažnih prijatelja isto kao i od neprijatelja.² Prijateljstvo između dvije osobe Biblija smatra neplativim dobrom, najdragocjenijim blagom: "Odani prijatelj je moćna zaštita, tko ga nađe, našao je blago. Za odanog prijatelja nema cijene, nema težine za njegovu vrijednost. Odani prijatelj je balzam života" (Sir 6,

^{*} Vidjeti popis kratica na kraju teksta.

¹ O ovom prijateljstvu između Davida i Jonatana vidi i u 1 Kr 18-20.

² Usp. Mih 7,5; Jr 9,3; 20,10; Sir 6,7-15; 6,17; 12,8; 33,6; 37,1-5; Izr 19,4,6; 1 Mak 8, 17; 12,1; 14,16; 2 Mak 4, 11.

14-16).³ Ljubav i prijateljstvo imaju neprocjenjivu vrijednost, "ali ne padaju s neba, već trebaju biti otkriveni, traženi i pronađeni" (Panimolle, 1991: 41).⁴

Da bi prikazala odnos među Jahvom i izraelskim narodom, Biblija upotrebljava kategoriju obećanja, saveza, skoro pa i prijateljstva. Međutim, sadržaj ovog odnosa nije nepoznat u Bibliji, no nikad nije upotrebljavan u političkom, pravnom ili etičko-mističnom smislu. U Bibliji sadržaj prijateljstva postoji u povijesnim međuodnosima koji su stalni, utemeljeni na zahvaljivanju. Prijateljstvo je intimni božansko-ljudski odnos koji određuje svaku pojedinu dinamičnost svakog odnosa: političkog, putenog, moralnog, etičkog.

U Novom zavjetu susrećemo se s fenomenom prijateljstva, ponajprije kod Luke i Ivana (Filipović, 1988). Luka o apostolima govori kao o Isusovim prijateljima, a jeruzalemsku prazajednicu opisuje kao primjer helenističkog prijateljskog saveza. Ivanovo evanđelje govori o Isusovoj posebnoj ljubavi prema "učeniku kojega je osobito ljubio" (Iv 13,23). Ivan je sjedio do Isusa za vrijeme Posljednje večere i naslonio je, pun ljubavi, glavu na Isusove grudi.

U Starom zavjetu Bog još nije prikazan kao povijesni prijatelj čovjeka, s Isusom, u Novom zavjetu, ostvaruje se upravo takav prikaz prijateljstva. Poruka sadržana u Evanđelju jest ujedno Kristov život, njegovo se propovijedanje provodi u ozračju razgovora i suživota s apostolima koje je smatrao prijateljima (Filipović, 1988). Ova poruka potvrđuje potpuno prihvaćanje čovjeka. Evanđelisti govore o povezanosti koju je Krist uspostavljao sa svima s kojima se susretao. Isus je taj koji je uspostavljao odnos ljudi s Bogom pod znakom ljubavi, on je taj koji je utemeljio odnose među ljudima pod svrhom ljubavi: ljubiti Boga i ljude iskazano je upravo iskazom međusobne ljubavi. Krist je ostvario jasnu razmjenu perspektive i tematike, bilo u vlastitoj osobi, bilo svojom porukom. On ulazi na pozornicu povijesti kao prorok prijatelj: "Nisam došao zvati pravedne, nego grešnike na obraćenje" (Lk 5,32)! Krist donosi poruku dobrote: "Ispunilo se vrijeme, približilo se kraljevstvo Božje" (Mk 1,15)! Po evanđeljima, Isus je prijatelj grješnika i carinika. Spaja prvu skupinu apostola u organiziranu "školu" u kojoj je prisutno ozračje afektivnog zajedništva. Učenici su učiteljevi prijatelji: "A kažem vama, prijateljima svojim..." (Lk 12,4). "Vi ste prijatelji moji ako činite što vam zapovijedam" (Iv 15,14). Njima objavljuje vlastite osobne tajne: "Više vas ne zovem slugama jer sluga ne zna što radi njegov gospodar, vas sam nazvao prijateljima jer vam priopćih sve što sam čuo od Oca svoga" (Iv 15,15). Krist živi sa svojim (apostolima) kao zaručnik s prijateljima u dane svadbe (Mt 9,15), potičući i radujući se njihovoj ljubavi: "Ta sam vas Otac ljubi jer vi ste mene ljubili i vjerovali da sam ja od Boga izišao" (Iv 16,27).⁵ Objavljuje im Boga ljubavi (Iv 16,27). "Bog je ljubav" (1 Iv 4,8.16). Isus nadilazi jednolični zakon univerzalne ljubavi zbog zajednice učenika, kako bi mogao utemeljiti prijateljstvo usmjereno i odmjereno po različitim osobitostima: s Lazarom "našim prijateljem" (Iv 11,11), s Judom do časa izdaje (Mt 26,50), s Ivanom i Petrom (Iv 13,23; 19,26), s grupom žena, među kojima napose s Martom i Marijom (Iv 11,5), zadržavajući isti način također u ukazanjima poslije uskrsnuća.⁶ Za njih upotpunjuje svoj nauk na posljednjem rastanku: "Ljubite jedni druge kao što sam ja ljubio vas..." (Iv 15,12).⁷

³ Usp. Sir 22, 19; 37, 1.6; Izr 18, 24.

⁴ Usp. Izr 17, 9; Sir 3, 17; 7, 35; 14, 13; 19, 13; 22, 23. 25; 27, 17; 29, 10.

⁵ Vidi i Iv 15, 9.16.

⁶ S Marijom: Iv 20,14-17; s dvojicom u Emausu: Lk 24,32; s Dvanaesticom: Lk 24,40-43; s Petrom i Ivanom: Iv 21, 15-17.22.

⁷ Usp. Iv 15,13.17; 13,34-35.

Isus iz Nazareta objavljuje prijateljstvo Boga s ljudima kao sasvim novu mogućnost. Prijateljstvo se prikazuje strukturiranim kao prijateljstvo koje se temelji na međusobnoj ljubavi, bilo s Bogom, bilo s ljudima. Prijateljstvo je, dakle, najveće moguće uzdignuće čovjekove duhovne vrijednosti. Prijateljstvo o kojem govori Krist prelazi sociološki i čisto antropološki pogled na kojima se temelji prijateljstvo o kojem govore Platon, Aristotel i Ciceron.

I. 2. TRADICIONALNE INTERPRETACIJE

Patristička tradicija i potom monaška pokazale su što je to autentično kršćansko prijateljstvo. Klement iz Aleksandrije kršćansku ljubav za drugoga podrazumijeva kao prijateljstvo. Origen govori o Božjoj ljubavi u terminu *filantropija*. Pakomije, Bazilije, Ivan Krizostom i Augustin smatraju prijateljstvo među monasima duhovnim putem za recipročno usavršavanje (Guidi, 1990). Ipak, prijateljstvo je u nekim interpretacijama izuzeto od pojma ljubavi.

Augustin drži da u prijateljstvu iz dviju duša nastaje jedna. Jedan od njegovih najjasnijih iskaza o prijateljstvu nalazi se u IV. knjizi *Ispovijesti*. Kao devetnaestogodišnjak Augustin se povezao s jednim prijateljem. "Odrastao je sa mnom kao dječak i zajedno smo išli u školu, zajedno se igrali. Ali onda mi još nije bio takav prijatelj, premda ni poslije nije bio takav kakvog traži pravo prijateljstvo, jer nema pravoga prijateljstva, ako ga ti ne učvrstiš među ljudima⁸..." (Augustin, 1994: 67). Nakon jednogodišnjeg prijateljavanja Augustinova je prijatelja zadesila smrt. Nad tom smrću Augustin u meditaciji punoj boli i suza u žalosti piše: "Što god sam pogledao, bila je smrt. Što god sam nekada s njim zajednički imao, bez njega se okrenulo u strahovito mučenje. Sam sam sebi postao veliko pitanje: pitao sam dušu svoju zašto je žalosna i zašto me silno uzbuđuje, ali ništa mi nije znala odgovoriti. A kad sam joj govorio: Uzdam se u Boga (Ps 42,6), s pravom mi se nije pokoravala, jer je bio istinskiji i bolji čovjek kojega je kao najdražega izgubila (Augustin, 1994: 67). Prijatelj je nezamjenjiv. Augustin ga, s Horacijem, naziva polovicom svoje duše. Augustin smješta prijateljstvo unutar kršćaninova puta do Boga. Tako se on uspinje od *filiae* do *agape* koja je najprije usmjerena na Boga. Tko prijatelja ljubi u Bogu, taj ga ne gubi ni u smrti. Prijatelji se u Bogu susreću. Susresti se u ljubavi može biti romantika, ali ostati u njoj je mistika. Svaki je prijatelj istodobno i dar i djelo Božje ljubavi. Da bi prijateljstvo doseglo svoj vrhunac, potreban je Bog. Aristotel drži da je krepost koju prijatelji opažaju jedan u drugome, ona koja ih zbližava, Augustin smatra da ih zbližava Bog.

Tako, po sv. Augustinu, pravi kršćanin treba žrtvovati užitak ljudske ljubavi za užitak ljubavi-dobrote, ljubav za svakog čovjeka kao brata ima kao cilj jedinstvo kršćana. (Augustin, 1994) Skolastika nije dala razjašnjujući doprinos spram problema vrijednosti ljudskog prijateljstva, iznad svega onog heteroseksualnog. Sv. Toma, razvijajući aristotelske i kršćansko-neoplatonske pojmove, "vidi u prijateljstvu prisutnost udahnute ljubavi, ukoliko ova uključuje obostranu dobrovoljnost između onog što je pravo, koje želi slavu Božju i Boga koji želi dobro i koji mu udjeljuje posvećujuću milost, po kojoj će vidjeti Boga licem u lice, tako da već među njima postoji zajedništvo duhovnog života" (Riva, 1982: 17).

⁸ Ovdje Augustin misli na Boga.

Sv. Toma precizira, obnavljajući aristotelske misli o prijateljstvu, odnos među kršćanskim prijateljstvom i ljubavi kada potvrđuje: "Prijateljstvo je ljubav" (Akvinski, 1981: 265). On jednostavno definira ljubav kao prijateljstvo na temelju Ivanova pojma *philia*, a osobito na temelju Kristove riječi: "Više vas ne zovem slugama... Vas sam nazvao prijateljima, jer vam priopćih sve što sam čuo od Oca svog" (Iv 15,15). Promatrajući prijateljstvo kao najpotpuniji oblik ljubavi, premda ga uzima u širokome smislu koji uključuje sve ostale vrste ljubavi, Toma od Aristotela preuzima potrebne sastavnice za analizu, prilagođujući ih svojoj temi koja nadvisuje ljudsko iskustvo. Prijateljstvo se sastoji u dobrohotnoj ljubavi, tako te se želi prijateljevo dobro zbog njega samoga (Akvinski, 1981). Prijateljstvu još dodaje uzajamnost, koja udvostručuje uspostavljenu povezanost. Osim toga, ono stvara zajedništvo, volja i zajedništvo u životu ostvaruje se pak u uzajamnoj razmjeni a očituje u zajedničkom korištenju dobara. Pravo se prijateljstvo u konačnici oslanja na krepost kao svoj nužni temelj, a ne na korist ili ugodu, budući da mu je moralna kvaliteta najčvršći temelj i najveće dobro koje prijatelji zajedno traže (Pinckaers, 2000). Prijateljstvo u nama odjelotvoruje, posvješćuje i ponazočuje sposobnost svojstvenu duhovnim bićima: to je mogućnost da ljubimo svakoga u njemu samome i radi njega samoga, bez interesa koji nas počesto zapljuskuju, u toj mjeri da nas raduju dragovoljna odricanja u korist ljubljenih osoba. To je ljubav u pravom smislu riječi. Sv. je Toma naziva prijateljskom ljubavlju, za razliku od koristoljubive ljubavi, kada predmet ljubavi prenosimo na sama sebe ili na nešto drugo npr. novac. Prijateljstvo to posvješćivanje osnažuje pomoću posebnog odnosa koji oblikuje uzajamnost, u kojoj na prijatelju opažamo jednaku takvu sposobnost velikodušne ljubavi. Prijateljstvo je povlašteno mjesto gdje se otkriva ono što bi se moglo nazvati jezgrom ljubavi. Zato je moguće ustvrditi, kao i za ljubav, da bi bez prijateljske ljubavi krepostan život bio prazan, a njegova djela slična "cimbalu što zveči" (1 Kor 13, 1).

Ljubav dobrohotnosti čovjek može njegovati za sebe samoga i za drugoga. Čovjeku je po naravi nužna ljubav prema samome sebi. To, dakako, nije prijateljstvo, no to je više nego prijateljstvo jer ljubav prema samome sebi ne počiva na bilo kakvu ujedinjenju, kao prijateljstvo, nego na jedinstvu, identitetu ljubljenoga sa samim sobom. Riječ je zapravo o samoprihvatanju. Samoprihvatanje i ljubav prema samome sebi ostaju korijen, načelo i prasluka dobrohotnosti i prema drugima. Ono je u tome da se prema drugome slično i dobrohotno odnosim i ponašam kao prema samome sebi. "Sve što želite da ljudi čine vama, činite i vi njima" (Mt, 7,12)! Stoga će ponašanje nekoga čovjeka prema prijatelju uvijek, na neki način, odražavati crte njegova ponašanja prema samome sebi. Tko u sebi na prvome mjestu ljubi sliku Božju, taj će i u prijateljstvu prvenstveno tražiti i gledati ne zemaljskog čovjeka, nego sliku Božju, te ga kao takva prihvaćati, poštivati, ljubiti. Da bi dobrohotna ljubav mogla biti prijateljstvo, treba biti obostrana. Ljubav prijateljstva raste tek onda kada je uvjerena da pronalazi odgovor (Negel, 1973).

I. 3. PRIJATELJSTVO I DRUGI VATIKANSKI KONCIL

II. vatikanski koncil naglašava da se Bog Otac samoobjavljuje u Isusu Kristu ljudima, njegovim prijateljima (DV 2). Zbog toga Isus svoje učenike zove prijateljima (LG 28). Svi vjernici postaju u Kristu "braćom, prijateljima i subaštincima" (LG 50). To prijateljstvo čini također biskupe "braćom i prijateljima" prezbiterima (PO 7).⁹ Djelovanje biskupskog

⁹ O ovome govori i Ivan Pavao II. u apostolskoj pobudnici *Pastores dabo vobis* (Dat ću vam pastire).

učiteljstva postaje plodnim ukoliko podupire nastajanje prijateljstava među ljudima (CD 13). Prezbiteri trebaju biti među sobom "kao prava braća i prijatelji" (PO 8). Kršćansko učiteljstvo nastoji ustanoviti "jedan prijateljski odnos među učenicima" (GE 5). Kršćansko prijateljstvo među vjernicima (AA 4), dok ih odvlači od izoliranosti i dok im pomaže nadići nevolje aktivizma, dopušta im "učiniti plodove uvijek više bogatima apostolatom" (AA 17). Svjedočanstvo evanđeoskog prijateljstva može stići do točke darivanja života za vlastite prijatelje. "Nitko nema veće ljubavi od ove: položiti vlastiti život za svoje prijatelje" (Iv 15,13).

2. POGLEDI PRIJATELJSTVA

2. 1. PRIJATELJSTVO NE ZAVISI O PRIPADNOSTI

"Prijateljstvo je povezanost koja ne ovisi o pripadnosti i partikularnom biološkom podrijetlu, nego se koristi činjenicom ne-pripadnosti istom obiteljskom stablu" (Riva, 1982: 26). Što ne želi reći da se u obiteljskom ozračju također ne mogu roditi autentični oblici prijateljstva. Ipak, u većem dijelu slučajeva prijateljstva se formiraju izvan obiteljske loze. "Za ostvarenje jednog pravog prijateljstva poželjno je biti sposobnim za izdići se iznad obiteljskih veza i biti u stanju stvoriti odnose 'drugačije' od obiteljskih, treba također biti u stanju održati dva tipa odnosa, uzimajući ih u potpunosti u ozračju osobnog i društvenog života" (Riva, 1982: 28). Jasno je dakle da prijateljstvo treba biti smatrano ciljnom točkom na koju se nadovezuje, poslije već proživljenih bratskih i materinskih odnosa. Ti odnosi ciljaju i otvaraju put k autentičnom prijateljstvu.

2. 2. OSJEĆAJ RAVNOPRAVNOSTI

Jedno od važnih obilježja prijateljstva jest osjećaj ravnopravnosti koji prijatelje međusobno ujedinjuje. Obitelj ima hijerarhijsku strukturu koja proizlazi iz činjenice da roditelji trebaju biti odrasli i spremniji na život više od njihove djece. Iz tog proizlazi da je funkcija roditelja strukturirana hijerarhijski, djeca trebaju njihovu pomoć i nalaze se na polu "primatelja", a odrasli se, s druge strane, nalaze na polu "davatelja". U prijateljstvu ne postoje prave i vlastite hijerarhije, budući da ne postoji "specifična" funkcija obiteljskog tipa. Samo tamo gdje kraljuje ravnopravnost među osobama, postoji plodan teren za prijateljstvo i za njegov autentični razvoj. Osjećaj ravnopravnosti koji stoji u temelju prijateljstva omogućava poistovjećivanje među prijateljima, koji se istodobno osjećaju sudionicima istih afektivnih ponašanja.

2. 3. BEZ-INTERESNA DOBROVOLJNOST

Mnogi autori su potvrdili da bit prijateljstva jest nesebičnost, odnosno bez-interesna dobrovolja ili željeti dobro nekome zbog njega samog. Potrebno je zato razjasniti riječ "bez-interes". Svaka afektivna povezanost za sebe je interesna jer tendira uspostaviti razmjenu "dobara", osjećaja i ponašanja upućenih k jednom cilju. Čovjek uvijek djeluje pod motivacijom, uvijek je zainteresiran za ono što čini. Čovjekovo djelovanje uvijek je popraćeno jednim odjekom emocije koja ga čini sudionikom onoga što čini, emotivna

reakcija može biti svjesna ili nesvjesna, ali ne i odsutna. Govoreći o bez-interesu mislimo dakle na ne precizno ili loše definiran pokušaj da pokažemo nadilaženje narcističkih interesa i uzimanja u obzir afektivne, duboke vrijednosti drugoga, postavljajući ga na isti stupanj važnosti kao i sebe samoga.

2. 4. BEZ POSEBNOG OPERATIVNOG PROGRAMA

Četvrti aspekt prijateljstva jest činjenica da se u većini slučajeva prijatelji međusobno nalaze bez posebnog operativnog programa. Čini se da je glavni cilj takvih susreta jednostavno biti skupa, osjetiti se dionikom u psihičkom životu drugoga. Ipak, prijatelji "čine" uvijek nešto: razgovaraju, slušaju, razglabaju, žive iskustvo tišine... Međusobna relacija prijateljstva razvija se više na podsvjesnom negoli na svjesnom stupnju i potreban je faktor vremena da sazriju do stabilne veze.

2. 5. SLOBODA IZBORA

Peti je segment prijateljstva sloboda izbora. "Prijateljstvo je međusobna ljubav koja se rađa iz slobodnog uzajamnog izbora i koristi se u potpunosti u uzajamnom osjećaju. Prijateljstvo izvire, slobodno od prirodnih veza" (Alvarez, 1975: 114). "Utvrđeno je da se zasebne dinamike svakoga izražavaju u odabiru osoba s kojima se uspostavlja duboka i trajna veza. Danas je opće mišljenje da u određenim periodima puberteta mladi tendiraju izabrati prijatelje među grupama neugodnima za roditelje ili barem vrlo različitim od onih koje roditelji smatraju 'poželjnima'" (Riva, 1982: 36). Ovaj tip ponašanja mladih sačinjava odlučujući trenutak sposobnosti da se osjete nezavisnima od obitelji. Prijateljstvo prikazuje tako jednu etapu u procesu osobnog života u kojoj je potrebno poslušiti se slobodom biranja.

2. 6. SVRHA PRIJATELJSTVA – ALTRUIZAM!

Opće je prihvaćeno da prijateljstvo uvijek slijedi jedan cilj a taj cilj je - altruizam. Pitamo se zato: Koja je svrha prijateljstva? K tome, iznad svega dolazi do izražaja da prijateljstvo preuzima mnoštvo ponašanja, na što je samo po sebi teško odgovoriti. Fenomen prijateljstva uvijek je imao veliku važnost u međusobnim odnosima i ujedno se manifestira kao prijeko potrebnim u ljudskom životu. Može se reći da je cilj prijateljstva upravo ljudski život. "Prijateljstvo dopušta razvijati povećanje potrebe ravnopravnosti koja je jaka u svakom čovjeku, ali koja se teško može ostvariti u obiteljskim, socijalnim, profesionalnim, političkim, religioznim, kulturnim ili zabavnim strukturama, zbog činjenice da je ljudska populacija ojađena postojanim prestižem, podčinjenošću i povredama, iskorištavanjem i autoritarizmom" (Riva, 1982: 34). Uz činjenicu da posljednji smisao prijateljstva nije korisnost odnosno ugoda, može se izvesti da je njegov cilj "savršeno zajedništvo u svim djelima, mislima, u svim vrijednostima" (Cicerone, 1972).

Neposredna je posljedica prijateljstva jedinstvo prijatelja u davanju sebe – u intrinzičnoj motiviranosti. Prijateljstvo kao i prava ljubav nagoni na dobrotu (*beneficentia*). Misao na prijatelja postaje na neki način djelatni princip. Ljubav u prijateljstvu nikada ne miruje (Nagel, 1973). Ona postaje ljubav koja služi, ljubav koja se su-življava i su-mišljava u

osobu ljubljenoga. Prijatelj poradi prijatelja ne štedi vrijeme, tijelo, život. Ako je prijatelj skrenuo s pravoga puta, prijatelj će ga pokušati vratiti. I bratska opomena spada dakle u područje službe prijatelju. Jaka ljubav rađa revnošću (*zelus*), a revnost se očituje u borbi protiv svega što je protivno ljubavi.

3. PRIJATELJSTVO I LJUBAV

Riječ "ljubav" danas je postala jedna od najupotrebljavanijih, ali i najzloupotrebljavanijih riječi, uz koju povezujemo prilično različita značenja. Podsjetimo najprije na širok semantički raspon riječi "ljubav": govori se o domoljublju, o ljubavi prema zvanju, o ljubavi između prijatelja, o ljubavi prema poslu, o ljubavi između roditelja i djece, između braće i rođaka, o ljubavi prema bližnjemu i ljubavi prema Bogu (Benedikt XVI., 2006). U svojoj raznolikosti značenja postavlja se pitanje: Jesu li sve te vrste ljubavi zapravo jedna te ista stvarnost te je ljubav, premda u različitosti svojih očitovanja, u konačnici ipak jedna jedina, ili pak jednostavno koristimo istu riječ za potpuno različite stvarnosti? Ljubav je najuniverzalnija, najstrahovitija i najtajnovitija kozmička energija. Nakon stoljetnih neodlučnih pokušaja, društvene su je ustanove ogradile nasipom i kanalizirale (Chardin, 1977).

Isus Krist nas poučava što znači ispravno ljubiti: naučiti promatrati drugu osobu ne više svojim očima i svojim osjećajima, već iz njegove perspektive, a to znači biti spreman žrtvovati svoj život za drugoga. Ispod površine vanjskog izgleda uočavati kod drugih ljudi duboku želju za znakom ljubavi i pažnje (Benedikt XVI., 2006).

Odnos između prijateljstva i ljubavi nije uvijek lako odrediti. Kaže se da "bit ljubavi stoji u davanju sebe u punini radosti i užitku posjedovanja drugoga. Bit prijateljstva jest u dobroj volji koja ide čak do žrtvovanja sebe za prijatelja" (Maritain, 1964: 11). U teološkom poimanju ljubavi prijateljstvo zauzima važno mjesto. Bog nas prijateljski voli pomažući nas u svim našim potrebama i umirući za nas na Križu. Bog nas ljubavlju voli, čineći nas dionicima svoje prirode posredstvom milosti, čineći od posvećene duše svoje prebivalište. Ove su riječi bogate značenjem za život svakog čovjeka, ali ih nije lako shvatiti. Objasnjavajući ih i tumačeći, riskiramo da im umanjimo značenje ili da ih krivo protumačimo.

Svaka ljubav je ljubav za sebe. To može biti shvaćeno na dva tipično različita načina: s jedne je strane dobrovoljna ljubav ili ljubav kao zvanje. Dobrovoljna ljubav u kojoj se onaj koji voli daje voljenoj osobi, dajući joj svoja dobra i ono što ima, do one savršene ljubavi kao što je zvanje, u kojoj se daje sve što se ima, sva vlastita dobra pa i vlastiti život. Taj oblik ljubavi jest onaj koji karakterizira pravo prijateljstvo. Prijatelj, dajući ono što ima, daje također, na jedan određen način i u isto vrijeme, ono što on jest, svoju osobu, vlastitu osobnost – daruje sebe, dakle, naravno i stvarno. Ili, posredstvom uljudnosti koju iskazuje prijatelju daruje neke darove koji u sebi pod znakovima skrivaju dar sebe samoga koji je, više-manje djelomičan, želi se reći, darovi koje daruje dopuštaju mu da sačuva za sebe svoj vlastiti ja, dakle, nije dao potpuno sve što ima. Osoba se u prijateljskoj ljubavi daruje direktno i otvoreno. Ljubav je mogućnost razgovora.

Razlika između ljubavi i prijateljstva nije obavezno "razlika u jačini ili veličini ljubavnog zanosa. Određeno prijateljstvo može biti isto tako shvaćeno, ili tako reći izuzeto od određene ljubavi. Razlika između ljubavi i prijateljstva je razlika u unutarnjoj kvaliteti

ljubavne ugone, ili na metafizičkoj osnovi na kojoj se ljubav izgrađuje u duši, odnosno na moći koju ona ima da otuđi dušu samu od sebe" (Maritain, 1964: 12-13). Ljubav je pojam puno širi od pojma prijateljstva u smislu da "je prijateljstvo jedan oblik ljudske ljubavi: stanja ljubavi, istodobne i recipročne ljubavi između dvije osobe" (Alvarez, 1975: 112). Prijateljstvo pretpostavlja egzistenciju ljubavi "u idealnom smislu, prijatelj je onaj koji voli, iznad svakog osobnog interesa ili koristi, koji je u potpunosti otvoren da primi drugoga, koji je željan dati se kao dar, koji se raduje postojećem miru kod drugoga kao da se radi o vlastitoj osobi" (Goffi, 1989: 1). Prijateljstvo nije samo dati i primiti osjećaje, već podrazumijeva otvoriti jednoj osobi, s jedne strane vlastiti duh i dobra, te s druge strane otvoriti se duhu i dobrima druge osobe. Struktura prijateljstva se sastoji u riječima, u tišini i u ponašanju. Riječi izražavaju nutarnje osjećaje, tišina pripušta duše k shvaćanju dubokog sklada i daje iskustvo osjetiti se sukladnima u istim osjećajima, ponašanja slijede riječi i tišinu, pritom ne narušavajući dijalog i susret. "Prijateljsko zajedništvo je način govora koji se razlijeva u dubokoj nutrini i koji se poslije, spontano rastvori u riječi i vanjske geste" (Goffi, 1989: 2). U prijateljstvu se stvara jedan odnos zajedništva među ljudima. Isto se može reći za zajedništvo s Bogom, iako se pretežno govori o ljubavi.

Sveti Toma Akvinski ljubav definira kao "čovjekovo prijateljstvo za Boga" (Akvinski, 1984: 266). Prijateljstvo je dakle oblik ljubavi (prijateljska ljubav), najdelikatniji i najzvišeniji izraz ljudske ljubavi. Prijateljstvo izražava konkretno dobrovolju (benevolentna ljubav), po kojoj prijatelj ljubi dobro samo u sebi, nasuprot požudi (požudna ljubav), kojom se vole objekti (stvari ili osobe) ne same u sebi, već radi vlastita interesa, u egocentričnom smislu. Dobrovolja je jedan osjećajni izraz, izravno upućen drugome, koji u drugome otvara altruistički stav i ushit. Dobrovolja utemeljuje prijateljstvo, odnosno preobražava se u prijateljstvo u času kada uspije u drugome izazvati istu senzaciju.

Kao definicija, prijateljstvo je uvijek socijalni fenomen, ali na nutarnjem stupnju konzumiran u osjećajima, zajedništvu što su satkani na srodnosti i tajnosti, koji upućuju na susret dvoje budućih voljenih-prijatelja. S vremenom se to zajedništvo mijenja na osjećajno jedinstvo dvoje voljenih u najdubljoj točki volje. Taj pogled na prijateljstvo rezultira sjajnim kreposnim životom. Upravo zato sveti Toma odbacuje Aristotelovo mišljenje koje negira mogućnost prijateljstva čovjeka s Bogom. Prijateljstvo između čovjeka i Boga obojeno je milošću. "Milost je ontološki čimbenik koji je određivao temeljno zajedništvo Boga i nas ljudi (fundamentalno zajedništvo) u udioništvu božanskog života. Iz tog zajedništva izvire *caritas* nova 'nadnaravna' ljubav, realizirana u najdelikatnijim vlaknima osjećaja: *dilectio*, duhovna ljubav čovjeka prema Bogu, koja 'odgovara' i jest u suglasju s Božjom ljubavi za nas. Božja ljubav i ljudska ljubav jesu dva momenta recipročnog odnosa koji stvara 'afektivno zajedništvo': susret i podudarnost volje, ljudske i božanske: čiji razvoj ima konačnicu u posvećenju" (Alvarez, 1975: 113). Afektivno zajedništvo stalno zahtijeva stvarno jedinstvo, uzajamnu prisutnost prijatelja, suživot koji će imati "potpuni razvitak u blaženom 'posjedovanju' Božanskog prijatelja: konačno to je stvarna ujedinjenost u prijateljstvu" (Alvarez, 1975: 113). Ljubav je na kraju ta koja stvara jedan oblik duhovnog života. Ljubav približava čovjeka i usmjeruje ga na jednu vrst intimnosti na afektivnom stupnju. Ovdje u igru ulazi prijateljstvo. Ono "ne stvara samo od sebe vlastitu sferu da podredi i uputi drugom sve ostalo, već usvaja i preobražava sve druge oblike zadržavanja s Prijateljem: molitva, 'rasprava prijateljstva', liturgija, 'čin s njime i za njega', poziv i profesionalne obveze, 'dijalog zova i odgovora'" (Alvarez, 1975: 114).

U prijateljstvu se ostvaruje put koji nije kratak, koji vodi do poučavanja o ljubavi, do dopuštanja da budem voljen. Ljubav svijeta jest i uvijek će biti uvjetovana (Nouwen, 1999). Strpljenje, povjerenje, oprezno približavanje, obzirnost, dovoljno vremena za prijatelja, umijeće čekanja, sve to moramo naučiti da bi prijateljstvo moglo rasti. Sloboda i ljubav se susreću u prijateljstvu. Kritika prijatelju uvijek je u službi ljubavi. Ona mu treba pomoći da sam ukloni svoje nedostatke prije nego ih drugi otkriju i zlorabe (Grün, 2006).

4. DUHOVNA PRIJATELJSTVA

Prijateljstvo se razlikuje od svakog drugog oblika ljubavi, bilo kao uzrok, sadržaj ili izražajna forma. "Tajanstveno proizlazi na temelju duhovnih afiniteta ne uvijek homogenih, upućenih k obostranom susretu osoba, ne iz instinktivnih poriva, već zbog duhovnih težnji, koje se samoodređuje, daje i prihvaća osjećaje i s njima i osobu, u čisto duhovnom obliku" Alvarez, 1975: 114).¹⁰ Izvor prijateljstva je ljubav, tako da "može biti ljubav bez prijateljstva, ali ne i prijateljstva bez ljubavi" (Rievaux, 1982: 127).

Izvor duhovne ljubavi je Božja ljubav. Prijateljstvo je odgovor na spoznaju Božje ljubavi. "U prijateljstvu nema ničeg nečasnog, lažnog, već je sve sveto i istinito" (Rievaux, 1982: 109). Štoviše, "u prijateljstvu se susreću jedinstvo i blagost, istina i radost, slatkoća i energija, osjećaji i čini. Sve ovo dolazi od Krista i u njemu se usavršava" (Rievaux, 1982: 110). Prijatelj koji se s prijateljem ujedinjuje u Kristovu duhu, postaje s njime jedno srce i jedna duša. Krist je uspostavio uvjete prijateljstva: "Nitko nema veće ljubavi od onog tko život svoj daje za one koje ljubi" (Iv, 15, 13). Dotle treba sezati ljubav među prijateljima: do smrti jednog za drugoga. Prijateljstvo se rađa i živi među osobama koje su napredovale u zrelosti.¹¹ Savršenstvo zrelosti jedne osobe "mjeri" se prema tome koliko ostavlja prostora prijateljstvu, koje "može proizaći među dobrima, usavršiti se među boljima, živjeti među savršenima. Zaista, dok se hotično uživa u zlu, dok se preferira ne odanost dobru, dok je užitak bolji od čistoće, drskost bolja od umjerenosti, ulagivanje od kazne, kako se može samo i željeti prijateljstvo, čiji korijen proizlazi iz vrijednosti vrlina" (Rievaux, 1982: 114-115)? Za čovjeka nema ništa svetije da želi, ništa korisnije da traži, ništa teže da pronade, ništa slađe da nađe i iskusi, ništa plodnije da sačuva od prijateljstva. Prijateljstvo je jače od smrti. Ono, u biti, daje plodove bilo u ovom ili u budućem životu. Prijateljstvo daje sukus svim vrlinama, svojom jakošću sprječava loše navike: moderira protivnosti, tako da među smrtnicima ništa ne može biti lijepo bez prijatelja. Pravo prijateljstvo bez rezerve ujedinjuje osobe. "Prijatelj je udružen s tvojom dušom i ti svoj duh vežeš s njegovim takvim vezom da dva budu jedan. Njemu se povjeri kao drugom tebi, bez prikriivanja čega i bez ikakve bojazni od njega. Zato treba najprije izabrati onog koji je prikladan, poslije ga iskušati i na kraju ga pridružiti među prijatelje" (Rievaux, 1982: 128). Prijateljstvo poznaje različite stupnjeve razvoja i treba se razvijati do savršenstva. Govori se obično o "četiri stupnja do

¹⁰ "Prijateljstvo se rađa iz jednostavnog drugarstva kada dvojica ili više njih otkriju isti ideal, interes ili samo ukus, kojeg drugi ne dijele i koji je do tog trenutka smatran od svakog zasebno najvećim blagom" (Lewis, 1992: 65).

¹¹ Bernard govori o tri znaka po kojima se može procijeniti ima li osoba afektivnu zrelost: 1. sposobnost da ispuni vlastitu dužnost; 2. prisutnost dobrih međusobnih odnosa, iako ne savršenih; 3. sposobnost odlučivanja bez previše otezanja i u miru. Afektivna zrelost nije nikad "savršena", ali je uvijek u odrastanju (Bernard, 1982: 220-222).

savršenosti prijateljstva. Prvi je izbor, drugi stupanj je kušanje, treći prihvaćanje, četvrti stupanj je savršeno suglasje s božanskim i ljudskim stvarima u ljubavi i dobroj namjeri" (Rievaulx, 1982: 129). Iz napredovanja u savršenosti prijateljstva možemo izvesti također ono što je zapreka za pravo prijateljstvo: ocrnjivanje drugoga; napad, koji ruši želju i gasi ljubav; oholost; indiskretnost koja prijateljima više ne dopušta nikakvu ljubav, nikakvu ljubaznost, nikakvu "slatkoću", već sve ispunjava gorčinom, prezirom, mržnjom i bolju; "nož u leđa", odnosno skriveno ogovaranje.

Ove zapreke imaju zajednički nazivnik u pomanjkanju povjerenja i sigurnosti među prijateljima. Sigurnost s kojom se netko povjerava prijatelju jest veliko dobro prijateljstva. Preduvjeti tog povjerenja i te sigurnosti su: "Trebalo izabrati onoga koji nije razdijeljen u nestabilnosti, onog koji nije obuzet sumnjama, ili onoga koji ne govori previše" (Rievaulx, 1982: 136).

Drugim riječima, kao vrijednost u prijateljstvu treba izabrati one najspremnije, one koji su pobijedili loše navike i koji su stoga gospodari samima sebi, one koji bi mogli izdržati i u napasti lošega. Izbor prijateljstva je određen samo na one koji "imaju u sebi motiv da budu voljeni" (Rievaulx, 1982: 138). Taj motiv uključuje u sebi četiri elemenata: "Odanost, namjeru, kriterij i strpljivost. Odanost, da se povjeriš sa sigurnošću. Namjera, da od prijateljstva ne očekuješ ništa drugo doli njegove naravne prednosti. Kriterij, da ne ignoriraš ono što bi trebao dati prijatelju ili ga pitati, u čemu suosjećati ili radovati se s njime. Strpljivost, da znaš gdje ponekad treba ispraviti, razloge zašto to učiniti, na koji način, u koje vrijeme, na kojem mjestu" (Rievaulx, 1982: 145).

Veliki mistici, sv. Terezija Avilska i sv. Franjo Saleški govore o duhovnom prijateljstvu kao o obostranoj pomoći za napredak u kršćanskom životu (Guidi, 1990: 22). Za "personalističku školu",¹² prijateljstvo je "stvaran odnos između dvije osobe, to je ljubav u intuiciji, odnosno, bolje rečeno, u dubokoj percepciji onog nečeg 'jedinstvenog' što se nalazi u svakom čovjeku, zbog čega se pojedinac razlikuje od drugog i zbog čega stupa u odnos s drugim kao 'cjelina'" (Riva, 1982: 19).

Psihoanaliza je prizvala pozornost na "potrebu ne zaustaviti se na vanjštini ponašanja, te na podupiranje istraživanja motivacija koje stoje s druge strane od običnog vidljivog, i zato je psihoanaliza potaknula na veći interes i na veće poštivanje osobnih dinamika, ljudskih odnosa, preporučujući neke najprigodnije modele i poglede" (Riva, 1982: 21).

Kako prijateljstvo podrazumijeva autentičnu ljubav koja nije erotskog ili seksualnog karaktera, već čisto afektivne naravi, na duhovnoj razini, ostaje uvijek duhovni akt, mogućnost otvorenosti vlastitog duha drugome, komunikacija osobe s osobom. Prijateljstvo se kao i svaka druga duhovna realnost treba ispoljiti, pokazati se. Da bi se pokazalo, "prijateljstvo stvara vlastitu sferu u kojoj preoblikuje i puni osjećajima stvari i događaje. To je potreba nutarnosti, intimnosti i iskrenosti. Ne nalaže jednolikost, već zajedništvo ideala i životnih razloga, postavljenih iznad profesije, kulture i socijalnog stupnja dvaju prijatelja" (Alvarez, 1975: 114). Prijateljstvo se nužno ne zatvara na "dva" prijatelja, međutim, ovdje je dobro naglasiti da se istinsko prijateljstvo teško postiže iznad "dva", jer je prijateljstvo određeno afektivnim polaritetom. Prijateljstvo daje mogućnost duhovne otvorenosti nutarnim bogatstvima drugoga i ostaje prijelaz granice koja uvjetuje svaki

¹² Martin Buber jedan je od najsvijetlijih predstavnika personalističke pedagogije.

ljudski duh. Prijateljstvo je autentičan oblik nadilaska izoliranosti, narcizma, egocentrizma, samodostatnosti, zavisti, mizantropije, rivalstva, antagonizma. "Mogućnost komuniciranja koje prijateljstvo uspostavlja, novi je životni plan u kojem se nutarnje okreće k socijalnom instinktu. Otvara suradnju za najteže probleme čovjeka. Omogućuje poznavanje sebe samoga u povratnoj slici prijatelja i podupire osobno odrastanje" (Alvarez, 1975: 114). Prijateljstvo nije činjenica koja iznenada dođe izvana. Prijateljstvo se ne može postići kada se ili kako želi jer nikada nije utilitaristička vrijednost. Potrebno je naučiti živjeti u prijateljstvu kroz dugo iskustvo imperfektnih prijateljskih ljubavi. Prijateljstvo je trenutak razvoja osjećaja jedne osobe, njezinih iskustava međusobnih kontakata. Afektivnost je s jedne strane uvijek otvorena daljnjem usavršavanju. Prijateljstvo zato treba odgoj, iznad svega duhovni odgoj. "Duhovni odgoj omogućuje nadići dječja maštanja i postaviti se u aktualnu stvarnost, podupire usvajanje jednog novog odgovornog "ja", očišćenog od probuđenih tendencija koje se zaokružuju u prošlosti. Autentični prijatelj je duhovno slobodan, zna poznavati samog sebe i drugog ovisno o situaciji, zna biti dostupan za potpuno prihvaćanje drugoga, zna dati ljubav koja podiže prijatelja" (Goffi, 1985: 3). Odgoj u pravom prijateljstvu nije lagan zadatak jer se treba ostvariti na raznim stupnjevima. "Pravo duhovno prijateljstvo je vrlo rijetko, zbog različitih razloga" (Alvarez, 1975: 115).

U nekim posebnim slučajevima "prijateljstvo" se može izgubiti ili biti perverzno.¹³ Zbog toga što je svaka ljudska osjećajnost podložna iskrivljanju pa tako i prijateljstvo.

"Kršćansko prijateljstvo, dakle, dozvoljava živjeti i prihvatiti, upotpunjujući se, prolazeći i nadilazeći erotsku ljubav te rodbinski afekt, međusobne ljudsko-božanske odnose kao recipročnu i zahvalnu dobrohotnost među osobnim slobodama" (Guidi, 1990:20).

4. I. PRIJATELJSTVO MEĐU OSOBAMA RAZLIČITOG SPOLA

Prijateljstvo među osobama različitog spola nije nemoguće. Kod Grka prijateljska ljubav smatrana je mogućom samo među muškarcima. Poimanje žene u ovoj vrsti ljubavi još se nije bilo pojavilo. O ovome C. S. Lewis piše: "po starima, prijateljstvo bijaše najradosniji i najpotpuniji od svih ljudskih osjećaja, kruna života, i škola vrlinâ" (Lewis, 1992: 59). "Da bi se među osobama različitog spola ostvarilo jedno pravo duhovno prijateljstvo koje postiže dubinu osobe i koje bi se realiziralo u osjećaju a da ga se uneredi, nije potrebno da zainteresirani budu psihološki ili duhovno nepravilni, ili da su postigli svetost. Spol ne uvjetuje neizbježno osjećajnost, iskrivljujući ga prema erotskoj ili senzualnoj komponenti ili određenije, na seksualnu stranu" (Alvarez, 1975: 115). Primjeri svetaca pokazuju mogućnost takvih prijateljstava. Smatra se da su sveci postigli savršen stupanj zrelosti, time onda i afektivnu zrelost.¹⁴ U duhovnoj tradiciji kršćanstva brojna su prijateljstva između muškaraca i žena. Oni nisu smatrali da su njihova međusobna prijateljstva u suprotnosti s njihovim odnosom prema Bogu. Naprotiv, doživjeli su da im uz duboko i iskreno prijateljstvo s nekim ženama ili muškarcima raste i jača ljubav prema Bogu. Duhovna razmjena misli s onim drugim davala im je "krila" na putu prema Bogu. Terezija Avilska

¹³ Svako prijateljstvo je zasebno prijateljstvo, ali je taj izraz obično upotrijebljen u pejorativnom smislu. U tom slušaju ne može se više govoriti o prijateljstvu, već o perverziji.

¹⁴ Svetost kršćanina je dostignuće zrelosti koju crkvena službena terminologija označuje kao herojski stupanj teoloških i kardinalnih kreposti (Rahner i Vorgrimler, 1992: 583).

je prema svojem ispovjedniku Gracijanu osjećala duboku bliskost. Prijateljstvo s njim i s njenim duhovnim suputnikom Ivanom od Križa vodilo ju je do toga da može govoriti o još dubljem odnosu prijateljstva s Bogom (Avilska, 1997). I druga slavna prijateljstva, npr. između Klare Asiške i Franje, između Franje Saleškoga i Ivane Chantal, između Jeronima i Eustahije, pokazuju da može postojati i pravo prijateljstvo između muškarca i žene, prijateljstvo koje obostrano obogaćuje. Naravno da je i u ovakvim prijateljstvima prisutan *eros*. On povezuje prijatelje međusobno. Osjeća se kao nešto što podražuje, oživljuje i može "zavrtjeti pameću". No, takva prijateljstva nisu seksualno proživljena. Upravo odricanje od življene seksualnosti daje draž i vrijednost ovakvim prijateljstvima između muškaraca i žena. Muškarac i žena se međusobno nadahnjuju.

Teilhard de Chardin, znameniti prirodoslovac i istraživač, svećenik isusovačkog reda¹⁵ napisao je da je od trenutka kad se u njemu probudila svijest o samom sebi i kad je naučio doista izraziti sama sebe, sve što se u njemu dalje otkrivalo i otvaralo, bilo je pred očima i pod utjecajem neke žene (Chardin, 1968). On je bio u prijateljstvu s trima ženama s kojima je izmjenjivao brojna pisma; ta su ga prijateljstva zapravo učinila osjetljivim za probleme izgrađivanja čovječnosti u čovjeku. Prijateljstvo između muškarca i žene u sebi uvijek nosi nešto nadahnjujuće i oživljavajuće.

Prijateljstvo među muškarcima i ženama nije dakle zmaj s pet glava i deset očiju iz crtića Dylana Doga. Nema razloga bojazni niti ismijavanju ili velikom čuđenju. Muškarci često otkrivaju da žene misle svojom glavom i da stvari znaju vrlo dobro postaviti. One znaju biti dobre, povjerljive, mirne, pouzdane. Žene, s druge strane, otkrivaju da muškarci nisu puki brbljavci, nego da znaju biti ozbiljni, da znaju voljeti iskreno i odano. Prijateljstva između žena i muškaraca imaju velike prednosti: to su iskrena i slobodna prijateljstva. Ne boje se zavisti niti ponosa. Ne gube se "usput". Ne lomi ih svaki povjetarac kao trstike u polju: štoviše, takva su prijateljstva otporna, nadvladavaju probleme, nerazumijevanje i poteškoće (Giordano i sur., 1999). Prijateljstvo između muškarca i žene mora biti uvijek obostrano ozbiljno shvaćeno, koliko god žrtava to zahtijevalo. Treba biti iskren prema samome sebi i pošten prema prijatelju/ici. Takvo prijateljstvo zahtijeva stalan napor.

Pravi je prijatelj, bilo muškarac bilo žena, onaj kojemu možemo reći točno što osjećamo, znajući da će nas on saslušati, ohrabriti i potvrditi u ljubavi i nježnosti. Takav prijatelj i takva prijateljica važan je izvor snage za svakodnevni život. Kad dođu crni dani, potrebno nam je utočište prijateljstva. Kad se osjećamo potišteno ili nam je dosta svega, prijateljska riječ može povratiti mir i pouzdanje. Trebamo ponekad prijatelja da nas sluša i primi na sebe cijelu gomilu naših riječi, patnji i strahova. Ponekad jedini odmor može biti oslobađanje od svega toga, a prijatelj ili prijateljica jedina je osoba koja to može preuzeti.

4. 2. PRIJATELJSTVO JE BLAGO/SREĆA¹⁶

Prijateljstvo je uvjet sretna života, "odstranjaju sunce od svijeta oni koji iz života odstranjaju prijateljstvo, najbolji i najsladši Božji dar" (Rievaulx, 1982: 118). Prijateljstvo u sebi samom jest dobro velike duhovne vrijednosti, te vodi k usvajanju i usmjeravanju

¹⁵ Isusovci ili Družba Isusova (lat. Ordo Societas Jesú) je rimokatolički crkveni red. Osnovao ga je u 16. stoljeću sv. Ignacije Loyola.

¹⁶ U samoj je naravi tog pojma da bude zagonetka, izvor stalnih raspra – to je voda koja može poprimiti bilo kakav oblik, ali nema oblika u koji bi se mogla strpati (Bruckner, 2001).

drugih natprirodnih vrijednosti. Ono je mnogima siguran oslonac u vremenu bez oslonca, dom u zemlji bez domova, domovina u svijetu bez domovine. Prijateljstvo nije institucija. To je odnos u koji svatko stupa dobrovoljno, slijedeći vlastiti ukus, odabir i ono što mu se sviđa. U ovim nesigurnim vremenima i uza sve spoznaje o krhkosti ljudskih odnosa, očito je da još uvijek postoji velika potreba za prijateljstvom. Grci su bili uvjereni da je čovjeku potrebno prijateljstvo kako ne bi bio oštećen u duši. Prijateljstvo je preduvjet čovjekove sreće jer nitko ne može biti savršeno sretan ukoliko je ograničen samo na sebe. Čovjek je u svojoj biti upućen na prijatelja. Prijateljstvo je kao sunce koje obasjava čovjeka.

Sreća se pokazuje kao izravni učinak prijateljske ljubavi u obliku radosti, radosti koja izvire iz srca i koja može savršeno koegzistirati sa siromaštvom, čak i s boli. Mi želju za srećom odviše zamišljamo po uzoru na svoje fizičke prohtjeve, primjerice glad i žeđ. Iskustvo prijateljstva budi u nama želju posve neobične vrste: to je želja za dobrom ljubljene osobe kao za vlastitim dobrom, u toj mjeri da se raduje njezinoj radosti, a trpi zbog njezine muke. Ta se želja na neki način udvostručuje djelovanjem prijateljstva i potiče nas da tražimo tuđu sreću poput vlastite sreće (Pinckaers, 2000). U nama postoji želja koja je istodobno velikodušna i povezana s interesom, neproračunata i poželjna, koja ostvaruje iznenađujući sklad između "za tebe" i "za mene". Mogla bi se definirati kao "želja za prijateljstvom" ili "prijateljska želja" budući da se rađa iz prijateljske ljubavi. Prvotno iskustvo u korijenu morala nije osjećaj obveze ili dužnosti, već mnogo dublje: smisao i poziv na prijateljsku ljubav.

4. 3. PRIJATELJSTVO U RELIGIOZNOJ ZAJEDNICI

"Postoje osobe pozvane na transcendentnost, potaknute vlastitom vjerom i osjećajem koji ih potiče na opredjeljenje za intimnost s Bogom, u kojem će tražiti i naći ušće vlastite osamljenosti" (Alvarez, 1975: 115). Zbog toga je prijateljstvo u religioznoj zajednici ili u monaškoj tradiciji ponekad bilo negativno obilježeno¹⁷ jer se smatralo da prijateljstvo, usmjerenost na drugoga, pojedince odvlači od Boga. Pravo prijateljstvo u religioznom životu ostvaruje se u ozračju bratske ljubavi u zajednici. Zajednica po sebi također je mjesto za ostvarivanje prijateljstva. U svojoj srži zahtjeva askezu, nadahnutu na ljubavi i poslušnosti. Posvećene osobe trebale bi biti orijentirane ka Kristu - Prijatelju. Samo po tom orijentiru bit će moguće "razviti i rascvjetati prijateljstvo prema bratu" (Alvarez, 1975: 116).

Kršćanski odgojni proces znači neku pedagošku organizaciju sadržaja i iskustva da bi se, pomoću progresivnih faza, povelu osobu prema ciljevima zrelog prijateljstva (Vecchi, 1998). Prema zrelim međusobnim relacijama, koje su u skladu s antropološkim bogatstvom prisutnih subjekata. Takve relacije tvore pedagošku situaciju u smislu da poprimaju karakteristike koje mogu potpomoći otvaranje istini, priznavanju drugoga, usmjeruju afektivne snage, ne usredotočujući se isključivo na sebe ili na drugoga, nego na dobro koje nadilazi obojicu (Imoda, 2004). Prijateljstvo je svjestan pokušaj razumijevanja i negativnih i pozitivnih iskustava drugih (Raboteg-Šarić, 1995).

¹⁷ Previđao se onaj evanđeoski imperativ: "Meni najmanje braće" (Mt 25,40). Čovjek čovjeku je put ste učinili koliko ste učinili jednomu od ove moje do Boga.

Različiti pokazatelji zajednicu¹⁸ označuju kao jedini mogući subjekt-objekt odgojnih procesa i kao neophodno okružje u kojem bi se oni mogli odvijati. Odgoj je postao složen. Poticaji, odnosi, spoznaje i ponude su tolike da njihova sinteza i tumačenje nadilaze ne samo djelovanje pojedinog odgojitelja, nego i same čimbenike odgoja kao što su obitelj i škola. Odgoj zahtijeva sklad nakana, kriterija i intervencija: ili se radi skladno, ili se dolazi do neodgojnog raspršivanja.

Prijateljstvo, dakle, uvijek ostaje jedan element postignuća, jedan oblik života teško zamjenjiv jer je to pozitivni znak formacije osobe, afektivne zrelosti i uključenosti u socijalni život.

4. 4. PRIJATELJSTVO U ADOLESCENCIJI

Period adolescencije je karakteriziran situacijom psihičke neravnoteže i fiziološkim perturbacijama. Govori se o psihičkoj i fizičkoj "krizi" u kojoj sva prijašnja iskustva bivaju stavljena u diskusiju kako bi bila re-organizirana. U toj dobi adolescenti mijenjaju ukuse i interese (Bezić, 1989). Žive dob otkrivanja dubokog "ja". Oni trebaju voljeti i biti voljenima. Obitelj više nije dostatna. To je dob u kojoj dječaci i djevojčice kušaju samoću i u isto vrijeme postaju reflektivni i zamišljeni. Osjećaju se promijenjenima. Adolescenti – i to je temeljno obilježje "odbacuju način življenja odraslih i žele oblik života u kojem sloboda ima najveći naglasak, a da ne znaju točno definirati u čemu se sastoji i u kojim konkretnim ponašanjima se sloboda ostvaruje" (Riva, 1982: 118). U ovoj situaciji adolescencije "prijateljstvo postaje nešto od zaista velike važnosti: u prijatelju/ici (adolescenti) traže i nalaze odgovor na svoje nove probleme, upotpunjenje samih sebe, nekoga tko bi znao ući u sklad s njihovim već bolje definiranim karakterom" (Vanna, 1992: 136). Adolescencija je period u kojem se rađaju najprisnija, ali i nesmotrena prijateljstva koja ispunjavaju cijelo njihovo slobodno vrijeme. To su prijateljstva "sačinjena od malo kompliciranih razgovora, ali od savršenog dogovora, neposredna su, intimna. Dovoljna je mala naznaka da bi se bilo na istoj valnoj duljini" (Vanna, 1992: 137).

Adolescentima je prijateljstvo samo po sebi shvatljivo, izvor je zadovoljstva, sigurnost koju uspijevaju uskladiti s obiteljskim vezama i s drugim aktivnostima koje im život nanese. Adolescenti preferiraju život u grupi jednog zatvorenog i ekskluzivnog prijateljstva, u grupi pronalaze jednu širu mogućnost zahvalnosti. U određenim "segmentima" život u grupi riskira transformaciju u udruženja, često neurednog života. Ta udruženja poneki put u mladima uspiju stvoriti veliki osjećaj pripadnosti i skoro ovisnosti: svi nose istu odjeću i nerijetko moralno žive istim načinom. Period adolescencije obilježava jaka potreba: biti s drugima. To je jaki povod i potreba adolescenata da budu s drugima. Osim udruženja, postoje također drugi oblici grupa u kojima se živi prijateljski: školski prijatelji, susjedi, šprtski prijatelji. Govori se o prijateljstvu u grupi, kao često spontanom prijateljstvu koje garantira samo minimum socijalne otvorenosti i recipročne integracije. "Ulazak u jednu organiziranu grupu nosi naravno potpunu promjenu vlastitog života, nosi nove prijatelje, druge razgovore. U tim slučajevima prijateljstvo je podržano na zajedničkom interesu grupe, od zajedničkog rada, istog života grupe koji sve ujedinjuje" (Vanna, 1992: 138).

¹⁸ Prijateljstvo u zavodima ili zajednicama, pogotovo ekstremima: biti previše povezan (navazan) na onima zatvorenijeg tipa, izloženo je dvama izabranog prijatelja ili zatvoriti se u vlastitu osobu.

Sociolozi tvrde da je osjećaj pripadnosti u današnje vrijeme mnogima pretpostavka da bi se doživljavali vrijednima. Unutar adolescentnih grupa izvire prvi homofilični i heterofilični parovi prijatelja. "Par adolescenata nije objektivni izbor, već je akt subjektivne genitalne, seksualne, osjećajne recipročne identifikacije iako se upražnjavaju heterogenitalna i homogenitalna ponašanja. Ukoliko se prijateljstvo fiksira na erotsko-genitalnom homo/heterogenitalnom stupnju s vršnjacima, sa starijima ili mlađima, riskira da se ne otvori slobodnom prijateljskom odnosu (Guidi, 1990). Važna je spoznaja da u grupi, među poznanicima s kojima se mladi druže, postoji jedan kojemu sam upravo "ja" najvažnije stvorenje. Ovo pitanje izražava čežnju da budem za nekoga jedinstven i jedini. Antoine de Saint-Exupéry daje malom princu spoznati da je njegova ruža doduše ista kao i sve ruže svijeta. Ali da je ipak jedinstvena. Lisica šalje malog princa u ružičnjak: "Idi, pogledaj još jednom ruže, shvatit ćeš da je tvoja jedina na svijetu." I dok dječak promatra ruže, postane mu jasno da su sve one lijepe, ali ne znače ništa jer "nitko se s vama još nije sprijateljio a i vi se niste ni sa kime sprijateljile... Bilo tko, tko bude prolazio, mogao bi misliti da je moja ruža slična vama. No sama po sebi ona je važnija od svih drugih jer je to ruža koju sam ja zalijevao" (Exupéry, 2001: 63).

Prijateljstvo ima i terapijsku vrijednost. Odbačena djeca koja nisu u djetinjstvu osjetila ljubav, djeca koja su u djetinjstvu bila izrazito agresivna, mogu također ostvariti prijateljstvo, to iskustvo će im pomoći da izbjegnu ovisnost kao samoliječenje, u koje takva djeca najčešće kasnije upadnu (Goleman, 1995). Djeca koja imaju prijatelja ili prijateljicu rijetko postaju neurotična, a ukoliko se to i dogodi, lakše izlaze na kraj sa svojim neurotičnim iskušenjima. Mladima prijateljstva također imaju terapijsku vrijednost jer daju emocionalno uporište i pružaju mladom čovjeku mogućnost socijalne orijentacijske sigurnosti u razvoju, bez prisilno zadanih predložaka, uloga i pripadnosti. Mladi nalaze vlastiti identitet u susretu s prijateljem i prijateljicom. Razgovarajući s prijateljima, oni uče govoriti o svojim osjećajima, umjesto da ih potiskuju. To će im pomoći da se lakše odvoje od roditelja, da otkriju vlastiti put i da krenu njime. Mladi kroz prijateljstvo uče da se mogu osloniti na nekog drugog. Prestaju biti egocentrični i ne bave se stalno sami sobom. Uče kako mogu bolje razumjeti druge ako bolje promatraju sebe. Kad roditelji više ne mogu pratiti svoju djecu, dobro je da znaju kako njihova djeca nisu sama, nego da imaju dobre prijatelje. Sve je češća pojava zabrinutost roditelja zbog toga što im djeca imaju loše¹⁹ prijatelje koji više ne cijene ni jednu vrijednost, koji su prijateljstvo pretvorili u zajedničko opijanje i drogiranje (Grün, 2006). Nije li danas potrebno, što urgentnije, misliti o stvaranju dostupnih mjesta na kojima bi se mladi vježbali u prijateljstvu, tj. na kojima bi mladi stjecali dobre prijatelje? Mjesta na kojima bi mladi bili usmjereni na iste ciljeve, jer upravo oni ljude međusobno povezuju.²⁰

Važno je da mladi u prijateljstvu razvijaju socijalne kontakte, ali je jednako važna i povjerljivost s jednim prijateljem ili prijateljicom. Samo će se tako stvoriti otvorenost koja im omogućuje da se osjećaju "doma" kad su s nekim drugim, u njegovu svijetu, usred brojnih opasnosti svijeta.

Možemo konstatirati da je period adolescencije spontano otvoren prijateljstvu: ono ipak treba biti kanalizirano, orijentirano, dok ne postigne više stupnjeve prijateljstva, odnosno do stupnja u kojem će biti sposobno izbjeći određene deformacije kojima je u toj dobi posebno izloženo.

¹⁹ Pojam prijatelj u sebi uključuje dobrotu, a ni u ²⁰ Takva mjesta mogu biti centri za mlade. kojem slučaju zlo ili nešto loše.

POPIS KRATICA

Kratice:

AA	Apostolicam actuositatem
CD	Christus dominus
DV	Dei verbum
GE	Gravissimum educationis
LG	Lumen gentium
PO	Presbyterorum ordinis

Biblijske kratice:

Stari zavjet

Izr	Knjiga Mudrih izreka
Jr	Prorok Jeremija
1 Kr	Prva knjiga o Kraljevima
1 Mak	Prva knjiga o Makabejcima
2 Mak	Druga knjiga o Makabejcima
Mih	Prorok Mihej
Ps	Knjiga psalama
1 Sam	Prva knjiga o Samuelu
2 Sam	Druga knjiga o Samuelu
Sir	Knjiga Sirahova

Novi zavjet

1 Iv	Prva Ivanova poslanica
Iv	Evandjelje po Ivanu
1 Kor	Prva poslanica Korinćanima
Lk	Evandjelje po Luku
Mk	Evandjelje po Marku
Mt	Evandjelje po Mateju

LITERATURA

Alvarez, T. (1975) Amicizia. U: *Dizionario enciclopedico di spiritualita*, Roma, Città Nuova, str. 112-117.

Akvinski, T. (1981) *Izabrano djelo*, Ljubljana-Zagreb, Globus.

Aristotel (1992) *Nikomahova etika*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.

Augustin, A. (1994) *Ispovijesti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Avilska, T. (1997) *Moj život*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Hrvatski karmelićani i karmelićanke.

Benedikt XVI. (2006) *Deus caritas est – Bog je Ljubav*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Bernard, A. B. (1982) *Teologia spirituale*, Milano, Paoline.

Bezić, Ž. (1989) *Razvojni put mladih: djetinjstvo i mladost*, Đakovo, U pravi trenutak.

Biblija (1991) *Stari i Novi zavjet*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Bruckner, P. (2001) *Neprestana ushićenost*, Zagreb, Društvo hrvatskih književnika.

Chardin, de T. (1968) *Il fenomeno umano*, Milano, Il Saggiatore

Chardin, de T. (1977) *O ljubavi i sreći*, Zagreb, Metanoja.

Cicerone, M. T. (1972) *Catone maggiore: Della Vecchiaia; Lelio: Dell' amicizia*, Bologna, Zanichelli.

- De Guidi, S. (1990) Amicizia. U: *Dizionario di teologia morale*, Torino, Paoline, str. 17-35.
- Drugi vatikanski koncil (1986) Apostolicam actuositatem. U: *Drugi vatikanski koncil*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 417-466.
- Drugi vatikanski koncil (1986) Christus Dominus. U: *Drugi vatikanski koncil*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 257-303.
- Drugi vatikanski koncil (1986) Dei verbum. U: *Drugi vatikanski koncil*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 391-416.
- Drugi vatikanski koncil (1986) Gravissimum educationis. U: *Drugi vatikanski koncil*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 359-380.
- Drugi vatikanski koncil (1986) Lumen Gentium. U: *Drugi vatikanski koncil*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 91-204.
- Drugi vatikanski koncil (1986) Presbyterorum ordinis. U: *Drugi vatikanski koncil*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 561-617.
- Filipović, T. A. (1988) Prijateljstvo u četvrtom evanđelju i njegovo značenje za katehezu, *Kateheza 1* (1988), str. 5-24.
- Giordano, E., Lasconi, T., Boscato, G. (1999) *Goruća pitanja*, Zagreb, Katehetski salezijanski centar.
- Goffi, T. (1989) Amicizia. U: *Nuovo di spiritualità*, Milano, Paolone, str. 1-19.
- Goleman, D. (1995) *Emocionalna inteligencija*, Zagreb, Mozaik knjiga.
- Grün, A. (2006) *Želim ti prijatelja*, Zagreb, Tevizija.
- Huxley, A. (1998) *Vrli novi svijet*, Zagreb, Izvori.
- Imoda, F. (2004) *Razvoj čovjeka*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Ivan Pavao II. (1992) *Pastores dabo vobis-Dat ću vam pastire*, Zagreb, Nadbiskupski duhovni stol-Glas koncila.
- Koprek, I. (1995) *Kao dio mene: etika, prijateljstvo, krepost*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Lewis, C. S. (1992) *I quattro amori. Affetto, amicizia, eros, carità*, Milano, Jaca Book.
- Nagel, T. (1973) *The Possibility of Altruism*, New Jersey, Princeton.
- Nouwen, H. (1999) *Povratak izgubljenog sina*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Panimolle, S. A. (1991) Amore. U: *Nuovo dizionario di teologia biblica*, Torino, Paoline, str. 35-64.
- Pinckaers, S. (2000) *Pavlov i Tomin nauk o duhovnom životu*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Raboteg-Šarić, Z. (1995) *Psihologija altruizma*, Zagreb, Alinea.
- Rahner, K. i Vorgrimler, H. (1992) *Teološki rječnik*, Đakovo, U pravi trenutak.
- Rievaulx, A. (1982) *L'amicizia spirituale*, Siena, Cantagalli.

Riva, A. (1982) *Amicizia*, Milano, Ancora.

Saint-Exupéry, A. de (2001) *Mali princ*, Zagreb, Zagrebačka stvarnost.

Vanier, J. (2007) *Zajednica i rast*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Vanna, U. (1992) *Adolescenti e scelta cristiana*, Milano, Ancora.

Vecchi, J. E. (1998) *Pastoral mladih, izazov za crkvenu zajednicu*, Zagreb, Katehetski salezijanski centar.

Westermann, C. (1982) *Amicizia. U: Dizionario teologico*, Casale Monferrato, Marietti, str. 709-713.

THE SIGNIFICANCE OF FRIENDSHIP IN THE PROCESS OF MATURING: A CHRISTIAN VIEW

SUMMARY

The idea behind this paper is to remind us of the value and importance of friendship, to remind us how important friendship is for growing up and maturing, for achieving the original humanity in us. Friendship does not depend on any kind of belonging, friendship is voluntary and without ulterior motives and requires no special operating program. In friendship the freedom of choice and sense of equality are important.

Friendship differs from other forms of love, whether as the cause, the content or the form of expression, it is true love, and love is also the ability to converse. Friendship is the only true treasure and real happiness which shows itself as a direct effect of friendly love in the form of happiness, happiness which springs from the heart and which can coexist perfectly with poverty and even pain.

For all these reasons friendship requires educating, above all spiritual education, which can enable an individual to overcome his childish fantasies and place himself in actual reality, to accept a new responsible "me", cleansed of awakened tendencies from the past. An authentic friend is thus spiritually free, knows how to understand himself and others, depending on the situation, knows to be available for the complete acceptance of others, knows to give love which exists and lives for a friend.

KEY WORDS: *altruism, friendship, happiness, spiritual friendship.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

RECENZIJE I PRIKAZI

MIGRATION UND MEDIEN: EINBLICKE IN THEORIE, FORSCHUNG UND PRAXIS

(MIGRACIJE I MEDIJI: UVID U TEORIJU, ISTRAŽIVANJE I PRAKSU)

KAI-UWE HUGGER
AJZ- Bielefeld GMK, 2006., str. 207.

MLADEN MAVAR
Psihijatrijska bolnica Ugljan
Psychiatric Hospital Ugljan

Primljeno / Received: 28. VI. 2007.

Kai-Uwe Hugger, autor knjige *Migration und Medien*, doktor je psihologije, zaposlen na Odjelu pedagogije Sveučilišta Bielefeld. Izučava područje socijalizacije, procese migracija, nasilja među mladima i nove medije. Ova znanstvena monografija povezuje različite znanstvene i medijsko-praktične perspektive te modele ponašanja koji pokazuju koje značenje imaju ili mogu imati mediji u integraciji migranata u Njemačkoj. Knjiga ima ukupno pet poglavlja te 207 stranica s literaturom. U knjizi su tri izabrana teksta koje je, s neznatnim izmjenama, prethodno objavio izdavač Društvo za medijsku pedagogiju i komunikologiju (GMK) a izlagani su u studenome 2005. god. na kongresu s temom "Globalizacija, migracija, mediji – novi koncepti za pedagogiju i obrazovanje".

Naslovi poglavlja su : "Teorijski pristup ", "Interkulturalno medijsko obrazovanje", "Središnje ponude i razvoj", "Medijski rad s migrantima" i "Medijsko-političke perspektive".

U uvodu Hugger naglašava problematiku obrazovne politike koja je pitanje migranata u poimanju interkulturalizma podosta marginalizirala. Uvažavajući taj aspekt, u analizama bi, prema njemu, migranti u njemačkoj javnosti "uvelike dobili na značenju, a svi potrebu za snošljivošću i suživotom" (str. 7). Tome su, s jedne strane, doprinijele objave rezultata internacionalnog PISA-projekta, koji je objavio alarmantan podatak "...da se djeca i mladi migranti osjećaju izgubljenima u njemačkom obrazovnom sustavu..." pa postižu i lošije rezultate u učenju od svojih "domaćih" vršnjaka. S druge strane, autor smatra da su tome doprinijeli i radikalni nemiri mladih migranata u Parizu i drugim francuskim gradovima tijekom 2005. godine, što mogu radikalizirati sukobe u Njemačkoj (str. 11). Slični bi izgredi mogli nastati (po autoru) i u njemačkim problematičnim četvrtima, posebno u onim u kojima živi mnogo mladih migranata (str. 11). Rekli bismo da multikulturalnost nije jamstvo interkulturalizma. Ovo je posebno zanimljivo u godini u kojoj obilježavamo interkulturalne vrednote kao glavne čimbenike u "detektiranju" procesa demokratizacije obrazovanja.

Ovi rezultati, smatra Hugger, skreću pozornost na najmanje dva centralna pitanja:

Prvo se postavlja pitanje o uvjetima u kojima mlade migrantice i migranti odrastaju. Jasno je koliko se malo zna o svakodnevicu i problemima ove djece i mladih, ne samo u Njemačkoj i "koju ulogu u razvojnom kontekstu mladih migranata igraju mediji" (str. 16). Oni se moraju nositi s novim socijalno-prostornim prijelazima i vezama koje mogu dovesti do "besciljnosti i pojačanih nesigurnosti, ali isto tako i do suverenog svladavanja prepreka između domaće i strane kulture" (str. 16).

Hugger naglašava: "Ovi novi socijalni odnosi, koji su putem rastuće dinamike globalne komunikacije postali još intenzivniji, predstavljaju dosad jedva prepoznatljiv izazov u odgojno-obrazovnoj praksi." (str. 30).

Ovo upućuje na drugo centralno pitanje o postojećim pedagoškim konceptima. S obzirom na posljednju raspravu o migraciji u Njemačkoj, jasno je da razglabanje o prikladnim pedagoškim mjerama za mlade migrante nije bilo osobito značajno. Ovdje dolazi do izražaja pitanje medijske pedagogije, upravo zato što mladi migranti – jednako kao i mladi ne-migranti – odrastaju kao "djeca medija".

Autor knjige osobito daje do znanja da medijska pedagogija može dati odlučujući doprinos odgovoru na ovako formulirana pitanja. U knjizi su sabrani izabrani članci koji su predani forumu Društva za medijsku pedagogiju i komunikologiju (GMK), za kongres koji je održan u studenome 2005. god. s temom "Globalizacija, migracija, mediji – novi koncepti za pedagogiju i obrazovanje" (str. 44).

U prvom poglavlju autor raspravlja o odnosu medija i migracije. Unatoč tome što naglašava različite probleme, otvara teorijsko-koncepcijska pitanja kroz empirijski orijentirane debate: kao prvo, ističe važnost procesa izgradnje identiteta i kolektivizacije, koji određuju odnos između medija i migracije, te drugo, predviđa odvratanje od perspektive migranata. U ovom smislu odnos suživota mladih migranata prezentira se prvenstveno kroz konfliktne odnose među njima.

Svoja razmišljanja smješta u globalizacijsko-teoretski okvir, koji prije svega stoji u argumentacijskoj tradiciji kulturnih studija (Cultural Studies). Autor argumentira da forme kolektivizacije, koje on naziva deteritorijalnom kolektivizacijom (str. 57), postaju relevantnije s globalizacijom medijske komunikacije. Kao primjer služe mu udruge migranata iz dijaspore, kojih se održavanje izvan državnih granica ne bi moglo zamisliti bez globalnih medija kao što su satelitska televizija i internet, " a što utječe na krizu identiteta i konflikte situacije" (str. 77).

Hugger naglašava kako mediji – posebice film – igraju važnu ulogu, prikazujući odgovarajuće ponude i okvire te postavlja tvrdnju: "Da li će se i kako te iste koristiti pitanje je kompetencije stručnjaka u uviđanju povezanosti medija i nasilja" (str. 80).

U ovom poglavlju naglašava da višestruka pripadnost migranata druge i treće generacije u Njemačkoj oblatorno kao posljedicu mora imati difuziju identiteta. Ovdje je od prvorazrednog značenja poznavanje ili spoznaje kliničke psihologije, socijalne patologije i psihologije. Na kraju poglavlja na primjeru izabranih online-udruga (konglomerata raznih rasa i vjera), prvenstveno njemačko-turske mladeži, pojašnjava karakter nastanka "nekonfliktnog identiteta" (str. 90).

U drugom poglavlju pod nazivom "Interkulturalno medijsko obrazovanje" objašnjava kako se u sistematskom i empirijskom pogledu zadaće medijske pedagogije mogu konceptualizirati u migracijskom društvu. Autor, pored toga, ocrtava sliku "interkulturalnog medijskog obrazovanja, odnosno interkulturalne pedagogije" (str. 88). Zaključuje da bi interkulturalno medijsko obrazovanje u osnovi trebalo biti postavljeno prema kanadskom modelu "unity within diversity" (str. 90). Pri tom bi težište trebalo biti na medijsko-pedagoškom radu s migrantima u školi (str. 91). Taj bi se njegov prijedlog mogao komparirati s nastojanjima nekih stručnjaka i resornog ministarstva da se kod nas uvede *Zdravstveni odgoj* kao izborni predmet u osnovne i srednje škole te kolegij *Nasilje nad mladima i među njima* na sveučilištima. Njegov model aktivno-produktivnog medijskog rada obuhvaća školu, koju prije svega razvija u izvanškolskom medijskom radu djece i mladih. Ključne točke njegovih znanstvenih članaka čine rezultati dvaju višegodišnjih interkulturalnih projekata istraživanja prakse (str. 92). Autor time daje snažne implicitne zaključke da učenje o interkulturalizmu treba biti prioritet suvremenog odgoja i obrazovanja. U javnosti i sredstvima masovnih komunikacija uočavamo kako se proklamira primarna prevencija nasilja nad djecom kao najvažniji činitelj ostvarivanja dobrobiti djetinjstva i podizanja razine svijesti svih onih koji se izravno ili neizravno bave s djecom. Masmediji na svjetlo dana donose teške probleme djece, slučajeve njihova brutalnog zlostavljanja, različitih oblika zanemarivanja, nebrige i nesenzibilnosti društva za problem. Na ministarskim razinama i konferencijama Vijeća Europe proklamira se "širenje područja borbe u zaštiti prava djeteta te podizanje kvalitete tih prava, kako u supstancijalnom smislu, tako i u povezivanju globalnih i regionalnih instrumenata, te nacionalnoj implementaciji i trajnom interaktivnom prožimanju aktivnosti svih čimbenika - međunarodnih organizacija, civilnog društva, te širokog spektra državnih institucija".

U trećem poglavlju pod naslovom "Središnje ponude i razvoj" (str. 101) autor problematizira tezu da se kod medijskih sadržaja koje produciraju (jeweils) migranti i "domaći", može doći do paralelnih svjetova s nesagledivim konfliktnim posljedicama (str. 121). Uzima za primjer Francusku i dugogodišnju segregaciju arapske i afričke mladeži po rubnim četvrtima urbanih sredina. Autor ističe da kratak prikaz "priče" o svladavanju migracija u filmu donosi Dieter Wiedemann (prof. dr. medijskih znanosti) (str. 123). Služeći se mnogim primjerima, on podsjeća na raniji problem doseljavanja od početka imigracije, kako u ondašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj, tako i u Demokratskoj Republici Njemačkoj. Pritom naglašava posebno značenje medijske "slike" za unapređivanje odnosa bez konflikata različitih naroda i pledira za odgovarajući angažman vlasnika medija; oni mogu snažno produbljivati krizu ili je smirivati među migrantima. Zalaže se za više poštovanja, opuštenosti i humora u ophođenju s migrantima, "jer i zabavne i obrazovne televizijske slike za migrante mogu uspješno djelovati na smanjenju tenzija..." (str. 129).

Četvrto poglavlje pod naslovom "Medijski rad s migrantima" sadrži sedam dodatnih tekstova koji pokazuju kako se obilno prikazuje područje medijsko-pedagoškog rada s migrantima. Prikazane su spoznaje i rezultati projekata iz različitih područja obrazovnog sustava; oni se nadovezuju na konceptijska razmišljanja prvih dvaju poglavlja. Autor na primjeru triju projekata u Kreuzberg-školama, ističe kako djeca i mladi turskog migracijskog porijekla mogu biti podupirana putem medijskog rada "pri izobrazbi dvokulturalnog identiteta" (str. 133). Promovira metodu "multimedijalnog učenja kroz igru, pokušavajući zarana svladati jezični deficit" (str. 140). Prikazuje razvoje i učinke

projekta iz predškolskih ustanova pri kojem može biti isfiltriran određeni broj programa igre i učenja koji je prikladan za rad sa migrantima (str. 144).

Naglašava koje se mogućnosti otvaraju u interkulturalnom medijskom radu s heterogenim, kulturno miješanim grupama djece i mladih iz srednjih tehničkih škola. Radi se o tome kako "skrenuti pozornost na sebe vlastitom pozicijom u društvu" (str. 150). Autor ističe da sličan koncept slijedi i dr. Andreas von Hoeren, med. pedagog. On na primjeru raznih interkulturalnih i internacionalnih videoprojekata s mladim migrantima u središte rada, uz pomoć elektronskih medija stavlja "slobodnu, subjektivnu i umjetničku artikulaciju" (str. 152), gdje se smanjuje jaz između različitih "slojeva udaljenih od obrazovanja" (str. 159). To se u andragogiji zove "učenje na daljinu".

Zadnje poglavlje "Medijsko – političke perspektive" (str. 184) posvećeno je pitanju kako se migracijsko društvo može i treba medijski i politički oblikovati. Autor ističe Katharinu Cramer-Hadjidimos (ekspert za medijsku politiku), koja inzistira na metafori: *More color in the Media!* (str. 199). Trebao bi se voditi interkulturalni dijalog, i to ne samo o migrantima i među migrantima, već i s migrantima u svakodnevnoj komunikaciji kako bi se povećao prag snošljivosti i osjetila intrinzična motiviranost za pomoć drugome, neovisno o boji kože ili konfesionalnoj pripadnosti. Tu je, opet, od prvorazrednog značenja uloga medija. Na samom kraju knjige, ali ne kao najmanje važno, autor ističe da se kroz knjigu kao temeljna nit provlači izbor tekstova tursko-njemačke književnice Seher Caki: Pjesme i jedna priča, kratki memoari ispunjeni poezijom i začinjeni poticajima na razmišljanje, kreativnom snagom za njemačke migrante (str. 207).

Izvjesno ja da knjiga "Migracije i mediji" povezuje različite znanstvene i medijsko – praktične perspektive kao i modele ponašanja koji pokazuju koje značenje imaju ili mogu imati mediji u integraciji migranata. Smatram da će ova knjiga potaknuti i poslužiti kao model onima koji se ubuduće namjeravaju baviti srodnim temama, preventivno znanstvenicima i stručnjacima s područja pedagogije, psihologije, sociologije, ali i stručnjacima srodnih znanosti koji rade s mladima u rastućim i različitim oblicima nasilja nad mladima i među njima te drugim devijantnim pojavama.

GEWALT IN DEN MEDIEN - GEWALT IN DER REALITÄT

(NASILJE U MEDIJAMA- NASILJE U REALNOSTI)

HELGA THEUNERT

Materialien zur Medienpädagogik, Band 6
Gruner Druck, Erlangen - München 2006., str. 260.

MIRELA TOLIĆ

Odjel za pedagogiju, Sveučilište u Zadru
University of Zadar, Department of pedagogy

Primljeno / Received: 27. VI. 2007.

Autorica ove knjige doktorica je odgojnih znanosti iz područja medijske komunikologije i radi u Institutu za medijsku pedagogiju u Münchenu s višegodišnjim znanstvenim iskustvom. Knjiga je kritički orijentirana u propitivanju uloge medija na svijest i ponašanje mladih te aktualizira različite projekte potaknute od strane Instituta za medijsku pedagogiju koji prikazuju utjecaj medija na mlade. Sadrži pet poglavlja. Prvo poglavlje pod naslovom "Pedagoške poruke uz pojam nasilja, njegovo djelovanje i istraživanje u medijima" analizira nasilje u medijima te njegovo djelovanje na ("publiku") - mlade. Drugo poglavlje - "Nasilje, moć i vladanje u medijima" – objašnjava pojam nasilja, njegov razvoj i utjecaj u medijima, kao i njegove metode utjecaja. Treće poglavlje - "Nasilje u medijima i kroz medije"- analizira rezultate znanstvenih projekata od strane Instituta, gdje je autorica zaposlena, a koji su provedeni među mladima u proteklih deset godina. U četvrom poglavlju - "Nasilje u medijima s aspekta mladih"- su rezultati projekata detaljnije interpretirani. Peto poglavlje -"Pedagoške poruke i zaključci"- odnosi se na konkretne poruke od strane tima stručnjaka s Instituta za medijsku pedagogiju u Münchenu. Kraj knjige sadrži materijale upitnika za analizu programa TV-a za mlade, (korišteni upitnik na projektu Instituta za medijsku pedagogiju "Gledište mladih prema TV- programima").

U uvodu se naglašavaju osnovne reperkusije nasilja u medijima i konstatira kako je u samoj znanosti i praksi odgoja ova tema podosta "tabuizirana" (str. 14). Na prvim se stranicama uvoda naglašava koja će se pitanja posebno analizirati u knjizi , a iznose se i temeljne hipoteze knjige: odnos informacije i razonode, analiziraju se neke reality show i talk show emisije, vizualne i teksualne poruke kao forme strukturalnog nasilja, zatim psihičko nasilje (kako se stvara svijet iluzija, virtualne stvarnosti i ovisnosti o medijima), odnos privatnog života i medijskog utjecaja na nj. Iz svega toga izvodi se osnovni zaključak da su mediji važan socijalizirajući faktor koji snažno utječe na mišljenje i ponašanje (sagledavajući kognitivne, emocionalne i socijalne posljedice na razvoj mlade ličnosti). To je autorici omogućilo da jasno postavi afirmativnu hipotezu: Što je mladima bliže nasilje u medijima, to su bliži krizi identiteta. Sve je to bio dovoljan poticaj da bi govorili o značenju medijske pedagogije u empirijskim analizama fenomena nasilja (str. 23).

U prvom poglavlju autorica izravno apelira da jedna od grana medijske pedagogije treba biti "Nasilje u medijima", (str. 25). Pitanje je: "Utječe li razmatranje o nasilju na psihičke efekte kod gledatelja, i ako utječu, na koji način ti efekti djeluju? Ne razmišlja se o tome od kada postoji kino i tv. Krajem 40-ih godina u SAD-u je pokrenuta akcija protiv COMIC- stipova, što je potaklo medijsku pedagogiju na istraživanje i djelovanje medijskog nasilja ne samo nad mladom generacijom." (str. 29). Autorica konstatira da s kraja 50-ih godina u SAD-u i Njemačkoj počinju prve diskusije na temu "Brutalnost u mass-medijima". Na str. 32 autorica iznosi najvažnije teze na temu nasilničkog djelovanja u medijima na temelju istraživanja Instituta za medijsku pedagogiju: 1. *Katarzis-teza* je stajalište da kritička analiza medijskog nasilja snižuje agresiju, pozivajući se na Freuda koji je zagovarao poznatu tezu da se agresivno djelovanje reducira ako se na pozitivan način "prazni". 2. *Kognitivna teza* je stajalište da je svaki individuum sa svojim kognitivnim sposobnostima relativno ograničen u krajnjem cilju eliminirana nasilja. I ovdje je vidljiv psihoanalitički utjecaj. 3. *Inhibistička teza* analizira posljedice nastale od strane nasilnog pojedinca uslijed nagomilanih frustracija. 4. *Stimulacijska teza* je stajalište o nasilničkom djelovanju na temelju agresivnosti i samog faktičkog djelovanja agresije potaknute iz vanjskog okruženja (drugoga). Medijski sadržaji, generalno govoreći mogu biti ti vanjski poticaj na agresiju. 5. *Nulta hipoteza* na neki način amnestira medije od apriornog optuživanja. Zato autorica kaže: "...negativni, socijalni efekt nije naročito očekivan od medijskog nasilja jer je odnos nasilja u društvu relativno vidljiv i gdje su normativne pretpostavke prisutne." (str. 34)

Američki psiholog Bandura, kojega citira autorica, kaže: "...ono što čovjek nauči, ne pokazuje to i u ponašanju..." (str. 36) U promatranju agresivnog ponašanja kod drugog individua čovjek uči i kasnije mu se pruža šansa da isti primjer agresivnog ponašanja kod sebe ne primijeni kada se nađe u istoj ili sličnoj situaciji, ali navodi i suprotne primjere kod djece, koja su potpuno drugačija od odraslih (jer nisu u sposobnosti racionalno rasuđivati...). Evo primjera njegova eksperimenta. Izvršio ga je s 96 djece iste dobi. Svrstao ih je u pet grupa. Prva je grupa imala direktni model agresivnog djelovanja od strane odrasle osobe, koja je agresiju iskaljivala na jednoj lutki. Drugoj je grupi ista scena na neindirektan način bila prikazana na televiziji. Trećoj grupi je isti model ponašanja bio prikazan u obliku crtanog filma. Četvrta grupa je isti model ponašanja vidjela u obliku filmske scene, a peta grupa, tzv. kontrolna skupina, nije imala niti jedan model agresivnog ponašanja. Nakon eksperimenta sve su grupe bile isfrustrirane (osim pete). Došlo se do spoznaje da je agresivno ponašanje bilo veće u djece kojoj je model nasilja bio prikazan na televiziji (u obliku crtanog filma) te da se agresivno ponašanje povećalo ukoliko su došli do direktnog kontakta s nasilnom osobom.

Kako vidimo na temelju Bandurina eksperimenta, medijsko nasilje putem filmova za djecu imaju presudnu ulogu na njihovu kasniju agresivnost (jer su skloniji oponašanju u odnosu na odrasle). Medijsko nasilje na TV-u ima dakle direktan utjecaj na agresivno ponašanje i bez fizičkog prisustva same nasilničke osobe. Autorica ovdje zaključuje da je "...agresivno modeliranje na TV-u putem agresivnih scena rezultat agresivne reakcije kod djece i mladih." (str. 40). Posljedice su: realnost zamijenjena iluzijom, gubljenje identiteta, izmanipulirani osjećaji, gubljenje osjećaja za štovanje društvenih normi, a Bandurin model učenja pomogao joj je u otvaranju novog pitanja u medijskoj pedagogiji, u kojem se ističe nasilje u medijima (str. 41).

U drugom poglavlju, "Nasilje, moć i vladanje u medijima", autorica smatra da su važna sljedeća pitanja: psihologijko manipuliranje, lažni idoli, raskol između eksplicitnih i implicitnih vrijednosti, stvaranje iluzija i/ili virtualnog svijeta, ranjivost djece i mladih u pubertetu, čemu pogoduju eksplicitne scene nasilja - socijalna ranjivost - gubljenje identiteta, omalovažavanje kritičnosti kod mladih, toleriranje nasilja kao stila ponašanja i pojavu koja nije devijantna ... što sve skupa dovodi do posljedice da medijski sadržaji utječu na stavove, vrijednosti i ponašanje mladih (str. 48). U svakodnevnim situacijama pojedinac-gledatelj usmjeren je od strane medija na nasilničko ponašanje. To je medijima i cilj (str. 47). Na gledatelja se gleda kao na objekt. (Ne)vidljiva prisila je snažan utjecaj na ponašanje kod boljeg efekta manipuliranja. Šok u reklamama, oglasima ... medijsko nasilje dovodi do imitacije, ponajprije kod djece i tinejdžera, svega što nude medijski idoli. Mladi gledatelji zapravo ne znaju je li to što vide na televiziji realno ili nerealno. Prva željena posljedica manipulatora je zbunjenost, obeshrabrenost (jer nikada ne može dostići ideale ljepote...), time je gledatelj izmanipuliran jer su njegovi glavni interesi stavljeni u drugi plan.

Sve to dovodi autoricu do zaključka da se "medijska pedagogija mora baviti zaštitom mladih." (str. 53). Upozorava na socijalnu izolaciju koja se širi razvojem mas-medija i svih suvremenih tehnologija komuniciranja. Ova teza sadrži tri autoričine premise: 1) Pedagoški pristup problemu nasilja u medijima - funkcije i sadržaji medija nisu izolirani iz društvenog konteksta. 2) Mediji se trebaju shvaćati kao sastavni dio društvene realnosti. 3) Sadržaji u medijima treba da govore o društvu kojemu pripadamo. (str. 55).

Nasilničke scene u medijima ne znači da mediji (po sebi) generiraju nasilje jer samo društvo generira nasilje, a samo ga poneki mediji potiču, prvenstveno radi bolje zarade i veće manipulacije nad pojedincem (str. 55).

Autorica nasilje interpretira kao kombinaciju moći i/ili vlasti s posljedicom i/ili ciljem nanošnja štete pojedincu, grupi ili društvu (Schrob, Theunert, 1982, str. 59) Nasilje je simbioza moći i vlasti. Smatra da se posljedice postojeće moći i vladanja nad ljudima najuočljivije na medijima (str. 61).

Namjera moćnika, pojam koji je preuzela od Maxa Webera (1964), jest da osobe, grupe ili institucije nametnu svoje interese drugim osobama, grupama ili institucijama kako bi ih preusmjerile. Taj cilj je orijentiran na to da moć i vladanje nad drugima upotrijebi kako bi individu u preusmjerio na svoje interese. Tako bivaju izmanipulirani. Način djelovanja moći određuje efektivnost njegove upotrebe nad pojedincem. Vladanje je "uvježbana upotreba moći" (str. 63). Predstavlja se kao forma same moći manipuliranja jer jedno bez drugoga ne može niti postojati. Moć bez vladanja i vladanje bez moći su kao "sijamski blizanci". "Karakter moći se odnosi na ove attribute: smišljenost, utjecajnost, upravljanje, autoritarnost i manipuliranje" (str. 63). Moć je glavno sredstvo manipulacije. Može biti predstavljena kao direktna i indirektna manipulacija nad pojedincem ili nad društvom.

Suštinska misao koju autorica otvara u knjizi polazi od teze " ...da temeljno pitanje nije tko je nasilnički orijentiran i zbog kojih razloga, nego je to pitanje: tko je žrtva, te zašto i za koga je to funkcionalno ili od koristi." (str. 79). Primjera radi, kada neki adolescent napravi ubojstvo, istog trenutka će njegovo ime i prezime doći na sve naslovnice i javnost će biti zgrožena. U središte "pozornosti" se u pravilu ističe XY adolscnt - ubojica ili iznimno nasilna osoba, (kako je samo imao hrabrosti to napraviti?!) iako će, na temelju te obavijesti, među dijelom mlađe populacijom postati heroj. Umjesto da se, analizira tragični događaj

s aspekta je li taj događaj već viđen u filmu, obitelji, vijest postaje senzacionalistička, a ponekad i povodom za "preslikavanjem" događaja .

Nasilje kao fenomen sadrži mnogo različitih gledišta. Autorica razlikuje dva osnovna tipa: (a) personalno nasilje ili direkto nasilje i (b) strukturirano medijsko nasilje ili indirektno nasilje. Pod pojmom medijskog nasilje autorica podrazumijeva: indoktrinaciju, laž, diskriminaciju, uvrede, ucjene i diskriminaciju (str. 91). Strukturalno medijsko nasilje sadrži glavni negativni element: nejednakost rapodjele šansi pristupa medijima, ljudima različitih svjetonazora, nacionalnih pripadnosti, spolnih orijentacija... Prema tome, to je dokaz da mediji u određenim emisijama direktno potiču nesnošljivost, diskriminaciju, manipulaciju ili eksplicitno nasilje (str. 101).

U trećem poglavlju, "Nasilje u medijima i kroz medije", autorica ponavlja svoju tezu da mediji sami po sebi ne utječu na nasilje, već krivnju treba tražiti u samom društvu u kojemu moćni pojedinci postaju "krojači duhovnih odijela masa" (str. 107). Povezanost između medija i njegovih sadržaja te društva teorijski je sagledivo u "refleksivno-kritičkoj analizi" (str. 108). Ta analiza ima za cilj da masmedije ne prikaže kao glavni i jedini faktor koji formira svijest i ponašanje (maldih), nego uzima u promatranju i društvene zahtjeve te ih zajedno analizira. U centru promatranja ističe se veza measmedija i društvenih zahtjeva "...masovni komunikacijski procesi i mediji označuju se kao sastavni dio kapitalističkog društva ... gdje mediji imaju ponekad i specifične manipulativne sadržaje, koji se karakteriziraju kao nerazdvojni zapleti u razvojnom procesu samog društva, a koji za posljedicu imaju jako negativne učinke." (str. 108). Manipulacija producira "blokadu svijesti koja se udvostručuje samo kada je u pitanju manipulacija" (str. 109). Upravo u toj korespondenciji subjektivnih iskustava i iskustva medija sadržaji se raspliću pa dolazi do blokade svijesti kod subjekta. "Mediji od svjesnog pojedinca mogu učiniti pasivnog konzumenta ili promatrača, naučenog da su sve deformacije normalna stvar." (str. 111). Pored ovoga, autorica s pravom ističe da mediji produciraju i obrađuju sadržaje neovisno o pravoj realnosti u društvu. Stvaraju svoju realnost.

Na temelju istraživanja provedenog 2005. godine na TV programima (RTL kuće) došlo se do ovih zaključaka: TV u određenim emisijama vrši realno medijsko nasilje te samostalno producira samo nasilje (u krimi serijama), lažne vizije o lagodnom životu (TV - sapunice, realty show, Big brother...), vrše psihičko nasilje nad pojedincem (str. 121). Na temelju tog istraživanja, psihičko se nasilje pojavljuje najviše u krimi-serijama i filmovima (76%). U svrhu medijske manipulacije nasilje može biti "pokriveno" atraktivnim slikama, vizualnim efektima (u oglasima, reklamama), intonacijom (uvjerljiva) govora, ležernošću u ponašanju s poticanjem voajerstva (primjer Big Brothera) . U svez s tim, autorica postavlja intrigantno pitanje: "Na koji se način u nekoj TV- emisiji mogu uočiti posljedice različitih dimenzija nasilja u medijima i njegove forme djelovanja, te kako mediji mogu prikrivati nasilje koje su sami izazvali?" (str. 130). Druga intigrantna činjenica je da posljedice nasilja ne bivaju obznanjene javnosti odmah. Npr., adolescent koji je vidio na B.Brotheru grupni seks i nasilničko udaranje jednog stanara (rukom po glavi), iste scene je upotrijebio u svom privatnom životu i tako istukao svog školskog prijatelja. Ta informacija nije bila odmah obznanjena, nego tek nakon osam mjeseci (kada su ga upitali za razlog svog postupka). Dnevna novina Bild- Zeitung vijest o toj nasilničkoj radnji objavila je tek nakon devet mjeseci nakon što je emisija B.Brother završila (str. 133). Mediji su (potencijalno) moćni manipulatori kada utječu na gledatelja tako da s dvojbom i nevjericom gleda na sveukupnu javnost. Jer, sve je laž i prijevara. Sve ima cijenu, a ništa

nema vrijednost. Glavni cilj medija je fascinirati gledatelja i stvoriti trenutačni ugođaj gledanja. No, svaka je ovisnost kratkoročna ugoda a dugoročno gubljenje osobnosti (ili mučenje!?) (str.140). Masovni mediji su "...integralni dio društva gdje se njegovi sadržaji i prezentacijske forme obrađuju i nadograđuju radi boljeg utjecaja na pojedince" (str. 142). Kako je nasilje sastavni dio društvene realnosti, tako je i sastavni dio života mladih. Oni ne dolaze u društvu kao krivci, već kao žrtve. Razumijevanje mladih je sastavni dio svakodnevnice svjesti u društvenom životu. Nisu u izolaciji od društvenog života. Zbog toga je medijima lakše lažnu realnost stvoriti i na temelju toga mlade privući. Oni su "kao roba za prodaju" (str. 144). Autorica ovdje ponavlja svoju raniju tezu da je drugačiji odnos medijskog nasilja s aspekta mladih negoli s aspekta odraslih. Njih je lakše uvjeriti da "ono što nije postane ono što jest" (str. 156).

Prema nositeljima projekta (Muller, Doohm, iz 2005. godine) Instituta medijske pedagogije orijentiran je na centralni problem i/ili pitanje koje glasi: "Koju ulogu imaju mediji u svakodnevnom životu mladih i na koji način sadržaji medija ostavljaju nad njima posljedice?" (str. 158). Osnovni zadaci tog projekta su: 1. Koji fenomeni u medijskoj svakodnevnicima imaju poveznice s mladima na temelju eksplicitnih scena nasilja? 2. Koje su procjene o dimenzijama nasilja među mladima? 3. Koja iskustva imaju mladi o pitanju medijskog nasilja? Za empirijsko su istraživanje odabrane različite grupe mladih (prema nezavisnim varijablama): a) urbano- ruralno b) prema obrazovnom statusu (učenici, studenti, nezaposleni) i c) prema pripadnosti udrugama i drugim institucijama (centrima za mlade, klubovima, udrugama). Specifični tematski materijali koji su se koristili tijekom istraživanja: sve što je vezano za TV-programe, serije, tak-show, B.Brother, reality show emisije, reklame, oglasi, fotografije, vijesti, filmovi, različiti tekstovi u tiskanim medijima (o drogama, alkoholizmu, ovisnosti). Temeljno pitanje koje je upućeno ispitanicima: Što mladi smatraju pod pojmom medijskog nasilja i kako razlikuju različite forme medijskog nasilja? Na pitanje: Što po vama spada u pojam medijskog nasilja?, odgovorili su: tučnjave, kriminal, silovanje...itd. ali su u analizama i razgovorima s instruktorima seminara kasnije uvidjeli i druge forme medijskog nasilja koji se ne baziraju samo na fizičkoj već i na psihičkoj prinudi sa socijalnom izolacijom (kao značajnim vidom zlostavljanja), kao što su B.Brother, reality-show, itd. (str. 184). Valja izdvojiti da su postojale razlika u rezultatima različito svrstanih grupa mladih:

a) u gradovima su mladi kao problem više isticali fizičko zlostavljanje a na selu psihičko (socijalnu izoliranost), b) prema obrazovnom nivou učenici su više isticali fizičko, studenti psihičko i fizičko, a nezaposleni fizičko (jer, kako su kazali, "imaju neiskorišteno slobodno vrijeme") i c) mladi iz različitih organizacija i udruga (centri za mlade) su najbolje osviješteni o medijskom nasilju- fizičkom i psihičkom (str. 185). Što su mladi više slušali o medijskom nasilju to su više bivali svjesni njegovih čimbenika, manipulacije, formi i posljedica.

U zaključnim razmatranjima autorica smatra: da bi se preveniralo nasilje, mlade treba odgajati za medije: informirati ih, raditi s njima različite vježbe u radionicama na temama medijskog nasilja sa svih aspekata. Medijima nije u intereseu da mladi budu osviješteni o nasilju samo u medijima niti da se tome suprostavljaju. Svako medijsko nasilje ostavlja posljedice, a pogotvo na mladu generaciju: skeptičnost, virtualnu ovisnost, otuđenost, anomičnost... (str. 187). Mladi u grupi na istraživanju nad kojim je izvršena edukacija, u pitanju medijskog nasilja bili su svjesni da sve što je prikazano u TV programima manipulacija ili fikcija, da je istina potpuno drugačija za razliku od grupe mladih u istraživanju nad kojima nije izvršena edukacija. Mladi se ne bave pojmom medijskog nasilja

kao problemom, kao zasebnim predmetom u školskim ili izvanškolskim aktivnostima u većini zemalja. To je velik problem. Oni na neki način uočavaju spectrum medijskog nasilja i prihvaćaju ga kao istinit, ali osjećaj kritičkog razmišljanja i stava prema tome nemaju jer im ga nije nitko ponudio (str. 194).

Diskusija o pitanju medijskog nasilja među mladima će biti medijski manje zanimljiva pa čak i statistički manje prisutna ako se ponudi pravilna informacija o tom fenomenu.

U zaključnim razmatranjima autorica naglašava kako produktivni procesi odgoja protiv medijskog nasilja moraju biti usklađeni na mladima razumljiv način, kako moraju biti tematski orijentirani na interes mladih spram medijskog nasilja, a koje su njima posebno intrigantna (str. 205). Tako se otvara potreba za kritičkim mišljenjem o samim medijima, a uvid u problem manipulacije u medijima mora biti jasno interpretiran. Nadalje, treba pravu realnost i istinu prikazivati (od konkretnih primjera na TV- programima, časopisima, tj. primjerima iz prakse). Na kraju, autorica smatra da odgoj i obrazovanje o medijskoj kulturi može pronaći interesa tak kada učenik ne osjeća prisilu slušanja o tom fenomenu, nego kada sam to želi i gdje može razvijati kritička stajališta – npr. o vlastitoj organizaciji slobodnog vremena i vlastitom određenju unutar kolektiva. Tek na taj način sudionik u kolektivu preuzima svoju funkciju, a ne netko drugi nad njim. Samo se tako može razvijati komunikativna kompetencija mladih. Treba senzibilizirati mlade za fenomen nasilja u medijima. Što se mediji budu brže razvijali trebat će se istovremeno razvijati odgojne metode medijske pedagogije koje će štititi mladu generaciju. Znanstveno istraživanje i medijska pedagogija moraju imati za cilj emancipaciju pojedinca od medijskog nasilja; pojedinac mora razviti kritički stav o tome i ne dozvoliti da mediji upravljaju njegovim životom, nego da on zna živjeti s medijima. Znati živjeti s medijima jedan je od ključnih problema današnje mlade generacije (str.229).

AKTUALIZACIJA DURKHEIMOVE SOCIOLOGIJSKE TEORIJE RELIGIJE: NOVO ČITANJE DURKHEIMOVE TEORIJE TOTEMIZMA

ŽELJKO OŠTARIĆ
Sveučilište u Zadru, 2007., 209 str.

ESAD ĆIMIĆ
Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru
University of Zadar, Department of sociology

Primljeno / Received: 10. XII. 2007.

U suvremenoj sociologiji na djelu je, kao što primjećuje Željko Oštarić, velika "korekcija" recepcije Durkheimovih učenja. Naime, većina sociologa se slaže da je put k *novom* promišljanju Durkheima prokročio Steven Lukes. Jer, mnogi Durkheimovi teorijski, metodologijski i konceptualni prinosi još uvijek su znanstveno plodni i potiču na razmišljanje. Na istom tragu stoje i radovi Cazeneuvea, Fillouxa, a posebno snažan zamah ka reaktualizaciji Durkheimove sociologije religije dao je José A. Prades. Jednako tako, reaktualizacija nekih Durkheimovih religijskih koncepata evidentna je i unutar socijalne i kulturne antropologije, kao i unutar općih kulturalnih studija. Začuđuje, međutim, kako ni Shils ni Geertz nikad nisu priznali svoj dug Durkheimu. Jedino je Robert Bellah, kao treći "odbjegli" parsonijanac, otvoreno priznao svoje intelektualne veze s Durkheimom. Zanimljivo je da autor, utemeljeno navodi, kako Jürgen Habermas jedan od najpoznatijih filozofa i sociologa današnjice, također upozorava na važnost "ponovnog vraćanja" Durkheimovoj sociologiji religije. Na toj crti naš autor smjelo i razložito izdvaja Stjepana G. Meštrovića, koji, naglašava Oštarić, "...u Durkheimovoj sociologiji vidi spasonosni model kojim bi se prevladali i pomirili teorijski i konceptualni razdori koji vladaju unutar suvremene sociologijske teorije." (Oštarić, 2007: 2)

Željko Oštarić odvažno ukazuje na nešto što je malo ili jedva poznato u literaturi. Naime, pozivajući se na nedavno otkrivene transkripte predavanja iz filozofije koja je Durkheim održavao tijekom školske godine 1883./84. na *Lycée de Sens*-u u Parizu, Oštarić nam otkriva kako je Durkheim "filozof" prethodio Durkheimu "sociologu". Na istom fonu, naš autor drži da Donald A. Nilsen, objašnjavajući Durkheima u kontekstu socijalne filozofije, tvrdi kako je Durkheimov socijalni monizam identičan Spinozinom filozofijskom sustavu. "U Durkheimovom sociološkom obratu", tvrdi Oštarić, "Spinozin *Deus sive natura* postat će *Deus sive societas*." (Oštarić, 2007: 2)

Po autoru, međutim, reaktualizacija Durkheima, nije evidentna samo unutar sociologije religije i socijalne filozofije. Ona postoji i unutar sociologije spoznaje gdje se u novom svjetlu – u opreci prema racionalističkoj epistemologiji utemeljenja - promišljaju neke

Durkheimove epistemološko-logičke teze o društvenoj uvjetovanosti spoznaje. S pravom autor ne mimoilazi, s obzirom na temu, i domaću sociologiju. On tvrdi da su stanovite doprinose na crti reaktualizacije Durkheima, doduše u različitom dosegu, dali Novaković, Skledar i Kalanj. U misaonom kontekstu ove monografije, ono što posebno valja istaći jest kontroverznost pristupa *Elementarnim oblicima*, koji su veoma hvaljeni i ne rijetko dovođeni u pitanje. Štoviše, Oštarić, s dobrim razlogom, ističe kako su *Elementarni oblici* bili tumačeni i čitani na mnogovrsne načine: kao djelo iz filozofije religije, kao djelo iz gnoseologije i sociologije spoznaje, kao teorija o postanku religije, kao studija o australskom totemizmu ili pak kao funkcionalistička teorija religije.

Nadalje, čini mi se razložnim da ovaj rukopis, koji je pisan veoma sustavno, ekonomično, analitički obazrivo i, nadasve, teorijsko-metodološki osmišljeno i utemeljeno, treba prikazati u sažetom obliku ističući ono što je u njemu bitno. Intelektualnu fizionomiju Durkheima naš autor posreduje misaonim izvorima koji su, po njemu, na presudan način utjecali na formiranje i usmjerenost Durkheimove sociologije religije. Tu se spominju Durkheimovi profesori s *École Normal Supérieure*: Fustela de Coulangesa, Boutrouxa i Renouviera. Treba istaći da se u ovom radu, što je rjeđi slučaj, insistira na značaju, važnosti i dosegu pretpostavki Durkheimove filozofije, bez čije eksplikacije, po mišljenju autora, nema valjanog razumijevanja Durkheimove sociološke teorije religije. U tom smislu, Oštarić pronalazi dragocjen podatak sadržan u Durkheimovom pismu upućenom Georgesu Davyju :

"Počeo sam s filozofijom, ali mi se sve više čini da me sama priroda pitanja na koja sam nailazio na svom putu sve više i više gura...k njoj."

U istom tonu, ali sad u neosobnom kontekstu, Durkheim objašnjava zašto je za sociologa "vraćanje na filozofske izvore" važno:

"Od kada smo postavili našu metodu, s namjerom da emancipiramo sociologiju od filozofijskog skrbništva, kako bismo omogućili sociologiji da postane pozitivna znanost, bili smo napadani i sumnjičeni za sustavno neprijateljstvo prema filozofiji, ali smo istovremeno, više ili manje, bili kritizirani za izrazitu simpatiju prema tvrdom empirizmu u kojem ne možemo zasigurno vidjeti ništa drugo do formu slabe filozofije." (Oštarić, 2007: 17)

U nastavku autor, minucioznom analizom, pokazuje kako je već u svojim prvim kritičkim ogledima – dakle, dok religija još nije bila njegova glavna preokupacija – Durkheim implicitno, a na mnogim mjestima i eksplicitno naznačio buduće teme o religiji i njenom odnosu prema društvu. Na istom tragu, Oštarić obrazlaže zašto su učenja Robertsona Smitha bila presudna za Durkheimovu sociologiju religije. Jer: "radi se o 'etnografskoj fazi'", primjećuje Oštarić,

"gdje se na teorijskoj razini više ne raspravlja o podrijetlu i razvoju religije, već se glavni istraživački interes premješta na istraživanje zakonitosti i među-funkcionalne ovisnosti društvene morfologije i religije – historijski model komparacije biva zamijenjen modelom 'posrednog eksperimenta', a to znači da se usporedba etnografskog materijala više ne vrši u historioografskim kategorijama vremena (*prije/poslije*) niti u biološko-organskim terminima (*mlađe/starije*), nego u morfološko-razvojnim kategorijama, ... gdje se razvojni procesi sada shvaćaju u terminima strukturno-funkcionalnih diferencija: *diol/cjelina*, *funkcijal disfunkcija*, ali i u vrijednosno normativnim terminima *normalno/patološko*." (Oštarić, 2007: 95-96)

Nije nimalo slučajno što se autor usredotočuje na definiciju religije ovog klasika. Distingvirajući između 'radne definicije religije' i 'konačne definicije religije' on pokazuje istančan smisao za imanentnu analizu. Kad je pak govor o formalnoj i sadržajnoj strani konačne definicije religije, autor je posebno uvjerljiv u dijelu teksta u kojem ističe razliku između značaja i značenja *svetog* i *profanog*, na jednoj, i religije kao moralne činjenice, na drugoj strani. Nadalje, u korektnoj analizi izvorne Durkheimove misli, Oštarić kritiku animizma i naturalizma obavlja veoma originalno. Naime, on se koristi s tri vlastita postulata: univerzalizam, pozitivizam i evolucionizam. Usprkos njihovim teorijskim i metodološkim razlikama, autor komparativnom analizom pokazuje da su ovi postulati ujedno i poveznice animizma i naturalizma.

A kada je govor o Durkheimovoj teoriji totemizma, osnovano tvrdi naš autor, jedna moguća interpretacija, za koju možemo tvrditi da je stožerni dio čitave knjige, sadržana je u tri interpretativna modela: (a) prvi se oslanja na Durkheimov postulat o kauzalnom odnosu između društva i religije, (b) drugi polazi od tvrdnje da je religija koherentni sustav kolektivnih i individualnih predodžbi koje ujedno označavaju i predstavljaju društvenu stvarnost, kako u spoznajnom i ritualnom, tako i u simboličko-ekspresivnom smislu, (c) treći model polazi od dobro znane Durkheimove teze po kojoj religija ima neke funkcionalno važne posljedice za čitavo društvo. U tom smislu, Oštarić pokušava i uspijeva metodologijski rastaviti funkcije religije na makro (ili kolektivnom) planu od funkcija religije na mikro (ili individualnom) planu.

U završnici knjige, na prvom mjestu, raščlanjuje se "kult individue", kojim se, u mnogim točkama, anticipira suvremeno poimanje civilne religije američkog sociologa Roberta Bellaha. Naime, što ovo zapravo znači za suvremeno poimanje individue i individualizma.

"U društvima u kojima sve više dominira individualizam i gdje individua svakodnevno dobiva nove slobode" - primjećuje Oštarić - "u tim i takvim društvima obrana prava pojedinca mora postati religija, jer bi pojedinac jedino tako bio zaštićen od društvene dezintegracije ili anomije." (Oštarić, 2007: 173)

Uostalom, pozivajući se na Durkheimovu reinterpretaciju Kanta, autor napominje

"...kako za opstanak pojedinca nije potreban samo određeni stupanj slobode već i određeni stupanj moralnog ograničenja. Jer naše dostojanstvo, kao moralnih bića nije 'u nama', kao što tvrdi Kant, već ono postoji izvan nas!" (Oštarić, 2007: 173)

Konzekventno tome, moralno ograničenje može se sprovesti putem jednog oblika civilne religije, čiji centralni kult je, naglašava Oštarić,

"kult u kojem će ljudska individua, kao internalizirano božanstvo postati javno obožavano sveto biće." (Oštarić, 2007: 172)

I tu je došla do izražaja autorova invencija koja se iskazala otporom svakom stereotipu i iznimnim darom da na sažet, pregnantan i jednostavan način zaključuje svoj rad.

Nadalje, dragocjenost ove monografije ogleda se i u tome što između njenih korica nalazimo stručno i logički strukturirano pojmovno kazalo koje omogućava čak i laiku da s razumijevanjem iščitava gusto misaono tkanje našeg autora.

I na kraju, ovo nije samo knjiga o klasiku sociologije religije, već je istodobno to knjiga koja se može studirati i unutar socijalne antropologije i općih kulturalnih studija. Pečat originalnosti daje joj gotovo sveukupni misaoni luk koji se začinje problemom definicije religije, pa preko različitih modela interpretacije, sežući do kauzalnog objašnjenja, posrednog i krucijalnog eksperimenta i završavajući s "kultom individue" kao oblikom svjetovne eshatologije.

ZAVIČAJNA BAŠTINA: HNOS I KURIKULUM

PRIREDIO ANĐELKO MRKONJIĆ
SPLIT: KNJIŽEVNI KRUG, 2007., STR. 414.

MARIJA BUTERIN
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy

Primljeno / Received: 8. XI. 2007.

Zbornik radova *Zavičajna baština: HNOS i kurikulum* izašao je povodom istoimenog, drugog znanstveno-stručnog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, a održan je 27. i 28. rujna 2007. u Imotskom. Organizator A. Mrkonjić i ovaj je put okupio velik broj znanstvenika i kulturnih djelatnika iz Hrvatske, Slovenije i BiH. Kao što i sam naslov govori, u prvi se plan stavila zavičajna baština kao jedna od temeljnih sastavnica nacionalnog identiteta te nužnost osvješćivanja njezine vrijednosti, važnosti zaštite i mogućnosti razvoja kroz proces odgoja i obrazovanja, a sve to u funkciji razvoja lijepog ali zapuštenog Zabiokovlja i Imotske krajine. Sustavno upoznavanje problematike omogućeno je multidisciplinarnim pristupom (pedagogija, teologija, ekonomija, arheologija, povijest, graditeljstvo, geologija, prirodoslovlje).

Autri priloga, koji su nastali samostalno ili u koautorstvu, prema abecednom redu su: K. Alavanja, D. Bertić, Z. Blaslov, I. Bodrožić, A. Borčić, M. Brajčić, T. Brglez, J. Caktaš, A. Čondić, Z. Čukelj, J. Garmaz, G. J. Gumzej, P. Gumzej, N. Ivanišević, S. Jagić, B. Jukić, E. Jurun, B. Karin, D. Katalinič, E. Katalinič, S. Kukić, M. Maretić, I. Maršić, M. Matas, A. Mrkonjić, D. Nenadić-Bilan, M. Obad, A. Papotnik, I. Peko, S. Pivac, Z. Puncer, V. Pust Škrgulja, I. Radovani, C. Raspović, M. Razović, I. Rendić-Miočević, V. Rosić, R. Sam Palmić, Ž. Šiljković, S. Tonković i I. Vujević.

Sadržaj zbornika, uz predgovor i pogovor, čini 31 prilog, tematski su strukturirani u četiri poglavlja. Prilozi su popraćeni s 54 slike, 34 tablice, 5 shema koje su rezultat empirijskih istraživanja te više primjera iz prakse. Prema navedenim referencama (ukupno 360) možemo vidjeti da su se autori pozivali na brojne i relevantne izvore. S obzirom na opsežnost i aktualnost zbornika, i sam će prikaz biti nešto opsežniji.

U prilogima prvog poglavlja *Zavičajna baština: primjeri* (str. 9-79) kroz nekoliko primjera (geografska obilježja, samoniklo ljekovito bilje, stećci u zaseoku Bartulovići, tehnologija izrade kamenih kuća i tekstilno rukotvorstvo) predstavljaju svojevrsno upoznavanje čitaoca s prirodnom i kulturnom baštinom Zabiokovlja i Imotske krajine.

Svjedoci smo globalizacijskih procesa koji su zahvatili i hrvatski prostor, a što je još važnije i hrvatskog čovjeka. Poželjna unifikacija te sveopća ekonomizacija ne mari za lokalne specifičnosti koje čine prepoznatljivost zavičaja i ljudi koji u njemu žive. Zapostavljanjem vlastite zavičajne baštine negiramo svoje korijene a time i svoj identitet.

Upravo ta problematika čini okosnicu drugog poglavlja - *Zavičajna baština: sastavnica hrvatskog identiteta* (str. 85-189) u kojem se zavičajna baština jednoglasno ističe kao najznačajniji element u osvješćivanju i očuvanju hrvatskog identiteta koji doživljava svoje ponovno rođenje.

Baštinu ne čine isključivo opipljive, materijalne stvari. U prilog tome govori članak koji tematizira ulogu zavičajne glazbene baštine (str. 97-105) u senzibiliziranju učenika prema zavičajnosti. S obzirom na činjenicu da glazbena kultura kao nastavni predmet na srednjoškolskoj razini postoji samo u okviru gimnazijskih programa, i to u vidu manje-više povijesnog pregleda, autorica naglašava potrebu veće zastupljenosti narodnih pjesama različitih krajeva u okviru glazbenog kurikuluma. I vjerski običaji (str. 106-122) kao oblik nematerijalne baštine također iziskuju njegovanje i očuvanje. S obzirom na činjenicu da sve manji broj ljudi prakticira vjerske običaje, upozorava se na važnost iznalaska prikladnijeg oblika pastoralnog rada koji bi mogao odgovoriti na višestruke probleme današnjice, što podrazumijeva angažiranje Crkve u praćenju duha suvremene kulture (str. 123-141). U tom se pogledu govori o svojevrsnoj evangelizaciji kulture, tj. svakodnevnog života, koja je iznimno važna u današnje vrijeme moralnog relativizma. Važnost tehničke baštine (str. 142-151) često se degradira, ali mlinovi, škrinje, pile, bunari, preše i još mnogo toga, kao sastavni dio materijalne baštine, zaslužuje da bude proučavano i očuvano.

U prilogu *Identitet kao dokaz nacionalnog pripadanja prostora zapadne Hercegovine* (str. 152-159) naglašava se činjenica kako se prostor nacije često ne preklapa s prostorom države. Navedeno se tematizira na primjeru Hrvata koji žive na prostoru Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine. Iako se radi o dvije države, taj prostor karakteriziraju identične regionalne specifičnosti te mentalitet ljudi.

Hrvatska ima višestoljetnu tradiciju, koju ne smijemo zanemariti na račun pomodnosti današnje unifikacije. U prilogu *Zavičajnost kao ishodište nacionalnog* (str. 174-189) na primjeru Paga i paške solane, naglašava se važnost promoviranja nacionalnog identiteta kroz prezentaciju vrijednosti određenog kraja. Posebnu zanimljivost predstavlja prilog I. Rendića-Miočevića u kojem se razmatraju mogućnosti oblikovanja zavičajne i nacionalne svijesti pomoću povijesne antropologije, na primjerima magije i vjerovanja u nadnaravna bića (str. 160-173). Zavičajna se baština ne mora promatrati isključivo kao element nacionalnog identiteta, već ona može biti i polazište u smjeru razvijanja produktivnog stvaralaštva (str. 255-267).

Za pedagogiju je posebno važno treće poglavlje - *Zavičajna baština, HNOS i nacionalni kurikulum* (str. 191-365). Posebnu inovativnu vrijednost ovog rada čini upravo promišljanje zavičajne baštine u ulozi sastavnice hrvatskog identiteta kao vrijedan izvor za tvorbu nacionalnog kurikuluma u kontekstu HNOS-a. Stoga ciljevi i metode odgojno-obrazovnog rada novog nacionalnog kurikuluma (koji je u fazi izrade okvira, a uskoro i sadržaja) moraju biti u funkciji afirmacije vrijednosti baštine te razvijanja senzibiliteta za njeno očuvanje i razvoj.

U dva priloga (str. 193-201, 351-365) sustavno se razmatraju bitni elementi HNOS-a kao nove obrazovne paradigme te teorija kurikuluma. Osim pozitivnih pomaka, izlažu se i neki nedostaci u vezi s provedbom HNOS-a, a kao temeljni prigovor opravdano se ističe kako je riječ o pedagoškoj reformi bez odgovarajućeg udjela pedagogije te znanstvenih propitivanja i vrednovanja.

U nekoliko priloga zavičajna se baština tematizira kao ishodište primarne spoznaje i mjerilo vrijednosti, odnosno kao veliki odgojno-obrazovni potencijal. Stoga se u metodološkom pogledu naglašava važnost realizacije sadržaja zavičajne baštine u različitim nastavnim predmetima. Proučavanje i čuvanje baštine u manjim sredinama, bez muzejske djelatnosti prije, svega ovisi o razini osviještenosti lokalnog stanovništva. U tom smislu V. Pust Škrkulja sustavno je obradila problematiku popularizacije sustavne skrbi zavičajne baštine posredstvom škole u okviru nastave likovne umjetnosti (str. 202-223). Uz navedeno, ističe se potreba implemetacije sadržaja zavičajne baštine u obrazovne programe viših razreda osnovne te srednje škole jer na tim razinama obrada zavičajne baštine prije svega ovisi o spremnosti nastavnika da se posvete toj temi. Na to se nadovezuje i D. Katalinič koji ističe da sa sustavnim razvijanjem pozitivnog odnosa prema baštini treba započeti već u vrtiću (str. 251-254).

Kao primjer muzeja koji djeluje u duhu HNOS-a (str. 224-235) navodi se etnomuzej *Slivno*. Autori priloga naglašavaju veliku pedagošku iskoristivost muzeja u realizaciji izvanučionične nastave. U tom se smjeru ističe potreba za jačim povezivanjem škole i muzeja u okviru kojih bi se mogli realizirati i integrirati mnogi nastavni predmeti. U prilog tome govori i članak koji razmatra ulogu scenske igre u upoznavanju baštine (str. 290-298).

Niti jedan nastavni predmet ne uvodi tako izravno u upoznavanje zavičaja kao Priroda i društvo, te se o njegovu posebnom značaju raspravlja kroz nekoliko priloga (str. 315-326, 327-339). U tom smislu ističe se vrijednost načela zavičajnosti, tj. poznavanje zavičaja i njegove baštine kao osnove za lakše upoznavanje krajeva izvan zavičaja te za senzibiliziranje u smjeru potrebe njezine zaštite. No, obrađivanje zavičajnih tema ne iscrpljuje se samo kroz Prirodu i društvo. U prilog tome ide činjenica da novi nastavni plan i program jasno ističe kako je stalna zadaća geografije promicanje ljubavi prema zavičaju i domovini, te se preporučuje izvanučionična nastava kao najbolja metoda realizacije tog nastavnog predmeta. Iako je i prema starom i novom nastavnom planu i programu velik udio sadržaja u spomenutim nastavnim predmetima moguće obraditi sa zavičajnog aspekta, to u konačnici ovisi o volji i kreativnosti učitelja. No, upozorava se na neke manjkavosti koje otežavaju rad učitelja, kao što su: razmimoilaženje uvodnih napomena i konkretnih programskih odrednica, nepreciznosti u naslovima udžbenika i priručnika za nastavnike te nepostojanje posebnih udžbenika za pojedina zavičajna područja (str. 268-289).

Da se njegovanje zavičajne baštine prema HNOS-u može realizirati i u drugim nastavnim predmetima, kao što je primjerice vjeronauk, pokazuje članak J. Garmaz (str. 299-314).

S obzirom na činjenicu da novi nacionalni kurikulum ostavlja mogućnost uvrštavanja i novih sadržaja u nastavni plan i program, pojedini autori predlažu nove nastavne predmete i sadržaje kao što su Turistička kultura (str. 340-350) i odgoj za okoliš (str. 243-250).

U zadnjem poglavlju - *Zavičajna baština kao komparativna prednost i temeljnica razvoja Zabiokovlja* (str. 367-409), naglašava se važnost valorizacije zavičajne baštine za razvoj, prije svega, kulturnog turizma, odnosno turizma nasljeđa (str. 369-379). Takav vid turizma, za razliku od konzumentskog, pretpostavlja odgoj i obrazovanje te izravno doprinosi njegovanju i zaštiti kulturne baštine. U prilog tome govori članak o humanističkim vrijednostima turizma (str. 400-408) gdje se naglašava potreba osposobljavanja turista i domaćina za turistički dijalog jer su i jedni i drugi predstavnici svoje kulture i primatelji vrijednosti drugih kultura.

Zbornik predstavlja hvalevrijedno izvorno ostvarenje s obzirom na aktualnost teme i njezinu dosadašnju nezastupljenost. Rasvjetljavanjem bogatstva zabiokovske prirodne i kulturne baštine, stvara se pretpostavka za prepoznavanje mogućnosti njezinoa pravilnog iskorištavanja u smjeru sveopćeg unapređenja tog kraja. Navedeno može poslužiti kao model vrjednovanja i drugih nerazvijenih područja Hrvatske. Inovativnost ovog rada čini promišljanje zavičajne baštine kao neprocjenjiv odgojno-obrazovni potencijal koji je nužno implemetirati u novi nacionalni kurikulum u kontekstu HNOS-a.

SKUPOVI, PREDAVANJA, TRIBINE

"SOCIOLOGICAL SURVEYS OF PUBLIC OPINION IN SOUTHEAST EUROPE: CROSS-NATIONAL COMPARATIVE STUDIES"

August 31 – September 2, 2007, Cluj, Romania

"SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA JAVNOG MNIJENJA U JUGOISTOČNOJ EUROPI: KROSNACIONALNE KOMPARATIVNE STUDIJE"

31. kolovoza – 2. rujna 2007. godine, Cluj, Rumunjska

VALERIJA BARADA

Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

Primljeno / Received: 18. IX. 2007

Sociološka istraživanja na nacionalnim reprezentativnim uzorcima u Jugoistočnoj Europi bila su tema konferencije koju je inicirao profesor Kazimierz M. Slomczynski s Odjela za sociologiju Sveučilišta u Ohiou, Sjedinjene Američke Države, u suradnji s Fakultetom za sociologiju i socijalni rad, Sveučilište Babes-Bolyai, Rumunjska, zatim Institutom za filozofiju u sociologiju poljske Akademije znanosti te Odjelom za sociologiju i politologiju Norveškog sveučilišta za znanost i tehnologiju. Organizatori su konferencijom¹ htjeli utvrditi učestalost i metodološku utemeljenost velikih javnomnijenjskih istraživanja u spomenutoj regiji kako bi se utvrdila potreba i spremnost sociološke struke i institucija za provođenje istraživanja *European Social Survey*². Uz raspravu o budućnosti krosnacionalnih reprezentativnih javnomnijenjskih istraživanja, dodatni cilj konferencije bio je zajedničko promišljanje istraživača/ica o mogućnostima korištenja postojećih različitih

¹ Više informacija na mrežnim stranicama konferencije <http://seeuropesurveyconference.wordpress.com/>

² European Social Survey (ESS) je istraživački projekt koji je inicirala Europska fondacija za znanost 2001. godine kako bi se kontinuirano pratile socijalne, ekonomske i političke promjene u europskim zemljama. U konceptualizaciji i provođenju ankete sudjeluje niz institucija. Sve informacije i podaci mogu se pronaći na www.europeansocialsurvey.org. Do sada su provedena tri ciklusa istraživanja. Očekuje se da će Hrvatska biti uključena u četvrti niz, povodom čega je nedavno

Nacionalna zaklada za znanost raspisala natječaj za financiranje institucija koje bi provodile istraživanje. Osim o ESS-u, na konferenciji se govorilo i o *International Social Survey Programme-u* (ISSP, Hrvatska sudjeluje preko Instituta za društvena istraživanja, informacije i podaci su dostupni na www.issp.org), zatim *World Values Survey* (www.worldvaluessurvey.org; podaci za Hrvatsku objavljeni u Baloban, J. (ur) (2005) "U potrazi za identitetom: komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa", Zagreb: Golden Marketing) te *SouthEast European Social Survey Project* (vidi niže).

setova podataka koji su prikupljeni dosadašnjim istraživanjima, a zbog interpretativnih ograničenja istraživača/ica koji ih provode, nisu u potpunosti analizirani. Na konferenciji su sudjelovali istraživači/ce iz Rumunjske, Bugarske, Moldavije, Srbije, Crne Gore i Hrvatske³. Uz njih su sudjelovali i predstavnici iz Norveške, koji imaju iskustva istraživanja u regiji, te Poljske, koji već duže sudjeluju u European Social Survey. Izlaganjem pod naslovom "Country Report. Public Opinion Surveys in Croatia" o istraživačkoj situaciji u Hrvatskoj na konferenciji su sudjelovale Željka Zdravković i Valerija Barada s Odjela za sociologiju Sveučilišta u Zadru⁴.

Kako bi se diskutiralo o metodologiji, teoriji i socijalnim problemima vezanim za istraživanja u JI Europi, te o setovima podataka i njihovoj korisnosti za kros-nacionalne usporedbe, konferencijska su izlaganja bila organizirana u dvije tematske cjeline: primjerima istraživanja na reprezentativnim nacionalnim uzorcima te snimkama stanja istraživanja u Jugoistočnoj Europi. Sva su se izlaganja fokusirala na metodološke probleme i probleme u provedbi i interpretacijskoj usporedbi podataka dobivenih iz takvih istraživanja⁵.

Henryk Domanski iz Poljske govorio je o istraživanju *Social Stratification in Eastern Europe after 1989* (SSEE), koje je provodio zajedno s Ivánom Szelényijem, poznatim istraživačem društvenih nejednakosti i stratifikacije. Istraživanje javnog mnijenja i intelektualnih i upravljačkih elita provedeno je u Bugarskoj, Češkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Rusiji i Slovačkoj. U svakoj je zemlji obuhvaćeno više tisuća ispitanika/ca. U upitniku se inzistiralo na potpunoj usporedivosti čestica, dok su se prilikom uzorkovanja istraživači prilagodili konkretnim nacionalnim prilikama. Između ostalog, prikupljali su podatke o sastavu kućanstava, obrazovanju, primanjima, obiteljskoj povijesti, životnim stilovima, političkoj participaciji. Upitnik nije uključio čestice o siromaštvu, budući da krajem 1980-ih nije predstavljalo problem u istraživanim zemljama. Unatoč propustima, Domanski smatra da bi se iz konstruiranog upitnika mogli iskoristiti instrumenti o profesionalnim karijerama, životnim stilovima i primanjima kućanstava. Tada prikupljeni podaci o primanjima nisu usporedivi s onima prikupljenim ESS-om, budući da se radi o nesumjerljivim iznosima i samoprocjenama ispitanika/ca. Osim toga, u istraživanjima se sve više pita ispitanike/ce o osobnim primanjima, a ne primanjima kućanstva, čija definicija u različitim zemljama i regijama podrazumijeva različite oblike življenja. Primjerice: kako obraditi višegeneracijska kućanstva s više prihoda i obitelji koje žive u nekoliko kućanstava, ali od jednog prihoda? Isto tako: kako usporediti kućanstva u gradovima s onima u ruralnim krajevima?

Slična pitanja, iako na različitoj temi, otvorila je Cristina Rat izlaganjem *Welfare Transfers for the Roma in Romania and Hungary*, koje se temeljilo na podacima istraživanja *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe* (PEGEE, I. Szelény, 2002.). Analizirajući

³ Predstavnice Albanije i Makedonije su izostale zbog poteškoća s vizama.

⁴ Uz njih, u istraživanju stanja i pripremi izlaganja sudjelovao je i Krešimir Krolo.

⁵ U ovom osvrtu prenosim izlaganja koja su otvorila najzanimljivija metodološka pitanja. Ostala izlaganja bila su: Kazimierz M. Słomczyński i Irina Tomescu-Dubrow *Representation of European Post-Communist Countries in Cross-National Public Opinion Surveys* (prijedlog izrade

indeksa zastupljenosti zemlje u kros-nacionalnim istraživanjima na temelju indeksa demokratizacije Freedom Housa i ekonomskog pokazatelja BDP-a. Autori su utvrdili da što je neka zemlja slobodnija i razvijenija, to je vjerojatnije da će biti zastupljenija u kros-nacionalnim istraživanjima); Joshua Kierulf Dubrow *Political Participation, ESS* (početno razmišljanje kako statistički izraziti i istraživati kompleksne socijalne identitete, odnosno intersekcionalnost).

pitanje ovisnosti o pomoći kroz koncept socijalne države, autorica se također susrela s problemom definiranja kućanstva i prihoda: romska kućanstva dobivaju pomoć temeljem broja djece koja ne moraju biti samo djeca najstarijeg i jednog para u kućanstvu.

Albert Simkus, začetnik i voditelj *The South-East European Social Survey Project (SEESP)*⁶, iznio je neke podatke iz tog istraživanja kojim su istraživani nacionalni identiteti, socijalna distanca, rodne uloge, religioznost, norme, migracije uzrokovane sukobima, stavovi o lokanim zajednicama, obrazovanje, navike vezane za zdravlje... Istraživanje je provedeno od studenog 2003. do siječnja 2004. godine, a završna baza podataka obuhvaća preko 20000 ispitanika/ca od čega 2500 iz Hrvatske, dobivenih višestepnim klaster uzorkovanjem. Upitnik je pretestiran, a proveden je metodom licem-u-lice u trajanju od 50 do 80 minuta. Utvrđeno je da je za rodne uloge i stavove najvažniji prediktor obrazovanje, a da su Hrvati/ce najliberalniji u stavovima o seksualnom ponašanju. Zanimljivo je da su od svih istraživanih skupina upravo oni, uz Albance, najreligiozniji. Simkus smatra da je u organiziranju istraživanja u regiji nužno raditi s lokalnim istraživačima/cama i institucijama. Osim toga što su upoznati s prilikama u svojim zemljama, mogu im prilagoditi upitnike. Primjerice, istraživačke tradicije različito definiraju vrijednosti na Likertovoj skali. Tako su u engleskim verzijama upitnika uobičajene vrijednosti: jako se slažem, slažem se, niti se slažem niti ne slažem, ne slažem se, jako se ne slažem. "Ne znam" je zasebna kategorija. U bivšoj Jugoslaviji u istraživanjima su se obično nudili odgovori: slažem se, donekle se slažem, niti se slažem niti ne slažem, donekle se ne slažem, ne slažem se. Tim A. Simkusa proveo je dva istraživanja koristeći oba oblika odgovara na kojima nisu dobili usporediva podatke, što ukazuje na probleme validnosti, pa tako i interpretacije podataka.

Izlaganjem *Methodological Problems of Cross-national Research* Kazimierz M. Slomczynski problematizirao je dva pristupa: mikro-makro i makro-makro istraživanja. Prva objašnjavaju individualna ponašanja karakteristikama zemlje, a druga objašnjavaju i uspoređuju karakteristike jedne zemlje s drugima. Najizazovnijima vidi složene setove podataka koji kombiniraju velik broj ispitanika u velikom broju zemalja. Jedno od temeljnih pitanja kros-nacionalnih istraživanja u mikro-makro kontekstu jest treba li uspoređivati koncepte ili ono što se zaista mjeri, odnosno jednostavno prevedene čestice. Primjerice, etnička distanca bi se u različitim zemljama trebala mjeriti različitim setovima pitanja. Ako se mjere koncepti, veliku dilemu otvara pitanje socijalnog vremena. Neki se procesi i događaji u različitim zemljama odvijaju u neusporedivim vremenskim odsječcima, tako da npr. kalendarska godina ne predstavlja najbolju vremensku odrednicu za istraživanja. Slomczynski navodi primjer kako je demokratizacija išla različitim tijekom u Poljskoj nego u Mađarskoj. Budući da je sam proces prikupljanja podataka, dakle izlaska na teren i intervjuiranja, socijalni proces u kros-nacionalnim istraživanjima bi se trebalo pozabaviti i ispitivačkim strategijama, jer uloga i poimanje ispitivača/ica i odnos s ispitanicima/cama utječe na prikupljanje i kvalitetu podataka. Kod makro-makro pristupa osnovni problem jest problem reprezentacije: što znači zemlja ili država, koje države ulaze u regiju Jugoistočne Europe, treba li svaku od tih zemalja proučavati temeljem njihovih lokalnih regija ili pak regija koje prelaze preko državnih granica? Osim toga, populacije zemalja su heterogene

⁶ U SEESP-u su sudjeovali istraživači/ce sa sva četiri norveška te sa sedam sveučilišta iz Jugoistočne Europe. Hrvatsku dionicu vodio je Aleksandar

Štulhofer. Rezultati cjelokupnog projekta objavljeni su u posljednjem broju časopisa *International Journal of Sociology*, 2007: 37(3).

što ograničava uspoređivanje rezultata dobivenih na tim populacijama. Iako se provedba kros-nacionalnih istraživanja unaprjeđuje, temeljna teorijska i metodološka pitanja što se želi dobiti tim istraživanjima i kako ih interpretirati, ostaju trajno otvorenima.

U tematski drugom dijelu konferencije sociolozi/ginje zemalja Jugoistočne Europe prikazali su stanje istraživanja u njihovim zemljama. Jelena Pešić s beogradskog Odsjeka za sociologiju problematizirala je usporedivost podataka istraživanja provedenih u bivšoj Jugoslaviji 1989. s onima provedenim u Srbiji 1993. i 1997. godine. Milica Daković iz Centra za primijenjena istraživanja i analize smatra da je Crna Gora dobro pripremljena i iskusna u provedbi komparativnih istraživanja. Ion Jigau govorio je o moldavskim iskustvima financiranja velikih i politički zanimljivih istraživanja uglavnom iz stranih izvora. Adrian Dusa, direktor Arhiva socijalnih podataka Rumunjske, naglasio je važnost objavljivanja metapodataka o istraživanjima kako bi podaci bili upotrebljivi i drugim istraživačima/cama⁷.

Posebno su zanimljiva bila dva izlaganja iz Bugarske. Lilia Dimova, voditeljica ISSP-a i ESS-a, prezentirala je probleme u metodologiji i provedbi tih istraživanja. ISSP upitnik kolaborativno su izradili svi sudionici/ce istraživanja, a slučajnim uzorkom je obuhvaćeno 1000 ispitanika/ca starijih od 18 godina. U ESS-u upitnik i dizajn uzorka se preuzima od voditelja istraživanja. Troetapnim stratificiranim uzorkom obuhvaćeno je 1500 ispitanika/ca starijih od 16 godina. Upitnik je napisan "teškim i nerazumljivim" jezikom, a dug je više desetaka stranica. Budući da je u Bugarskoj tržište, odnosno populacija zasićena istraživanjima plaćali su ispitanike/ce za sudjelovanje. Dimova smatra da bi za tranzicijske zemlje trebalo uključiti posebnu bateriju pitanja koja bi pratila njihove specifične promjene. Koristeći podatke ESS-a, ISSP-a, European Quality of Life Survey i niza nacionalnih istraživanja, Nikolai je Tilkidjiev pokazao kako zadovoljstvo životom u Bugarskoj konstantno opada, kao i povjerenje u institucije. Ipak, Bugari/kinje ne prihvaćaju nejednakosti, premda rješenje ne vide u meritokratskom sustavu, nego u vanjskim intervencijama (emigracija, kralj ili EU). Podaci su se pokazali zanimljivima za cijelu regiju Jugoistočne Europe.

U izvještaju o istraživanjima javnog mnijenja u Hrvatskoj od 2000. godine razmatrano je nekoliko ključnih točaka: tko financira i provodi istraživanja te koje se teme istražuju i kojim metodama. Podaci su dobiveni svojevrsnom analizom sadržaja javno dostupnih podataka, tako da je istraženo koja su javnomnijenjska istraživanja na nacionalnim reprezentativnim uzorcima objavljena u sociološkim časopisima, koje je znanstvene projekte istog profila financiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa te koja su istraživanja provele i objavile privatne istraživačke agencije i nevladine udruge⁸. Utvrđeno je da većina provedenih istraživanja nije provedena na reprezentativnim uzorcima, da objavljeni stručni članci manjkaju meta-podacima o istraživanjima te da se u obradi podataka uglavnom koristi deskriptivna statistika. Ipak, zadnjih je godina zamijećena suradnja između nevladinih i međuvladinih organizacija, privatnih agencija te

⁷ Mrežna stranica Arhiva www.roda.ro/public/EN/template.php okuplja veliki broj podataka različitih istraživanja u Rumunjskoj. Posebna vrijednost arhiva jest mogućnost preuzimanja agregiranih podataka u različitim računalnim formatima.

⁸ Za podatke o znanstvenim projektima pretražene su dvije stranice s bazama MZOŠ-a zprojekti.mzos.hr/Home_hr.htm te www.mzos.hr/svibor/svibor.htm. Analizirane su mrežne stranice nevladinih udruga i međuvladinih tijela koje se bave i istraživanjima.

znanstvenika/ca kako bi se provela obuhvatnija istraživanja. Ta je suradnja usmjerena na financiranje i terensku provedbu istraživanja, ali i na istraživanje zanemarenih tema kao što su javno mnijenje o ratu u Hrvatskoj ili stavovi o nevladinim udrugama. Tipičan oblik suradnje odvija se tako da nevladina udruga koja želi provesti sociološko istraživanje, pronađe financije i angažira profesionalnog istraživača/icu iz akademskog sustava. Uz znanstvenu konceptualizaciju istraživanje terenski provede privatna agencija, a podatke interpretira znanstvenik/ca. Izlagateljice Željka Zdravković i Valerija Barada smatraju da takva suradnja može biti blagotvorna u dobivanju podataka o raznim aspektima podistraženog hrvatskog društva.

Konferencija je završila plenarnom diskusijom o mogućnostima i dosezima javnomnijenjskih i kros-nacionalnih istraživanja. Problemi financiranja i zahtjevnost terenske provedbe predstavljaju manje prepreke u usporedbi s bogatstvom dobivenih podataka. Ipak, ostaje dojam da je značajnom broju isključivo empirijski usmjerenih sociologa/inja prisutnih na konferenciji potrebno bolje teorijsko utemeljenje istraživanja ili, još važnije, otvaranje prema radu u *sociološki interdisciplinarnim* timovima koji bi objedinjavali interpretaciju i metode.

OSVRT NA PRVI KONGRES PEDAGOGA HRVATSKE

Zagreb, 19. – 21. rujna 2007.

MARIJAN NINČEVIĆ
Nadbiskupsko sjemenište "Zmajević", Zadar
Zmajević Archdiocesan Minor Seminary in Zadar

Primljen/ Received: 17. X. 2007.

Prvi kongres pedagoga Hrvatske pod temom "Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja" organiziran je u vrijeme kada je UNESCO diljem svijeta intenzivirao svoje aktivnosti u promicanju paradigme "društva koja uče" s koncepcijom cjeloživotnog obrazovanja kao jednog od najvažnijih indikatora demokratizacije obrazovanja.

"Društvo znanja", kako je naglasio predsjednik države Stjepan Mesić u obraćanju imponantnom broju sudionika u hotelu Westin, "treba se sagledavati u kontekstu razvoja, a ne 'atrofije' odgojne uloge škole."

Na Kongresu je sudjelovalo oko 700 sudionika, većina pedagoga koji su u praksi (u različitim odgojno-obrazovnim ustanovama) u prosjeku 5 – 10 godina, što je idealno za promjene. Izdan je zbornik u dva sveska, "Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja", (V. Previšić, N. N. Šoljan, N. Hrvatić, ur.) u kojem je objavljeno 126 radova, od kojih je većina bila referirana na Kongresu i podvrgnuta raspravi. Sve je to jamstvo za "bolje sutrašnjicu" u pedagogiji i za stvaranje nove paradigme u susretu s promjenama koje su nužnost. "Promjene moraju zahvatiti vrlo široko polje njezina (pedagogijskog) djelovanja mijenjanjući pritom ustaljene i prevladane sadržaje, oblike, sredstva i metode rada" (Previšić, str. XXI., u Prvoj knjizi zbornika). Raspon tema koje su sudionici iznosili kretao se od teorijskih elaboracija, metodologijskih pitanja do područja koja zadiru u pedagošku praksu. Na kritike određenih znanstvenika da nije bio dovoljan broj istraživačko-empirijskih radova, može se konstatirati da ove tvrdnje ne stoje jer su sami sudionici kao i većina izlagača došli iz svih (pod)sustava odgoja i obrazovanja. Kako je naglasio predsjednik Pedagogijskog društva (u Predgovoru Prve knjige zbornika) svi su prilozi znatan "doprinos podizanju društvene svijesti o značenju obrazovanja i njegovih vrijednosti u hrvatskom društvu". Jednako tako, u uvodnom referatu kongresa dr. Previšić je naglasio da se "društvo znanja" može prepoznati samo po tome koliko je u praksi saživjela koncepcija cjeloživotnog obrazovanja. Uostalom, zar se stručna usavršavanja nastavnika ne mogu tretirati kao snažan pokazatelj koliko mijenjamo naš sustav "iznutra"? Mjesto pedagoga u tom procesu, isto kao i stručnih suradnika, od neprocjenjive je važnosti jer je upravo pedagog koordinator rada u školi i izvan nje, na relacijama učenik-nastavnik-roditelj, ali i organizator timskog rada te interdisciplinarnosti u istraživanju po kojima se suvremena pedagogija sve više prepoznaje među drugim znanostima.

U području metodologije pedagogije napravljeni su snažni pozitivni pomaci (i zbog činjenice da se danas pedagogija na četiri sveučilišna centra u Hrvatskoj može dvopredmetno studirati). S druge strane, dijalektika povijesti uči nas da su svi pokušaji obnove pedagogije nailazili na silne teškoće, da su često bili silom ugušeni od strane "reakcionarnih" i "konzervativnih" režima, a koji put "diplomatski" bez velike buke, bez otvorene borbe. Događa se tako da je evolutivna težnja što je započne neka mala skupina "odmetnika" grubo ugušena u svojim počecima ili prisiljena krenuti u smjeru koji je suprotan početnome. Pa i onda kad stvari dobro krenu, sporost u prihvaćanju preobražaja otupljuje oštricu postignutom uspjehu. Jamstvo uspješnosti razvoja pedagogije, pored spomenute okrenutosti drugim znanostima, jest i otklon od ranije ideološki kontaminirane pedagogije te zapaženo mjesto pojedinih znanstvenika-pedagoga koji su involvirani u suvremene promjene odgojno-obrazovnog procesa na svim razinama.

U takvom pristupu, opravdano konstatira dr. Previšić, pedagogija se nalazi na "novim obzorima" (str. XXI. u Prvoj knjizi zbornika). Doprinos pedagoga nemjerljiv je u promicanju interkulturalne pedagogije (prof. dr. Neven Hrvatić), novog kurikulumuma (prof. dr. Dijana Vican, prof. dr. Vladimir Jurić, prof. dr. Milan Matijević), politike obrazovanja (prof. dr. Vladimir Strugar), novih razvojnih trendova obrazovanja odraslih i obrazovnih politika (prof. dr. Nikša-Nikola Šoljan, prof. dr. Anita Klapan, prof. dr. Vesna Kovač), europske perspektive obrazovanja učitelja (prof. dr. Anđelka Peko i prof. dr. Jasna Krstović), dvojbi glede strategija "društva koje uči" u aspektu futuroloških analiza (prof. dr. Vladimir Mužić, prof. dr. Sofija Vrcelj) sve do analiza manipulacije putem medija kao otklona od koncepcije "društva znanja" (prof. dr. Zlatko Miliša).

U većini znanstvenih izlaganja na Kongresu uočili smo dijalektiku između "promjene i otpora", odnosno "novog i starog" ili "konformizma i antikonformizma". Ponekad to izgleda tako obično da redovito tu borbu i ne zapažamo. Snažna poruka Kongresa jest da ta "borba" ne smije završiti u nepokretnom konformizmu na uštrb kretanja naprijed, u "stoljeće znanja".

OSOBNI POGLED

Kada se radi o našem unutarnjem napredovanju, očito je da u svakom pojedincu susrećemo borbu između potrebe da u duhu raste i potrebe da ostane na starim pozicijama; svaki rast stavlja u pitanje naše prethodno postupanje koje treba prilagoditi onome što smo "spoznali", mijenjati već prihvaćene kalupe ponašanja i djelovanja. Kad čovjek *ostaje* ondje *kamo* je već stigao, osjeća *veliku* sigurnost zbog osvojenih položaja koji se u psihologiji zovu "infantilni mehanizmi obrane". Kad netko stalno ističe zakon, pravo, predaju, posvećene običaje..., želi se zapravo obraniti od "nutarnje novine", od same naravi koja zahtijeva "mijenjanje", "rast", "otvorenost". "Samo se rigidna svijest i vanjska samodopadljivost ne mijenjaju živci u slici tobožnjeg savršenstva" (Previšić, str. XV., Prva knjiga zbornika). U čovjeku je mnoštvo takvih sukoba, koji se razvijaju na dva načina ili u dva pravca:

1. Kada se zbog nekog unutarnjeg nemira (možemo ga nazvati mladenački) želi "ići naprijed" i rigidno-konzervativni koji hoće "ostati na mjestu", pri čemu godine starosti nisu odlučujuće. Težnja za novim čini nas nemirnima, čovjek je nestrpljiv, sve hoće odjednom i

sklon je za sobom rušiti mostove, što može prouzrokovati značajne štete, fizičke i psihičke. Energije naglo "izgore" i duša se osjeti praznom, siromašnom i bespomoćnom.

2. Kada postoji strah od promjena, kada je po srijedi strah od dosljednosti onome što je već prihvaćeno. Svi znamo kolika je pogubnost takve nepokretnosti i zastrašenosti, kako ona može umrtviti svaki pokušaj da se danas učini nešto dobrog. Ljudi žele ostati na "pravom putu", držati se "istine", no ne smije se pritom zaboraviti da su kriteriji pravoga i istinitog postavljeni od minulih pokoljenja i od negdanjeg iskustva, što je različito od današnjeg života koji se promijenio i poprimio nove razmjere.

Svako mijenjanje prati bol jer zahtijeva preispitivanje, drukčiju osjetljivost, traženje novih kriterija dobra i zla, korisnog i nekorisnog, djelovanja i nepokretnosti. Takvo traženje nije samo "ideološko" nego je i "egzistencijalno". Prihvatimo li zahtjev i izazov da se "stari čovjek promjeni u novoga", dosljedno treba prihvatiti i mučninu što je osjećamo napuštajući stare oblike ponašanja, djelovanja, rada, poučavanja i odgajanja. Moramo biti samokritični, podvrći se kritici, sami ponekad "hodati u noći", jer svi i nisu kadri shvatiti što se u nama događa. "Položaj svakog pojedinca, svakog društva i zemlje ovisit će u budućnosti znatno više nego dosad o njihovoj sposobnosti da se nose s okolnostima koje će uvelike oblikovati globalizacijski procesi. Male zemlje, kakva je Hrvatska, trebaju se pripremiti za buduće izazove" (Previšić, str. X., Predgovora u Prvoj knjizi zbornika).

Radi li se o društvu koje se našlo u krizi ili u tranziciji, mijenjanje je još otežanije. Nepokretnost sputava sve njegove snage. Značajno je za ovakav tip obrane da se isključuje svako proučavanje same pojave koja je u tijeku. Novo se nasumce odbacuje, govori se o "zlu" koje je zavladao i koje se širi, o "ludosti", o prolaznoj krizi koju će vrijeme sâmno izliječiti jer će "staviti sve na svoje mjesto". Takvo priznavanje samo onoga što je "već bilo" i nepriznavanje dimenzije budućega, u društvu dobrim dijelom uzrokuje nastajanje pokreta koji su nadahnuti željom za nasiljem i razaranjem. Drugi je izlaz da nastupi razočaranje, ravnodušnost i nezainteresiranost, što je najveća opasnost za društvo. "U traženju sebe i odgovora na izazove društva znanja i naša bi pedagogija napokon trebala što prije prevladati 'tranzicijski sindrom'" (Previšić, str. XXIII., Prve knjige zbornika).

Ima još nešto. Može biti i lažne suradnje u obnovi. Tu se zapravo radi o veoma prikriivenom otporu koji se konačno svede na ono licemjerno: "sve sam pokušao pa ništa". Tu spada i "zanesenjaštvo" koje samo izvanjski prihvati "novost". A zapravo sve ostaje po starom. To je onda gore od otvorenog protivljenja, jer se protiv njega možemo boriti, a protiv lažne obnove ne možemo. Pogledamo li pozornije, uvijek se pri tom radi o obrani nekih "zasluga", o svođenju na vanjštinu, koristoljublje, na prividno prijanje kako bi se onemogućili temeljitiji zahtjevi. Stvari idu kao i prije, čak i gore nego prije, jer je svako zastajkivanje nazadovanje.

Sve je to urođeno našoj ljudskoj naravi, ili barem nekim njenim nagnućima. Ne događa se često da se obnova prihvaća bez obzira na to što je način onoga koji je zastupa "neobičan", možda i "čudan". Ako neka promjena nije "zla, neka se provjeri i prihvati" piše u Bibliji (Dj 38). Ponekad čovjek nešto unaprijed proglaši "zlim", ne dobrim, ne korisnim, a kako nema snage da se suoči s problemom, utječe se nekakvim "vječnim" normama, krutim teorijama i paradigmama s kojima se u pedagogiji još uvijek zakašnjelo paradira (usp. Previšić, str. XVI., Prva knjiga zbornika). Tada dijalog među dvjema stranama postaje težak, kadikad i nemoguć. Ima "pothvata" koji se odmah "osuđuju" a

napada se i sam smisao takvih pothvata, što je dakako najlakše. Tako se javlja naizgled nesavladiva razdjeljenost.

Prvi kongres pedagoga Hrvatske s temom "Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja", pokazao je na zreo i promišljen način vitalizam koji želi povesti prema novom, otvorenom i perspektivnom. Stanje u Hrvatskoj pedagogiji nakon ovog događaja ne bi više smjelo ostati na istom mjestu, ne bi smjelo zastajkivati jer smo sebi ponudili nutarnju novinu, nutarnji rast, nutarnje mijenjanje. Kongres je pokazatelj kretanja naprijed s novih pozicija, koje su egzistencijalne. Hoće li tako biti u stvarnosti svakodnevnice, ovisi o svima nama. Ovisi o tome kako ćemo tumačiti određena nastojanja i stremljenja, kako ćemo tumačiti i samo događanje Kongresa. I ono najbitnije: imamo li hrabrosti upustiti se u avanturu novoga, u avanturu drugačijega, boljega, u avanturu budućnosti? Imamo li hrabrosti biti dosljedni onomu što smo u zaključcima Kongresa prihvatili?

U vrijeme Amosa Komenskog Pedagogija je bila Novost u starom svijetu. U naše pak vrijeme Pedagogija može biti Starost u novom svijetu ili Novost novoga svijeta. Odlučimo se!

UPUTE SURADNICIMA

OPĆE UPUTE

Acta Iadertina – časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju objavljuje samo članke koji se recenziraju. Časopis izlazi jednom godišnje. Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije:

- izvorni znanstveni članak – *original scientific paper*
- prethodno priopćenje – *preliminary report*
- pregledni članak – *review*
- izlaganje sa znanstvenog skupa – *conference paper*
- stručni članak – *professional paper*

Izvorni članak sadrži do sada još neobjavljena izvorna istraživanja iskazana na objektivno provjerljiv način.

Prethodno priopćenje sadrži nove rezultate (znanstvenih) istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje. Ne mora omogućiti provjeru iznijetih rezultata.

Pregledni članak mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autorovog izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već publicirane radove, kao i pregled tih radova.

Izlaganje sa znanstvenog skupa, prethodno referirano na takvom skupu, mora biti objavljeno u obliku cjelovitog članka i to samo u slučaju ako nije prije toga objavljeno u zborniku skupa.

Stručni članak sadrži korisne priloge iz određene struke i ne mora predstavljati izvorna istraživanja.

Konačnu odluku o kategoriji tekstova donosi Uredništvo na osnovu recenzija. Recenzenti su stručnjaci iz područja (ili grane) koju autor/i članka obrađuju. Oni ne znaju tko je (su) autor/i članka koji recenziraju, a autor/i ne zna/ju tko su recenzenti.

Autori trebaju biti spremni na eventualno popravljavanje teksta prema uputama recenzenata te na kontrolu lektorskih ispravaka i posljednju korekturu.

Autor/i članka dobivaju od Uredništva po dva primjerka broja *ACTE JADERTINE* u kojem je njihov rad objavljen i deset separata.

Uredništvo prima isključivo neobjavljene rukopise. Radovi se dostavljaju uredništvu koje ih prihvaća tijekom čitave akademske godine na adresu:

Acta Iadertina – časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju, Sveučilište u Zadru, (Odjel za sociologiju), Obala kralja Petra Krešimira IV/2, 23000 Zadar.

Tekstovi se dostavljaju na papiru u dva identična primjerka i na disketi. Radovi moraju biti otipkani samo s jedne strane papira A4 formata. Tekst treba biti otipkan u dvostrukom proredu (30 redaka na stranici) u standardnom kompjutorskom pismu *Times New Roman* i veličini fonta 12. Sve stranice trebaju biti uredno numerirane. Uredništvo pridržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama časopisa i standardima hrvatskog književnog jezika. Rukopisi, diskete i CD-romovi se ne vraćaju autoru/ima. Članci mogu biti pisani samo na hrvatskom jeziku.

OPREMA RUKOPISA

1. Poželjni opseg znanstvenih i stručnih radova (uključujući i sažetak, bibliografiju i mjesta za tablične/grafičke priloge) iznosi između jednog i dva autorska arka (od 16 do 32 tipkane stranice). U dogovoru s glavnim i odgovornim urednikom opseg članak smije biti i veći.

2. Na prvoj stranici rada treba pisati naslov rada ispisan velikim slovima, ime(na) i prezime(na) autora i naziv ustanove i odjela na kojem je (su) autor(i) zaposlen(i).

3. Autorima se preporučuje da pri upućivanju na tuđe tekstove, kao i pri njihovom citiranju, radi ekonomičnosti i preglednosti koriste sljedeći model:

Izvor treba navesti u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade i sadrži prezime autora, godinu izdanja i, ako je riječ o citatu, broj stranice, npr. (Rawls, 1971) ili (Rawls, 1971: 136). Ako rad ima dva autora, treba navesti oba, npr. (Horkheimer i Adorno, 1989). U slučaju zajedničkog rada trojice ili više autora koristi se i oblik "i suradnici", npr. (Prelog i sur., 1979). Sve reference u tekstu navode se kao i prvi put, odnosno ne koriste se oblici poput "ibid.", "op. cit." i slično.

Navode i bibliografske podatke valja pisati na sljedeći način:

Iza svakog navoda, koji mora biti označen navodnim znacima (»navod«, „navod“ ili "navod"), treba doći u zagradi kratka bibliografska bilješka. Na primjer:

»To znači da su istina i neistina u mišljenju,...« (Bošnjak, 1996: 9).

Ako unutar navoda treba nešto ponovno označiti navodnicima, onda oni trebaju biti jednostruki ('unutrašnji navod', 'unutrašnji navod', 'unutrašnji navod').

Autorima se sugerira da bilješke (fusnote) isključivo koriste za dodatna objašnjenja i komentare uz osnovni tekst, a ne za bibliografske podatke.

4. U popisu literature (bibliografiji), koji se navodi na kraju rada, u dvostrukom proredu kao i glavni tekst, treba navesti pune podatke o svim djelima koja se spominju u referencama. Radovi se navode abecednim redom prema prezimenima autora i kronološkim redom za radove istog autora. Ukoliko se navodi više radova istog autora koji imaju istu godinu izdanja, treba ih razlikovati slovima (a, b, c, itd.) iza godine izdanja. U slučaju zajedničkog rada više autora, u popisu literature se ne koristi oblik "i suradnici", nego se navode svi autori. Popis literature treba izraditi prema dolje navedenim primjerima:

- knjiga

Bošnjak, B. (1996) *Filozofija istine*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.

- članak u časopisu

Despot, B. (1992) Agresivnost europske filozofije slobode u Hegelovoj filozofiji prava, *Metodički ogleđi*, Zagreb, god. 3, sv. 2 (5), str. 29-39.

- rad u zborniku

Kardum, I. (2004) Evolucijski pristup u psihologiji ličnosti. U: Hrgović, J. i Polšek, D. (ur.), *Evolucija društvenosti*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 129-143.

- www izvori

Ime(na) autora (ako je/su poznata), naslov dokumenta, datum nastanka (ako se razlikuje od datuma pristupa izvoru), naslov potpunog djela (kurziv), potpuna http adresa, datum pristupa dokumentu

- članak u elektroničkom časopisu
Stojanovski J. Croatian libraries : the war is behind us what brings the future?
Ariadne. The Web version (1996), 5.
URL: <http://www.ukoln.ac.uk/ariadne/issue6>.
- tekst na web stranici
Burka, Lauren P. A hypertext history of multi-user dimension. The MUDdex.1993.
URL: <http://www.apocalypse.org/pub/u/lpd/muddex/essay/>.

5. Uz svaki primjerak teksta treba priložiti SAŽETAK na hrvatskom i SUMMARY na engleskom jeziku (ili nekom drugom svjetskom jeziku). Sažetak treba iznositi između 15 do 20 redaka te treba upućivati na svrhu rada, upotrijebljenu metodologiju, najvažnije rezultate i zaključak. Sažetak se prilaže na posebnom listu s naslovom rada, imenom i prezimenom autora, nazivom institucije i odjela u kojem radi s oznakom "Sažetak". Na kraju sažetka, pod oznakom KLJUČNE RIJEČI (KEY WORDS) treba abecednim redom navesti najvažnije termine i pojmove o kojima se raspravlja u članku.

Na naslovnoj stranici:

Ekološko-edukativna igra Ne dvoji_Odvoji, kako postupati s otpadom

Autor: Tomislav Lerotić, www.lerotic.de